EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

Dosdoğru Ölçü

EBÛ HÂMİD EL-GAZZÂLÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 81

Bilim ve Felsefe Serisi : 35

Kitabın Adı : EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM
Dosdoğru Ölçü

Müellifi : Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111)

Çeviren ve Yayına Hazırlayan : Prof. Dr. İbrahim Çapak
Bingöl Üniversitesi Rektörü

Sami Bakır
Erciyes Üniversitesi, Arap Dili ve Belagati, doktora

Editör : Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı

Son Okuma : Yazma Eser Uzm. Yrd. Ahmet Kaylı
Yazma Eser Uzm. Yrd. Abdullah Öztop

Arşiv Kayıt : Süleymaniye Yazma Eser Kütp., Kılıç Ali Paşa, No. 1026

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 31345

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2016

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Ebû Hâmid el-Gazzâlî
Dosdoğru Ölçü, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*
1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3. Gazzâlî, 4. Kıyas, 5. el-Kıstâsü'l-Müstakîm,
6. İbrahim Çapak
ISBN: 978-975-17-3879-0

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

DOSDOĞRU ÖLÇÜ

(İNCELEME - ÇEVİRİ - TIPKIBASIM)

EBÛ HÂMİD EL-GAZZÂLÎ
(ö. 1111)

Çeviren ve Yayına Hazırlayan
İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan -gerek sözlü, gerek yazılı- eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başarabilmiştir.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıbba, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilmî usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım

Başbakan

ÖNSÖZ

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kültür ve medeniyet mirasımızın nadide eserlerini; çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım şeklinde neşretmenin yanında, mevcut yazma eserleri ayrıntılı olarak kataloglamak ve hasarlı eserleri restorasyona tabi tutmak suretiyle ilim dünyasının istifadesine sunmaktadır. Ülke olarak kültürel kimlik ve bilincimizi daha doğru ve sağlam temeller üzerine inşa etmek yolunda bu eserlerin gün yüzüne çıkartılması şüphesiz yapılması gereken öncelikli işlerdendir.

Asya'dan Amerika'ya, Avrupa'dan, Afrika'ya hatta Avusturalya'ya kadar dünya kütüphanelerine yayılmış olan bu nadide ecdat eserlerini daha iyi anlayıp kavramak, bizleri ve gelecek nesilleri hikmetin aydınlığına biraz daha yaklaştıracaktır.

Nabi Avcı

Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

SUNUŞ 6

ÖNSÖZ 9

GİRİŞ 13

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in Yazılış Amacı 14

Çeviride Dikkat Edilen Hususlar 16

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in Nüshaları Hakkında Bilgi 17

İçerik Değerlendirmesi 20

Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas) 22

a. Mîzân-ı Ekber (Büyük Ölçü/Kıyasın 1. Şekli) 23

b. Mîzân-ı Evsat (Orta Ölçü/Kıyasın 2. Şekli) 25

c. Mîzân-ı Asgar (Küçük Ölçü/Kıyasın 3. Şekli) 26

Mîzân-ı Telâzum (Telâzum Ölçüsü/Bitişik Şartlı Kıyaslar) 28

Mîzân-ı Te'ânüd (Te'ânüd Ölçüsü/Ayrık Şartlı Kıyaslar) 29

Şeytanın Mîzânı (Kıyaslarda Yapılan Hatalar ya da Yanlışlar) 31

Re'y ve Kıyasın Geçersizliği 37

Sonuç 38

EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

BİRİNCİ BÖLÜM

Ma'rifetin Mîzânlarına Giriş 44

İKİNCİ BÖLÜM

Mîzân-ı Te'âdül'den Olan el-Mîzânu'l-Ekber'e Dair 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mîzân-ı Evsat'a Dair 74

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Mîzân-ı Asgar'a Dair 82

BEŞİNCİ BÖLÜM
Mîzân-ı Telâzum'a Dair 88

ALTINCI BÖLÜM
Mîzân-ı Te'ânüd'e Dair 92

YEDİNCİ BÖLÜM
Şeytanın Mîzânı'na ve Ehl-i T'alîm'in Bununla
Nasıl Ölçtüğüne Dair 108

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Hz. Muhammed (a.s.) ve Ümmetinin Âlimleriyle Yetinmeye;
Başka Bir "İmam"a İhtiyaç Duymamaya Dair 124

DOKUZUNCU BÖLÜM
Toplumun İhtilaf Karanlığından Kurtulma Yoluna Dair 136

ONUNCU BÖLÜM
Re'y ve Kıyasın Tasviri ve Bunların Geçersizliğine Dair 162

NOTLAR 185

DİZİN 195

GİRİŞ

İran'ın Tus şehrinde 1058 (h. 450) yılında doğan Gazzâlî, çocukluğunda kendi memleketinde eğitim aldıktan sonra Ebû Nasr el-İsmâilî'den ders almak üzere Cürcan'a gitmiş, daha sonra dönemin ilim ve kültür merkezi olan Nişabur'da İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur. Ayrıca Ebû Hâmid er-Râzkânî, Ebu'l-Hüseyin el-Mervezî, Ebû Nasr el-İsmâilî, Ebû Sehl el-Mervezî, Ebû Yusuf en-Nessâc gibi devrin büyük âlimleri Gazzâlî'ye hocalık yapmışlardır. Gazzâlî, dönemin âlimlerinden usûl-i hadis, usûl-i fıkıh, kelâm, mantık, hukuk ve münazara gibi ilimleri öğrenmiştir.

Nişabur'da öğrenimini tamamlayınca, büyük bir ilim ve edebiyat hâmîsi olan Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) daveti üzerine Bağdat'a giden Gazzâlî, yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından şimdiki tabirle, Nizâmiye Üniversitesi rektörlüğüne tayin edilmiştir. Burada Ebû Mansur Muhammed, Muhammed b. Esad et-Tûsî, Ebu'l-Hasan el-Belensî, Ebû Abdullah Cûmert el-Hüseynî gibi birçok öğrenci yetiştiren Gazzâlî, 1111 (h. 505) yılında 55 yaşında iken vefat etmiştir.

Gazzâlî, Bağdat'ta 1091'den itibaren zamanının çoğunu felsefe okumaya ve felsefe hakkında yazmaya ayırmıştır. Onun, burada yaptığı incelemelerinde amaçladığı şey, özellikle mantık, fizik ve metafizik alanlarında bu ilimleri uzmanlarıyla mukayese edilebilecek derecede öğrenmek olmuştur. Gazzâlî, *el-Münkızu mine'd-Dalâl* adlı eserinde filozofların, bütün metafizik görüşlerini kıyas yoluyla ispat etmeyi başaramadıklarına işaret etmektedir; bu da onun mantıkla derinden ilgilendiğinin ve hem başkalarının, hem de bizzat kendi düşüncesinin mantıksal yönlerine önem verdiğinin bir göstergesidir.[1] Gazzâlî'nin mantığa dair yazdığı eserler, onun mantığa olan ilgisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu eserleri telif tarihlerine göre şöyle sıralamak mümkündür:

Makâsıdu'l-Felâsife (1095): Gazzâlî, bu eserde mantık, fizik ve metafizik konusunda filozofların görüşlerini ele almaktadır. Bu eser aynı zamanda, Gazzâlî'nin, filozofların iddialarına cevap verdiği *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri için bir giriş olarak da kabul edilir.

---

1 Watt, W. Montgomery, *Muslim Intellectual,* Edinburgh, 1963, s. 58, 123.

Mi'yâru'l-İlm (1099): Bu eser Gazzâlî'nin mantık ile ilgili en kapsamlı eseridir. O, bu eserinde, bazı İslâmî terim ve örnekleri kullanmaya özen göstererek mantığın İslâmî ilimler için önemine dikkat çekmekte, Aristoteles'in mantık eserlerinden örnekler vermeyi de ihmal etmemektedir.[2]

Mihakkü'n-Nazar (1099): Gazzâlî, bu eserinde mantıkî terminolojiyi kullanmakla beraber, örneklerini kelâm ve fıkıh usûlü ilminden seçmektedir.

el-Kıstâsü'l-Müstakîm (1103): İnceleme konumuz olan bu eserde Gazzâlî, mantığın Kur'ân kaynaklı olduğunu ifade ederek kıyas şekillerinin Kur'ân'da mevcut olduğuna dikkat çekip her kıyas çeşidini âyetlerden örnekler vererek açıklamaktadır. *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* üzerine yazılmış, tespit edilebilen tek şerh 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mehmed Tâhir Lâlezârî (ö. 1789) tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu şerhin yazma eser kütüphanelerimizde çeşitli nüshaları bulunmaktadır.[3]

el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl (1109): Gazzâlî, fıkıh ilmi ile ilgili olan bu eserinin başına yaklaşık 100 sayfalık bir mantık mukaddimesine yer vermektedir. Eserin bu mukaddimesinde Gazzâlî, hem Aristoteles mantığından hem de İslâm hukukundan örnekler vermekte, İslâmî terminolojiyi kullanmaya özen göstererek mantığı İslâm hukuku alanında başarılı bir şekilde uygulamaya çalışmaktadır. [4]

***el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in Yazılış Amacı**

Bâtınîlerin tehlikesini gören Gazzâlî, başta *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* olmak üzere birtakım eserler yazarak onların iddialarını çürütmeye çalışmıştır. O, *el-Müstasfâ*, *el-Münkız, İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, *Faysalü't-Tefrika* adlı eserlerinde yer yer Bâtınîlere değinmekle birlikte *Kitâbu'l-Müstazhirî*

---

2 Eser Türkçe çeviri ve Arapça tahkikiyle birlikte Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın yayınları arasından neşredilmiştir. Bkz. Gazzâlî *Mi'yâru'l-İlm,* (Haz. Hasan Hacak, Ali Durusoy) TYEK Yayınları, İstanbul 2013.

3 Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, no. 1758; Âşir Efendi Koleksiyonu, no. 195; Reşid Efendi Koleksiyonu, no. 326. Bu şerhin bir değerlendirmesi ve ayrıntılı bilgi için bkz. Ferruh Özpilavcı, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergis*i, Yıl: 7, Cilt: 7, Sayı: 13, s. 190-92.

4 Gazzâlî, *Mihakkü'n-Nazar,* (thk. Refik Acem), Beyrut, 1994, muhakkikin girişi, s. 22, 23. Bkz. Refik Acem, "el-Mantık fî Eb'âdihi'l İslâmiyyeti ve'l Arabiyyeti Beyne'l-Fârâbî ve'l-Gazzâlî", *el-Ebhâs*, C. XXXV, 1987, Beyrut, s. 24.

(*Fedâihu'l-Bâtınîyye* ve *Fedâilu'l-Mustazhiriyye*), *Kavâsimu'l-Bâtınîyye*, *Hüccetü'l-Hakk, Mufassılü'l-Hilâf, ed-Dercü'l-Merkûm* isimli eserlerinde Bâtınîlerin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir.[5]

Gazzâlî, inceleme konusu yaptığımız *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserini de Bâtınîlerin İslâm düşüncesine aykırı olan görüşlerini mantık ilmini kullanarak çürütmek için kaleme almıştır. Eser, Bâtınî anlayışa sahip olan bir şahsın Gazzâlî'ye sorduğu soru ve Gazzâlî'nin de ona verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu dönemde faaliyet gösteren Bâtınîler, Hasan Sabbâh[6] (ö. 518/1124) taraftarı olanlardır. Bunlara tarihte Da'vet-i Cedîde Bâtınîleri denmektedir. Da'vet-i Cedîde Bâtınîlerine, Ta'lîmiyye, İsmâiliyye, Melâhide, Haşşâşiyye ve Seb'iyye adları da verilir. Bunlar Ehl-i Beyt'e saygı gösterdiklerini ve bilgilerini mâsum bir imâmdan aldıklarını ileri sürerler. Bunlara göre Hz. Muhammed'in (s.a.) "sâmit"i Hz. Ali olup Kur'ân'ın manası ancak onun açıklamaları ile anlaşılabilir. Ondan sonra, sıra ile imâm olarak Hz. Hasan (ö. 49/669), kardeşi Hz. Hüseyin (ö. 61/680), onun oğlu Ali Zeynelâbidîn (ö. 94/712), oğlu Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733 [?]), oğlu Cafer es-Sâdık (ö. 148/765) ve oğlu İsmail (ö. 142/759) gelir. Kur'ân'ın bâtınî manası ve şeriatın ahkâmı, hatadan münezzeh ve mâsum olan bu son imâmdan sonra, onun gizli (*mestûr*) temsilcilerinden öğrenilmelidir.[7] Bâtınîlere göre akıl ve düşünce insanı çokluğa götürür. Bu sebeple her şeyi hata işlemeyen bir imâmdan öğrenmek gerekir. Bu da ta'lîm yani öğretim yoludur. Birliği sağlamanın tek çaresi budur. Görünüşte böyle bir iddia ileri süren Bâtınîler, gerçekte her âyeti ve her hadisi te'vil ederek amaçlarına uygun anlamlar çıkarmışlardır.

---

5 Bâtinîler için bakınız: İbrahim Agâh Çubukçu, *Gazzali ve Batınilik*, Ankara 1964. s. 29-51; eş-Şehrestânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* Mısır 1317, c. I, s. 195; Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye,* Leiden 1956, s. 7-12,; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* Haydarabat 1357, V/111; İbnü'l-Cevzî, *Telbîs-i İblîs*, Mısır 1340, s. 108; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Mısır 1367, s. 176; Neybahtî, *Fıraku'ş-Şîa,* İstanbul 1931, s. 41; Gazzâlî, *Kitâb Kavâsım el-Bâtıniye,* Ankara 1954, *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* c. III, sayı : I-II, s. 23-55.

6 Hasan Sabbâh Bâtınîliğin bir kolu olan Haşşâşîn fırkasının lideridir. İsmi Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. Hüseyin b. es-Sabbâh el-Himyerî'dir. Hasan Sabbâh veya Hasan bin Sabbâh diye şöhret bulmuştur. Kendi iddiasına göre Yemen emirlerinden Yusuf Himyerî'nin soyundandır. Doğum tarihi belli değildir. İran'ın Rey şehrinde doğmuş ve 1124 (h.518)'te ölmüştür.

7 Gazzâlî, *Kitâb Kavâsım el-Bâtiniyye,* Ankara 1954, *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. III, sayı : I-II, s. 23. (Ahmed Ateş'in Önsözü)

Gazzâlî, Bâtınîlerin fikirlerinin halk arasında yayıldığını, kendisinin de bundan haberdar olduğunu, fikirlerini öğrenmek için onların kitaplarını okuduğu sırada hilâfet makamından, ta'lîmiyye mezhebinin aslını ortaya çıkaracak bir kitap yazmak için kesin bir emir aldığını ifade etmektedir. Ona göre mezheplerinin bir aslı, dayanağı ve sözlerinin de bir kıymeti ve tutar tarafı yoktur. Gazzâlî, "bir muallime ihtiyaç vardır ve bu muallimin (imâmın) mâsum olması gerekir. Bunu itiraf etmek lâzımdır. Fakat bizim mâsum muallimimiz Muhammed aleyhisselâmdır." demektedir. Ona göre Bâtınîler, imâmlarının mâsum olduğunu, düşüncenin ve aklın insanı yanlışa götüreceğini iddia etmişlerdir. Yine onlar, hakikatin mâsum bir imâmın ta'lîmi (bildirmesi) ile öğrenilebileceğini, hakikati ondan anladıklarını iddia ederler. Ancak onlarının bazılarının mâsum imâmdan öğrendim dedikleri şeylerin hülasası Pisagor'un bozuk felsefesinden ibarettir.[8]

Çeviride Dikkat Edilen Hususlar

Gazzâlî'nin *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinin elinizdeki çevirisinde Mahmud Bîcû'nun hazırladığı, 1993'te Dımeşk'te yayınlanan tahkikli metni esas alınmıştır.[9] Viktor Şelhat tarafından hazırlanan ve 1983'te Beyrut'ta yayınlanan tahkike de yer yer müracaat edilmiştir.[10] *Kıstâs*'ın Türkiye kütüphanelerinde tespit ettiğimiz nüshalarının, incelememiz neticesinde Bîcû'nun tahkikinden ve birbirlerinden belirgin kayda değer sayıda farklılığın göze çarpmadığı müşahede edilmiştir.[11] Bu nedenle, yeni bir tahkik çalışma-

8 Gazzâlî, *el-Münkız*, s. 9-19 vd.

9 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm: el-mevâzînu'l-hamsetu li'l-ma'rifeti fi'l-Kur'ân,* (thk. Mahmûd Bîcû), Dımeşk: el-Matbaatu'l-İlmiyye, 1993. Bîcû, tahkik çalışmasında Dımeşk'teki Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunan iki yazma nüshaya (no. 7727, 22 varak ve no. 7621 19 varak) ilaveten tarihini vermediği bir mat7 bu nüshayı kullandığını belirtiyor. Bkz. Muhakkikin girişi, s. 9.

10 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, (thk. Viktor Şelhat), Beyrut: Menşûrâtu Dâri'l-Meşrik, 1983.

11 Anlamı etkilemeyen تعلق / علاقة gibi basit farklılıklar göz ardı edildiğinde nüshalar arasında tespit ettiğimiz en bariz farklılıklardan biri muhakkikin elinadeki nüshalarda bulunmayıp Türkiye'deki nüshaların Cârullah Efendi hariç taamamında yer alan Farsça bir beyittir. Dokuzuncu bölümün sonlarında yer alan bu beyit her bir yazmada farklı şekillerde kaydedilmiştir. (Detaylar için ilgili bölüme bkz.)

sı yapmak yerine tercümede Bîcû neşrini takip etmeye karar verdik. Elinizdeki ciltte, sözü edilen yazmalardan gayet güzel ve açık bir hatla yazılan bir nüshasının (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu, No.1026, vr.1b-36a) tıpkıbasımı da yer almaktadır. Ancak tercümede birebir bu nüshayı değil, Bîcû'nun tahkikli neşrini esas aldığımızı vurgulamakisteriz.[12]

el-Kıstâsü'l-Müstakîm Gazzâlî'nin ifadesiyle ehli havassa hitap ettiği için, çeviride aşırı sadeleştirme yoluna gitmedik, ancak anlaşılması güç yerlerde parantez kullanarak konunun daha rahat anlaşılmasına katkıda bulunmaya çalıştık. Parantez içi açıklamaların yetersiz olduğu yerlerde "çevirenin notu" (Çev.) adıyla dipnotlar ekledik. Yer yer, esas aldığımız tahkikli metnin dipnotlarındaki açıklamalara da yer verip "muhakkikin notu" ile işaret ettik. Gazzâlî'nin ısrarla ve bilinçli bir şekilde kullandığı "mîzân" kelimesini çeviride mümkün mertebe olduğu gibi bırakmakla birlikte yer yer parantez içinde "akıl yürütme, ölçme, kıyas" şeklinde karşılığını verdik. Mesela "… mîzânın kemal-i sureti" ifadesi için parantez içinde "kıyas formu, kıyas şekli" gibi ifadeler kullandık.

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in Nüshaları Hakkında Bilgi

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in birçok nüshası bulunmaktadır. Ulaştığımız nüshalar hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, No: 1026, vr. 1-36.

Her varakı 17 satırdan oluşan risâle, *Mecmû'atü'r-resâil*'in ilk risâlesi olarak kayıtta yer almaktadır. 1781 (h. 1196) tarihinde Seyyid Muhammed Eşref kütüphanesinde bulunduğu anlaşılan nüsha 28 Temmuz 1737 (30 Ra 1150) tarihinde Çelebizâde İsmail Âsım tarafından mukabele ve tashih edilmiştir.[13] *Kıstâs*'ın bu nüshası diğer nüshalar arasında yazısı en net ve anlaşılır olanıdır. قلت/قال kısımları, âyetlerin harekeleri ve bâb başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

---

12 Yine de tıpkıbasımı yapılan nüsha ile (ya da Şelhat neşri ile) Bîcû neşri arasında manaya taalluk eden az sayıdaki farklardan önemli bulduklarımıza dipnotlarda işaret etmeye çalıştık.

13 Bkz. *Mecmû'atü'r-resâil,* Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, no: 1026, vr. 98a.

Hattının güzel ve anlaşılır olmasından dolayı yaptığımız tercümenin yanında tıpkıbasımına da yer verilmiştir. Bu yayından faydalanmayı kolaylaştırmak için nüshanın varak numaraları köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Bu nüshanın ilk cümlesi ile en sonunda yer alan hitâm duâsı tercümede esas almaya çalıştığımız Bîcû tahkikinden farklılık arz eder. Bu ve diğer birkaç farka dipnotlarla işaret edilmiştir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, No: 1718, vr. 28-64.

Çok net ve anlaşılır şekilde kaleme alınan nüsha, *Mecmû'atü'r-resâil* yöntemiyle derlenmiş risâleler içinde 28 ilâ 64. varaklar arasında yer almaktadır. Muhammed Tâhir b. Seyyid Şeyh Muhammed tarafından 24 Haziran 1782 (h.12 Receb 1196)'da bir pazartesi günü yatsı namazından sonra istinsahı tamamlanmıştır. Eserin bazı nüshalarla karşılaştırılarak istinsah edildiği kenarına düşülen notlardan anlaşılmaktadır. Ancak karşılaştırılan nüshaların hangileri olduğu hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Hâmişte İbn Arabî'nin (ö. 638/1240). *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinden yapılan bir iktibas, istinsah esnasında diğer kitaplara da başvurulduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra yer yer tashihlerin yapıldığı görülmektedir. Nüshanın, قلت/قال kısımlarının üstü çizilmiş; bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No: 846, vr. 36-62.

Her varakta 20 satır bulunan nüshanın istinsahı, İbrahim el-Hâmidî veya Hasan b. Abdulmuhsin tarafından Aralık 1671 (Şaban 1082)'de tamamlanmıştır. Çok net ve anlaşılır şekilde kaleme alınan nüsha *Mecmû'atü'r-resâil* yöntemiyle derlenen risâleler içinde 36 ilâ 62. varaklar arasında yer almaktadır. قلت/قال kısımları ile bâb başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

4. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, No: 650, vr. 319-338

Her varakı 25 satırdan oluşan ve *Mecmû'atü'r-resâil*'in 319 ilâ 338 varakları arasında yer alan nüsha Muhammed Ali b. Muhammed el-Hatîb tarafından istinsah edilmiştir. Ne zaman istinsah edildiğine dair bilgi içermemekle birlikte, nüshanın başında verilen bilgiye göre kütüphaneye vakfedilmesi 1745 (h. 1158)'de olmuştur. Çok net ve anlaşılır bir imlâya sahip

olan nüsha, *el-Kıstâsü'l-müstakîm li takvîmi ehli't-ta'lîm* şeklinde isimlendirilmiştir. قلت/قال kısımları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Çok az olmakla birlikte yer yer kenara notlar düşülmüş ve tashihler yapılmıştır.

5. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, No: 1816, vr. 95-113.

Mecmû'atü'r-resâil'in 95 ilâ 113 varakları arasında yer alan ve her varakı 26 satırdan oluşan nüsha, Yusuf b. Feth el-Himyânî tarafından istinsah edilmiştir. Diğer nüshalara oranla anlaşılması zor bir imlâya sahip olan nüsha, Sultan Mahmud Hân tarafından vakfedilmiştir. Bâb başlıkları belirgin şekilde yazılmış; herhangi bir not düşülmemiştir.

6. Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, No: 1428, vr. 1-20

İlk varakı 23 diğer varaklar ise 27 satırdan oluşan nüshanın hattı, net ve rahat anlaşılır bir şekilde değildir. Bir kitap sevdalısı olan Ebû Abdullah Veliyüddîn Cârullah Efendi (1659-1738), okuduğu veya istinsah ettiği kitapların kenarına notlar düşürmekle meşhurdur. Ancak *Kıstâs*'a hiç not eklememiştir. Eserin قلت/قال gibi diyalog kısımları ile âyetlerin üstü çizilerek belirgin hale getirilmiş; bâb başlıkları ise kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

7- Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, No. 127, vr. 97b-125b

Her varağı 17 satırdan oluşan bu nüsha, ulaşabildiğimiz en eski tarihli nüshadır. Hicrî 544 (miladi 1149) tarihinde Nişabur'daki Nizâmiye medresesinde yazılmıştır. Okunaklı olmamakla beraber, ulaşılabilen en eski ve en kıymetli nüsha olması dolayısıyla büyük öneme sahiptir. Çevirimizde bu nüsha da göz önünde bulundurulmuştur.

el-Kıstâsü'l-Müstakîm'in Türkiye kütüphanelerinde ayrıca şu nüshaları da bulunmaktadır: (8). Bursa Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, no. 1186, vr. 73-83. (9). Bursa Yazma Eser Kütüphanesi, Haraççıoğlu Koleksiyonu, no. 812, vr. 112-187. (10). Manisa İl Halk Kütüphanesi, no. 1522, vr. 57b-95a. (11). Hacı Selim Ağa, no. 108, vr. 151b-176b. (12). Laleli, no. 3731, vr. 1b-25b. (13). Nuruosmaniye, no. 5009, vr. 51b-85b. (14). Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Koleksiyonu, no. 2136, vr. 59-86.

İçerik Değerlendirmesi

"Ma'rifetin Mîzânlarına Giriş: *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*" başlığı ile birinci bölüme başlayan Gazzâlî, ehl-i ta'lîmden biri ile yolculuk esnasında karşılaştığını, karşılaştığı şahsın, kendisine beklemediği bir takım sorular sorduğunu ve kendisinin de bu sorulara cevap verdiğini aktarmaktadır. Eser, söz konusu şahsın sorduğu soru ve Gazzâlî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır.

Ehl-i ta'lîmden olan şahıs, Gazzâlî'nin ma'rifetin kemâlini iddia ettiğini ve ma'rifetin hakikatini re'yle mi yoksa kıyasla mı ölçtüğünü sorarak, eğer bunlarla ölçüyor ise bunların çelişki içerdiğini, hakikatin mâsum imâma tabi olmakta olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî ise ileri sürülen soru ve iddialara karşılık verirken, re'y ve kıyası kullanmaktan Allaha sığındığını söyleyerek, Nahl Sûresi'nde yer alan *"Rabbinin yoluna (İslâm'a) hikmetle ve güzel öğütle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!"* [14] âyetine dikkat çekmektedir. Ona göre insanların bir kısmını hikmet, bir kısmını öğüt/vaaz, bir kısmını da cedel ile Allah'ın yoluna davet etmek gerektir. Ayrıca Gazzâlî, Hz. İbrahim ile Nemrud arasında geçen diyaloğu konuya örnek olarak vermektedir. Hz. İbrahim hasmıyla tartışırken *"Benim Rabbim diriltir ve öldürür"*[15] dediğinde hasmı, *"ben de öldürür, ben de diriltirim…"* demiş, Hz. İbrahim bu misalle tartışmayı devam ettirmenin uygun olmadığını düşünerek, hasmının karakter yapısına ve anlama kapasitesine daha uygun bir şekilde *"Benim Rabbim Güneşi doğudan doğuruyor; hadi sen de batıdan doğur!"*[16] demiştir. Hz. İbrahim, hasmının anlamakta zorluk çekeceğini anladığı için ölüleri diriltemeyeceğine dair serdettiği delilde ısrar etmemiştir. Devamında Gazzâlî, ma'rifeti *el-kıstâsü'l-müstakîm* ile tarttığını ifade ederek İsrâ ve Şuarâ sûrelerinde yer alan *"…ve-zinû bi'l-kıstâsi'l-müstakîm"*[17] (Dosdoğru kıstas ile ölçün.) ifadesine dikkat çekmekte, "*el-kıstâsü'l-müstakîm*"i "Allah'ın ki-

14 Nahl 16/16.
15 Bakara 2/285.
16 Bakara 2/285.
17 İsrâ 17/35; Şuarâ 26/182.

tabında tenzîl ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği beş mîzândır" şeklinde tanımlayarak kim Resûlullah'tan ta'lîm eder ve Allah'ın mîzânlarıyla bilgilerini tartarsa hidayet bulur; kim bundan yüz çevirip re'y ve kıyasa yönelirse, hakikatten sapmış, yüksekten yere çakılmış olur" demektedir.

Muhatabının Kur'ân'da mîzânın varlığına yaptığı itiraz üzerine Gazzâlî, Rahmân ve Hadîd sûrelerindeki şu âyetleri delil getirmektedir: *"er-Rahmân, O, Kur'ân'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti (…) ve mîzân'ı koydu ki, mîzân'da haddi aşmayasınız. Ölçüyü adaletle ikame edin ve mîzân'da hile yapmayın!"*[18], *"Biz peygamberlerimizi açık belgelerle gönderdik. Onlarla birlikle kitap ve mîzânı indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler"*[19] Gazzâlî, söz konusu âyetlerde geçen "mîzân"ın ma'rifetullâh mîzânı olduğunu, mîzânın nasıl kullanılacağının, O'nun elçilerinden öğrenilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre Muallim-i evvel Allah, Muallim-i sânî, Cebrâil ve Muallim-i sâlis ise Resûlullah'tır. (s.a.) Gazzâlî, muhatabınınkinden daha sağlam bir mîzân ortaya koyacağını ve bu mîzânın ortaya koyucusunun da Allah olduğunu ifade ederek, Kur'ân'ın mîzânlarının "mizân-ı te'âdül", "mîzân-ı telâzum" ve "mîzân-ı te'ânüd" olmak üzere üç tane olduğunu mizân-ı te'âdülün de "el-ekber", "el-evsat" ve "el-asgar" olmak üzere üçe ayrıldığını aktarmaktadır.

Burhân olarak da isimlendirdiği mîzânın Kur'ân kaynaklı olduğunu ifade eden Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'ân'dan öğrendiğini şu sözlerle dile getirmektedir: "Ben bu ölçüleri Kur'ân'dan öğrendim. Sonra onlarla bütün ilâhî bilgileri hatta kıyamet günü diriliş ahvâlini, kabir azabını, ehl-i fücûrun maruz kalacağı azabı, tâat ehlinin göreceği mükâfatı o ölçülerle ölçtüm. Bunların hepsini Kur'ân'a ve hadislere uygun buldum ve kesin olarak inandım ki Muhammed (s.a.) sâdıktır ve Kur'ân haktır."[20]

Gazzâlî, Kur'ân ölçülerinin isimlendirmesini, ilk defa kendisinin yaptığını, bu ölçüleri de Kur'ân'dan çıkardığını, bunları Kur'ân'dan kendisinden önce kimsenin çıkarıp çıkarmadığını bilmediğini, fakat ölçülerin esasını ilk

---

18 Rahmân, 55/1-9.
19 Hadîd 57/25.
20 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* Mısır 1993, s. 59-60.

çıkaranın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre müteahhirûn âlimlerinden bazıları da bu ölçüleri kullanmışlardır. Fakat onların kullandığı isimlerle kendisinin kullandığı isimler birbirlerinden farklıdır. Yine Hz. İsa ve Hz. Muhammed'den önce yaşamış bazı bilginler de bu ölçüleri başka isimlerle kullanmışlardır. Bu bilginler ise söz konusu ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz Musa'nın suhuflarından öğrenmişlerdir.[21] Buna göre Gazzâlî, mîzân şekillerini Kur'ân'dan ilk defa kendisinin çıkardığını ifade etmekle beraber, bunların Kur'ân nâzil olmadan önce de peygamberler yoluyla bazı toplumlar tarafından farklı isimlerle kullanıldıklarına dikkat çekmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî'ye göre doğru ile yanlışı ortaya çıkaran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan "Kıstâs-ı Müstakîm" Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği ve Cebrâil aracılığıyla peygamberlerine öğrettiği beş ölçüdür.[22] Gazzâlî'nin *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinde, "Kur'ân Ölçüleri" olarak da isimlendirdiği[23] ve *Mi'yâru'l-İlm* adlı eserinde de kıyas çeşitleri ve şekilleri[24] dediği bu ölçüler şunlardır:

Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas)

Gazzâlî, "Adalet-Müsâvât Ölçüsü" olarak da isimlendirilen, mîzân-ı te'âdülü klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mîzân-ı te'âdülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Buna göre "mîzân-ı ekber", yüklemli kıyasın birinci, "mîzân-ı evsat", yüklemli kıyasın ikinci, "mîzân-ı asgar" ise yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Orta terim, iki öncülün birinde yüklem diğerinde konu ise, birinci, orta terim, her iki öncülde de yüklem ise ikinci, orta terim, her iki öncülde de konu olarak bulunuyorsa, üçüncü şekil meydana gelir.[25] Bir

---

21 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 59.
22 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 20.
23 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 26.
24 Bkz. *Mi'yâru'l-İlm,* (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1961, s. 131, 134.
25 Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife,* (thk. S. Dünya), Mısır 1961, s. 68-69; *Mi'yâru'l-İlm,* s. 134; e*l-Müstasfâ,* Mısır, 1322, s. 39; *Mihakkü'n-Nazar,* (thk. Refik Acem), Beyrut 1994, s. 92. Bkz. İbn Sînâ, *Necât,* (thk. el-Kürdî Muhyiddin Sabri) Mısır, 1331, s. 49.

kıyasın gerçekleşebilmesi için orta terimin her iki öncülde de bulunması gerekir, eğer iki öncül arasında orta terim olmazsa kıyas gerçekleşmez. Nitekim

Her sarhoşluk veren haramdır.

Her gasp edilenin ödenmesi gerekir.

önermelerinden hiçbir sonuç çıkmaz.[26] Çünkü bu önermeler arasında birleşmeyi sağlayacak bir ortak terim yoktur.

a. Mîzân-ı Ekber (Büyük Ölçü/Kıyasın 1. Şekli)

Gazzâlî, kıyasın birinci şekline karşılık gelen mîzân-ı ekberi, *Kıstâs'ta* adalet-müsâvât ölçüsünün büyük ölçüsü olarak isimlendirmekte; örneklerini Kur'ân'dan seçerek bir takım sonuçlar elde etmektedir. Gazzâlî'ye göre bu ölçü, Hz. İbrahim'in ölçüsüdür ve Hz İbrahim bu ölçüyü Nemrud'a karşı kullanmıştır. Biz de bu ölçüyü Kur'ân vasıtasıyla ondan öğreniyoruz. Şöyle ki; Nemrud yaşadığı dönemde ulûhiyyet iddiasında bulunmuştur. Ona göre ilâh, her şeye kâdir olan demek idi. Hz. İbrahim'in Bakara Sûresi'nin 258. âyetindeki cevabını şöyle formüle eder Gazzâlî: "İlâh benim ilâhımdır. Zira benim ilâhım diriltmeye ve öldürmeye gücü yetendir. Ama sen buna güç yetiremiyorsun." Nemrud: *"Ben de diriltir, öldürürüm"*[27] demişti.

Nemrud bu sözüyle normal doğum yoluyla insanın hayat bulmasını, bir cellâda katlettirmek suretiyle de onu öldürmeyi kastediyordu. İbrahim (a.s.) onun cevabı üzerine bu yolla kendisini ikna etmenin güçlüğünü anlayarak başka bir ikna yolunu seçmiştir, bu da yine Bakara Sûresi'nin 258. âyetinde zikredilmektedir: *"Allah, Güneşi doğudan getirir, haydi sen de onu batıdan getir!" deyince Allah'ı inkâr eden Nemrud şaşırıp kaldı."*[28] Zikredilen âyetin akıl yürütme şekli şöyledir:

---

26 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 45.
27 Bakara, 2/258.
28 Bakara, 2/258.

Güneşi doğurmaya (ıtlâ') kim kâdirse ilâh odur.
Itlâ'a kâdir olan benim ilâhımdır.
O halde Gerçek ilâh, benim ilâhımdır.

Güneşi doğurmaya kâdir olan her zât ilâhtır.
Benim ilâhım güneşi doğurmaya kâdirdir.
O halde benim ilâhım İlâhtır.

Gazzâlî'ye göre "İlâh, güneşi doğurmaya kâdir olandır" öncülünden şüphe edilemez. Çünkü münazara yapmakta olan İbrahim (a.s.) ile Nemrud ve herkese göre İlâh, her şeye kâdir olandır. Güneşi doğurmak ise bu her şey cümlesindendir. Bu, ittifakla kabul edilen bir öncüldür. "Güneşi doğurmaya kâdir olan benim ilâhımdır" öncülü ise müşâhede ile bilinmektedir. Çünkü Nemrud'un da, Allah'ın haricindeki diğer bütün varlıkların da güneşi doğurmaktan ve hareket ettirmekten aciz oldukları hissen müşâhede edilmektedir. O halde ittifakla kabul edilen birinci öncül ile müşâhedeyle bilinen ikinci öncülün bilinmesinden Nemrud'un, güneşi doğurmağa muktedir olamadığı sonucu çıkmaktadır. Gazzâlî, bu ölçünün sadece Nemrud'un ilâhlığını reddetmek için değil, bütün konularda kullanılabileceğini ifade ederek şöyle demektedir: "Bir terazi ile altını tartabilen birisi, aynı terazi ile gümüşü ve diğer eşyaları da tartabilir. Çünkü altın, altın olduğu için değil, bir miktar ifade ettiği için tartılabilirdir. Gümüş ve diğer şeyler de birer miktar ifade etmektedir. O halde bunlar da aynı terazi ile tartılabilir."[29] Ona göre, burhândan bu sonucun elde edilmesinin sebebi sıfat için geçerli olan hükmün, mevsûf için de geçerli olmasıdır. Bu zaruri bir şeydir ve İbrahim (a.s.)'ın Nemrud'a karşı kullandığı delilde açıkça görülmektedir. Şöyle ki:

Benim Rabbim Güneşi doğurandır.
Güneşi doğuran ise ilâhtır.
O halde benim Rabbim İlâhtır.

kıyasında birinci öncüldeki "doğuran" kelimesi Rabb'in sıfatıdır. "Güneşi doğuran ilâhtır" denmekle Rabb'in sıfatı olan doğurana ilâhlık hükmü veril-

29 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 22-23.

miş olur. O halde bunda doğuranın mevsûfu olan Rabb'a ilâhlık hükmünün verilmesi gerekir. İşte bir şeyin sıfatı ve sıfatına ait bir hükmün sübûtu bilinirse, bu iki bilgiden üçüncü bir bilgi meydana gelir ki, o da sıfat için sabit olan aynı hükmün mevsûf için de zorunlu olmasıdır.[30]

b. Mîzân-ı Evsat (Orta Ölçü/Kıyasın 2. Şekli)

Gazzâlî, kıyasın ikinci şekline "ikinci nazım" dediği gibi "mîzân-ı evsat/orta ölçü" de demektedir. *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'de mîzânın bu şeklini de diğer mantık eserlerinden farklı ele alan Gazzâlî, örneklerini çoğunlukla Kur'ân'dan seçmektedir. Ona göre orta ölçü yani kıyasın ikinci şekli de İbrahim (a.s.)'a aittir. Nitekim İbrahim (a.s) "*...Ben böyle sönüp batanları Tanrı diye sevmem*"[31] demiştir. Bu âyetin kıyas formu şöyledir:

Ay batar, değişir.
İlâh batan, değişen değildir.
O halde Ay İlâh değildir.

Mîzânın öncülleri bilindikten sonra, Ay'ın İlâh olmadığı sonucu kesinlik kazanır. Bu iki öncülden birincisi olan "Ay'ın batması ve değişmesi" his ile bilinirken ikinci öncül, İbrahim (a.s.)'da hâsıl olan bilgidir. Çünkü her ne kadar onun için bu bilgi evveli olmasa da o, "İlâh'ın değişmeyeceğini" biliyordu. Gazzâlî'ye göre bu bilgi "İlâh değişmez", "Her değişen hâdistir" öncüllerinden faydalanılarak elde edilmiştir.

Gazzâlî'nin şu ifadeleri konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır: "Birbirinin misli olan iki şeyden birinde bulunan bir nitelik diğerinde bulunmazsa, bu iki şey birbirine zıttır. Yani bu iki şeyden biri, kendi niteliğini diğerinden selbeder. O, bu nitelikle nitelenmez. Adalet-müsâvât ölçülerinden mîzân-ı ekberin tarifine göre, "tümel ile yapılan bir hüküm, tikel için geçerli" iken, mîzân-ı evsatın tarifinde ise, iki şeyden birinde yokluğu söylenen bir nitelik diğerinde sabit olursa, kendisinde bu nitelik bulunmayan şey

30 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 23. Ayrıca bkz. *Mi'yâru'l-İlm,* s. 134-136.
31 En'âm, 6/76.

diğerine zıttır. Mesela, "İlâh değişmez, halden hale dönmez", "Ay ise değişir halden hale döner" önermeleri, İlâh ile Ay arasında bir zıddiyeti gerektirir ki; bu, Ay'ın İlâh olmaması, İlâh'ın da Ay olmaması demektir."[32]

Gazzâlî'nin, mîzân-ı evsata Kur'ân âyetlerinden verdiği örneklerden biri şöyledir. Allah Teâlâ: *"Ey Yahudiler, eğer insanlar arasında yalnızca kendinizi Allah'ın dostu zannediyorsanız, haydi ölümü temenni edin, samimi iseniz. Ama onlar, yaptıkları işler yüzünden ölümü asla temenni etmezler. Allah zalimleri bilir"*[33] buyurmaktadır. Bu âyete göre Yahudiler, Allah'ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dosta kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü istememektedirler. Bundan, zorunlu olarak "Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir" sonucu çıkar. Bunun formu şöyledir:

Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.
Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulayan değildir.
O halde Yahudiler Allah'ın dostu değildirler.

Arzu (temenni) dostun niteliğidir. Yani Allah'ın dostu ona kavuşmayı temenni eder, arzular. Bu nitelik, Yahudilerde yoktur. Buna göre Allah'ın dostu olma ile Yahudi birbirine zıttır. Çünkü birinde bulunan bir nitelik, diğerinde bulunmamaktadır. O halde Allah dostu Yahudi, Yahudi de Allah'ın dostu olamaz.[34]

c. Mîzân-ı Asgar (Küçük Ölçü/Kıyasın 3. Şekli)

Kıyasın üçüncü şeklini "mîzân-ı asgar/küçük ölçü" olarak isimlendiren Gazzâlî'ye göre, biz bu şekli Allah'tan öğreniyoruz. Çünkü Allah bunu, Kur'ân yoluyla Hz. Muhammed'e öğretmiştir. *Kıstâs*'ta, kıyasın bu şekline şu âyet örnek verilmektedir: *"Yahudiler: Allah, beşere hiçbir şeyi indirmemiştir demekle Allah'ı kadrinin hakkını vererek takdir etmediler. De ki: Musa'nın*

---

32 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 28-29.
33 Cum'a, 62/6-7.
34 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 29-30; *Mi'râcü's-Sâlikîn, Resâil*'in içinde, Beyrut, t.y., s. 110.

insanlara bir nûr ve hidayet olarak getirdiği ve sizin de parça parça kâğıtlar haline koyup işinize geleni göstererek açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi ?"[35] Gazzâlî'ye göre onların "Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir" iddiası geçersizdir. Bunun böyle olduğu şu iki öncülün bir araya getirilmesi ile ortaya çıkmaktadır:

Musa (a.s.) bir insandır.
Musa (a.s.)'a Allah'tan kitap gelmiştir.[36]

Bu iki öncülün bir araya getirilmesinden, zorunlu olarak *"Bazı insanlara kitap gelmiştir, vahiy indirilmiştir"* sonucu çıkar. İşte bu kıyasla "Allah hiçbir insana kitap göndermemiştir" şeklindeki iddia çürütülmüş olur. Bu iki öncülden birincisinin doğruluğu his, ikincisinin doğruluğu ise onların itiraflarıyla sabittir. Çünkü onlar, Musa (a.s.)'a indirilen kitabın esaslarından bazılarını gizlemiş, bazılarını açığa vurmuşlardır. Nitekim Allah "İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi?"[37] şeklinde buyurmaktadır.[38]

Gazzâlî, sonucunu göz önünde bulundurarak mîzân-ı ekberi isimlendirmiştir. Çünkü bu mîzânın sonucu açıktır. Bunun dışındaki mîzânlardan sonuç elde etmek ya iftiraz (varsayımsal) ya da döndürmeyle mîzân-ı ekbere ircâ yoluyla mümkün olur.[39] Ayrıca mîzân-ı ekber birçok şeyi kapsarken, mîzân-ı asgar bunun aksine çok az şey kapsamaktadır.[40] Çünkü mîzân-ı asgarda sonuç tikeldir. İnsanî erdemleri sağlayan, insanı kurtuluşa ve mutluluğa götüren ilim yolları tümel hükümlerle ortaya konur. Tikel hükümler ilim ifade etse de ârızîdir.[41] Mîzân-ı evsat ise bu ikisinin arasında kalmaktadır. Mîzân-ı ekber, tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel

35 En'âm, 6/91.
36 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 32; *Esâsu'l-Kıyâs,* (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 30.
37 En'âm, 6/91.
38 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 32-33; Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî,* s. 164.
39 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm,* s. 148.
40 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 34-35.
41 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm,* s. 148.

olumsuz sonuç verdiği için ölçülerin en genişidir. Mîzân-ı evsat ile tümel olumsuz ve tikel olumsuz sonuç elde etmek mümkün iken, mîzân-ı asgar ile, sadece tikel sonuç elde edilebilmektedir.

Mîzân-ı Telâzum (Telâzum Ölçüsü/Bitişik Şartlı Kıyaslar)

Gazzâlî'nin mîzân-ı telâzum olarak isimlendirdiği mîzân şekli, klasik mantıktaki bitişik şartlı kıyaslara karşılık gelmektedir. Bitişik şartlı kıyaslarda birinci öncül (mukaddime) iki önermeden oluşurken, ikinci öncül birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz halidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişiği (*nakîz*) sonuç olarak ortaya çıkar.[42] Gazzâlî'nin bu mîzâna örnek verdiği âyetlerden biri şudur: *"Eğer yerde ve gökte Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de bozulup gitmişti. Arşın Rabbi olan Allah onların nitelendirdikleri şeylerden yücedir."*[43] Bu âyetin kıyas formu şöyledir:

Eğer âlemde iki ilâh olsaydı yer ve gök harap olurdu.
Bilinmektedir ki yer ve gök harap olmamıştır.
O halde âlemde iki ilâh değil bir ilâh bulunmaktadır.[44]

Yukarıda ifade edildiği gibi Gazzâlî, mîzân-ı telâzumu Kur'ân kaynaklı görmekte, bu mîzâna Kur'ân, fıkıh, kelâm ve diğer bazı ilimlerden örnekler vermektedir. Ona göre mîzân-ı telâzum pek çok ilmî alanda kullanılabildiği için son derece önemlidir.[45] Gazzâlî, bu mîzânın özellikle de sonuç vermeyen modlarının, Bâtınîler tarafından kötü niyetle kullanılmasına dikkat çekmekte ve bu mîzânı kullananları uyarmaktadır.

---

42 Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm,* s. 151; e*l-Müstasfâ,* s. 40; *Mihakkü'n-Nazar,* s. 95; Fârâbî, *K. Kıyâsu's-Sağîr,* (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990, s. 66.

43 Enbiya, 22.

44 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 36; *Esâsu'l-Kıyâs,* s. 32.

45 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 37-38.

Mîzân-ı Teʿânüd (Teʿânüd Ölçüsü/Ayrık Şartlı Kıyaslar)

Gazâlî, "mîzân-ı teʿânüd" ifadesini ayrık şartlı kıyasların karşılığı olarak kullanmaktadır. Bu mîzân, büyük öncülü ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyastır.[46] Gazzâlî'ye göre bu mîzân şekli "telâzum metodu" denen kıyas şeklinin tersidir.[47] Gazzâlî, kelâmcıların mîzân-ı teʿânüde "sebr ve taksîm"[48] mantıkçı ve fıkıhçıların ise "ayrık şartlı" adını verdiklerini ifade etmektedir.[49] Bu ölçüde, birinci öncülde bulunan iki kısımdan biri onaylandığında diğerinin onaylanmaması gerekir. Yani birinci önermenin mukaddemi olumlu olarak alınırsa tâlîsi olumsuz; tâlî olumlu olarak alınırsa mukaddemin olumsuz olması gerekir. Böylece mukaddem ile tâlî arasında bir teʿânüd (tezat) oluşur.[50]

Gazzâlî, mîzân-ı teʿânüde Kur'ân'da, Hz. Muhammed'e hitapla başlayan şu âyeti örnek vermektedir: "*De ki: Size gökten ve yerden kim rızkı veriyor? De ki: Allah. O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya apaçık bir sapıklık içindeyiz."*[51] Bu âyetin akıl yürütme formu şöyledir:

Ya biz açık bir dalâletteyiz veya siz açık bir dalâlettesiniz.
Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir.
O halde siz dalâlettesiniz.[52]

Gazzâlî, bu mîzândaki ikinci öncülün doğruluğunu âyette geçen "*Allah sizi gökten ve yerden rızıklandırır*" ifadesiyle ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre inananlar, Allah'ın kendilerini yağmur yağdırmak suretiyle gökten, nebat bitirmek suretiyle de yerden rızıklandırdıklarına inanmakla dalâletten kurtulmuşlardır. İmansızlar da bu gerçeği inkâr ettikleri için dalâlete düşmüşlerdir.

---

46 Bkz. Refik Acem, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî,* Beyrut 1989, s. 159-160.
47 Bkz. Gazzâlî, e*l-Müstasfa,* s. 42; *Mihakkü'n-Nazar,* s. 98.
48 Gazzâlî, e*l-Müstasfâ,* s. 42; *Miʿyâru'l-İlm,* s. 156. Ayrıca bkz. *Esâsu'l-Kıyâs,* s. 20,32 ve aynı eser, sayfa 20'deki 6. dipnot.
49 Gazzâlî, e*l-Müstasfâ,* s. 42; *Mihakkü'n-Nazar,* s. 98; *Miʿyâru'l-İlm,* s. 156.
50 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 40.
51 Sebe', 34/24.
52 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 39; Refik Acem, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî,* s. 165.

Zikredilen ölçüleri, "*mevâzinü'l akliyyât*" olarak da isimlendiren[53] Gazzâlî, bunların Allah tarafından konduğunu, Cebrâil (a.s.) tarafından öğretildiğini, Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından da uygulandığını ifade etmektedir. O, bu ölçülerin nerelerde kullanılabileceğini ise şu ifadelerle zikretmektedir: "Ben bu ölçülerle sadece dinî bilgileri değil, riyâzî (matematik/aritmetik), hendesî (geometri), tabiî, fıkhî, kelâmî... hasılı vaz'î olmayan her hakiki ilmi ölçerim. Bu ölçülerle o ilimlerin hak olanlarını bâtıl olanlarından ayırt ederim. Bu ölçüler Kıstâs-ı Müstakîm'dir; Kur'ân'ın refîkidir."[54] Gazzâlî, bu ölçülerin Kıstâs-ı Müstakîm olduğunu ispatlamak için de mîzân kelimesinin geçtiği şu âyetlere yer vermektedir: *"Andolsun, biz peygamberlerimizi apaçık olan âyetlerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutsunlar diye, onlarla birlikte kitabı ve mîzânı da indirdik. Bir de kendisinde çetin bir sertlik ve insanlar için çeşitli yararlar bulunan demiri indirdik."*[55] "*Rahmân olan Allah, Kur'ân'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyânı öğretti. Güneş ve ay belli bir hesaba tabidir. Bitki ve ağaç O'na secde etmektedirler. Gök ise, onu da yükseltti ve mîzânı koydu. Sakın mîzânda haksızlık ve taşkınlık yapmayın."*[56]

Birinci âyette zikredilen *"kitap"* avam, *"mîzân"* havas (seçkinler), *"demir"* ise fitne yapmak ve te'viline kaçmak için kitabın müteşâbih âyetlerine uyanlar içindir.[57] Yani kitap ile avam, mîzân ile havas, demir ile de düşüncesizler yola gelir.[58] Buna göre mîzân ölçüleriyle ilgilenmesi gerekenler havastan olmalıdır. Gazzâlî, zikredilen âyetlerdeki *mîzân* kelimesinin arpa, buğday ölçeği veya altın, gümüş terazisi anlamında olmadığını, böyle anlayanların yanlış anladıklarını ifade etmektedir. Ona göre bu âyetlerdeki *mîzân* "Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, mülkünü, melekûtunu bilme ölçüsüdür. Bu ölçü ile ölçmenin keyfiyeti peygamberlerden öğrenilir.

---

53 Gazzâlî, *Esâsu'l-Kıyâs,* (nşr. Fahd Muhammed es Sudhan), Riyad 1993, s. 26.
54 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 60.
55 Hadîd, 57/25.
56 Rahmân, 55/1-8.
57 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 62-63, 69-70.
58 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 86.

Nitekim peygamberler de Cebrâil'den öğrenmişlerdir. Çünkü Allah birinci, Cebrâil ikinci, Resûl (s.a.) de üçüncü öğreticidir.[59] Gazzâlî'nin bu âyette geçen mîzân kelimesini kıyas şekilleri karşılığı olarak kabul ettiği ve böylece bütün kıyas çeşitlerinin Kur'ân kaynaklı olduğunu ortaya koymaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Şeytanın Mîzânı (Kıyaslarda Yapılan Hatalar ya da Yanlışlar)

Gazzâlî, Kur'ân'dan çıkardığını söylediği mîzân-ı te'âdül, mîzân-ı telâzum ve mîzân-ı te'ânüd'ü örneklerle muhatabına anlattıktan sonra şeytanın mîzânına dair açıklamalar yapmaktadır. Gazzâlî'nin şeytanın mîzânından maksadı aslında kıyaslarda yapılan hatalar ya da yanlışlardır. Kıyasta yanlışlar, geçerli olan mîzânların arasına yeni bilgiler ilave edilerek öncüllerden yanlış sonuçların elde edilmesi ile yapılır. Şeytanın sebep olduğu yanlışların on tane olduğunu ifade eden Gazzâlî, *Mihakkü'n-Nazar*, *Mi'yâru'l-İlm* ve diğer bazı eserlerinde mîzânın şartlarındaki incelikleri aktardığını *Kıstâs*'ta muhatabına sadece bir numune takdim edeceğini ifade etmektedir.

Gazzâlî, konuya dair *"Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair bir şey (vesvese) ilkâ etmiş olmasın. Ama Allah, şeytanın ilkâ ettiği şeyi giderir…"*[60] âyetine yer vererek şeytanın Hz. İbrahim'in kalbine ilkâ ettiği şeyin, O'nun Güneş'e yönelerek *"…İşte Rabbim budur; zira bu en büyüktür"*[61] dediği zaman gerçekleştiğini ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre şeytan Hz. İbrahim'in kalbine bunu ilkâ ederek O'nu aldatmaya çalışmıştır. Gazzâlî, bu durumu şu akıl yürütme formu ile ortaya koymaktadır:

İlâh, en büyük olandır. (İttifakla bilinen birinci öncül)
Yıldızların en büyüğü Güneş'tir. (Hissî bilgi ile bilinen ikinci öncül)
O halde İlâh, Güneş'tir. (Şeytanın ilkâ ettiği sonuç)

---

59 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 15, 57.
60 Hacc, 22/52.
61 En'âm, 6/78.

Bu mîzânın, mîzân-ı asgar (kıyasın üçüncü şekli) olduğunu zikreden Gazzâlî, şekilde yer alan "en büyük" ifadesinin bir nitelik olduğunu ve bunun hem "güneş"te hem de "İlâh"ta bulunabileceğinin vehm ettirildiğine dikkat çekerek, "en büyük" ifadesinin hem güneş hem de İlâh için kullanılamayacağını, burada bir döndürme hatası olduğunu aktarmaktadır. Gazzâlî, konuyu daha iyi açıklamak için aşağıdaki örneğe yer vermektedir. Ona göre biri çıkıp:

"Beyaz bir renktir.
Siyah da bir renktir.

O halde siyah, beyazdır" derse, bu yanlış ve geçersiz bir sonuç olur. Aynı şekilde çıkıp,

"İlâh en büyük olandır.
Güneş de en büyüktür.

O halde Güneş ilâhtır" derse yine yanlış ve geçersiz sonuç doğar. Çünkü birbirine zıt iki şey'in tek bir nitelikle nitelenmesi mümkündür. Ancak bu durum aralarında bir ilişkiyi gerekli kılmaz. Buna karşın bir şey'in iki şey'le nitelenmesi, niteliklerin arasında ilişkiyi gerekli kılar. Bunu anlayamayan kişi, ikisi arasındaki farkı idrak edemez. [62]

Gazzâlî'nin konuya dair verdiği diğer bir örnek de şöyledir:

Hak-hakikat, vahdet ile, bâtıl ise kesret ile nitelenir.
Re'y mezhebi kesrete sürükler; ta'lîm mezhebi (bâtinîler) ise vahdete sürükler.
O halde, hak, ta'lîm mezhebindedir.

Verilen örneğin şeytanın bir mîzânı olduğunu ifade eden Gazzâlî'ye göre şeytan, yaptığı mîzânlarda laf kalabalığı yaparak Kur'ânî mîzânlarda kafa karıştırmaya çalışmaktadır. Böylece yanlış yapılan yerler dikkatten kaçmaktadır. Çokça söylenen yukarıdaki sözün akıl yürütme şekli şöyledir:

Hak-Hakikat vahdet ile nitelenir.
Ehl-i ta'lîm mezhebi de vahdetle nitelenir.
O halde, ehli ta'lîm mezhebi hak ile nitelenir.

---

62 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 49-50.

Gazzâlî'ye göre buradaki yanlışlık yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir niteliğin iki farklı şeyi nitelemesi ile ilgilidir. Ona göre örneklerdeki yanlış, tek bir şey'in iki şey'le nitelendirilmesi ile iki şey'in tek bir şey'le nitelendirilmesinin birbiriyle karıştırılmasıdır. Bu yanlışın temel noktası, "döndürme" (aks) yanıltmasıdır. Zira "*Bütün hak-hakikatler tektir*"e inanan biri, çoğu zaman "*Bütün tek'ler haktır*"ın doğru olduğunu zanneder. Oysa tümel önerme tikel olarak döndürülür. Yani "*Bütün haklar tekdir*" önermesinin döndürmesi "*Bazı tek'ler haktır*" şeklinde olur. Aynı şekilde "*Bütün insanlar canlıdır*" önermesi "*Bütün canlılar insandır*" şeklinde değil, "*Bazı canlılar insandır*" şeklinde döndürülür.[63]

Gazzâlî'ye göre mîzânın yanlışlığı, yukarıda yer verdiğimiz "Güneş", "en büyük" ve "hak-vahdet" örneklerinde olduğu gibi bazen mîzânın terkibinden kaynaklanır. Bu örneklerde öncüllerdeki orta terim ilişkisi doğru kurulmamıştır. Bazen de maddenin bizzat bozuk olmasından kaynaklanır. Gazzâlî buna şu örneği vermektedir: Allah'ın İblis'e: *"Ellerimle (kudret) yarattığıma secde etmene ne engel oldu? Kibirlendin mi? Yoksa yücelerden biri mi oldun(!)*.[64] sözüne, İblis'in cevap olarak şöyle demesi gibi: *"Ben Âdem'den daha hayırlıyım; zira beni ateşten onu ise çamurdan yarattın."*[65] İblis araya iki mîzân sokuşturdu. Önce secde etmeyişini "daha hayırlı" olmakla gerekçelendirdi. Daha sonra gerekçesini, "Âdem'in çamurdan, kendisinin de ateşten yaratılmasıyla" ispat etmeye çalıştı. Misaldeki parçalar birleştirildiğinde terkibin şekil açısından geçerli olduğu görülür. Fakat bütünü oluşturan maddelerin/parçaların bizzat kendisi yanlıştır. Şöyle ki:

Ben daha hayırlıyım.
Daha hayırlı olan (olmayana) secde etmez.
O halde, ben de secde etmem.

Bu mîzânın iki öncülü de geçersizdir. Çünkü öncüllerde verilen bilgilerin doğruluğu açık ve müsellem değildir. Zira şeytana "Senin Âdem'den daha

63 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 52-53
64 A'râf, 7/12.
65 Sâd, 38/75.

hayırlı olduğunu kabul etmiyoruz" deriz. Bu, birinci öncülü; "Daha hayırlı olana secde edilmesi gerekli değildir" dememiz de ikinci öncülü memnu' kılar. Çünkü söz konusu 'gereklilik' ve 'hak ediş' " daha iyi olmakla" değil, Allah'ın emriyle belirlenir. Fakat İblis, ikinci öncülün ifade ettiği şeyi, yani 'gereklilik'in 'daha hayırlı olmakla' değil, emirle belirleneceğini bir kenara bırakıp, daha hayırlı olduğuna dair "Zira ben ateşten yaratıldım" delilini getirmiştir. Oysa bu, daha hayırlılığın, nesep (varoluş kaynağı) ile belirleneceğini iddia etmektir. İblisin serdettiği delilin akıl yürütme şekli şöyledir:

Daha hayırlı olana mensup olan, daha hayırlıdır.
Ben daha hayırlı olana mensubum.
O halde ben, daha hayırlıyım.

Bu mîzândaki iki öncül de geçersizdir. Zira biz, "daha hayırlı olana mensup olanın, daha hayırlı olduğunu" kabul etmeyiz. Çünkü "daha hayırlılığın" neseple değil, kişinin nitelikleriyle belirleneceğini kabul ediyoruz. "Ben daha hayırlı olandan yaratıldım; zira ateş, çamurdan daha hayırlıdır" şeklindeki ikinci öncül de kabul edilemez. Çünkü çamur, su ve topraktan elde edilir. Nitekim şöyle denilir: "Su ve çamurun karışımından canlılık ve bitki üretilir. Neşv-u nemâ bunlarla gerçekleşir; ateş ise, bütün bunları yok edicidir". Dolayısıyla İblis'in "Ateş daha hayırlıdır" sözü geçersizdir. [66]

Muhatabının kestirme yolun, "imâm"a itimâd etmek olacağını ifade etmesi üzerine, Gazzâlî, "sâdık imâm"a dair bilginin zorunlu bilgi olmadığını dile getirerek, onun bu bilgiyi ya anne-babasını taklit ya da söz konusu mîzânlardan biriyle elde etmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Gazzâlî, taklîdi bilginin değil, yakînî mîzânlarla ölçülen bilginin değerine vurgu yaparak, eğer "sâdık imâmın hatta Hz. Muhammed'in ismet inancını, anne-babandan ve dostlarından taklit yoluyla almışsan, Yahudi ve Mecusîlerden bir farkın olmaz; zira onlar da böyle yapmışlar. Ama eğer, bu mîzânlardan biriyle ölçerek almışsan, inceliklerin birinde yanılmış olabilirsin ki, böyle bir bilgiye güvenmemelisin" demektedir. Gazzâlî'ye göre takip edilmesi gereken

66 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 52-54.

yol, Kur'ân yoludur. Nitekim Kur'ân'da *"Şüphe yok ki takva sahibi kimselere şeytandan bir hayal-vesvese iliştiği zaman, iyice düşünürler (derhal Allah'ı hatırlarlar da) (gerçeği) görürler"*[67] denmektedir. Muhatabının Gazzâlî'nin imâmeti kendi tekeline aldığı iddiası üzerine Gazzâlî, "şunu bil ki biz "el-imâm" ile, bazen Cebrâil vasıtasıyla Allah'tan bilgi alan kişiyi kastederiz -ki ben bunu kendim için iddia etmiyorum. Bazen de Allah'tan ve Cebrâil'den Peygamber vasıtasıyla bilgi alan kişiyi kastederiz. Ki Hz. Ali'ye (r.a.) "imâm" denmesi bu manadadır. Nitekim O, direkt Cebrâil'den değil, Hz. Peygamber'den ilim aldı. Ben de ancak bu manada imâmet iddiasında bulunuyorum." ifadeleri ile karşılık vermekte ve buna dair delillere yer vermektedir. [68]

Muhatabının toplumun ihtilaflardan kurtulmasının nasıl mümkün olacağını sorması üzerine Gazzâlî, insanlar arasındaki ihtilafı Allah'ın kitabıyla bertaraf edebileceğini ifade etmektedir. Ancak ona göre ihtilafın tamamen ortadan kaldırılması mümkün değildir. Çünkü peygamberler ve hakikati anlatanlar çoğu zaman dinlenmemişlerdir. Gazzâlî'ye göre ezelde insanlar hakkında "Durmadan ihtilaf edecekler ki, zaten Allah onları bu yüzden yarattı" hükmü verilmiştir. Muhatabının, "insanların seni dinlediklerini farz et. Onları ihtilaflardan nasıl kurtarırdın" demesi üzerine Gazzâlî, "Onlara tek bir âyetle muamele ederdim" diyerek *"İnsanlar adaleti ikâme etsinler diye onlarla (Peygamberler) birlikte Kitap ve mîzânı gönderdik ve insanlar için, içinde pek çok zarar ve yarar olan demiri indirdik"*[69] âyetine yer vermektedir. Ona göre insanlar üç sınıf oldukları için Allah kitap, mîzân ve demiri indirmiştir. Gazzâlî'ye göre insanlar avam, havas ve cedel ehli olmak üzere üç çeşittir. Avam sınıfı, esenlik sahibi ve ehli cennet olan saf kişilerden oluşurken, havas sınıfı zekâ ve basiret sahibi kişilerden oluşur. Cedel ehli ise bu iki sınıftan oluşan fitne arzuları yüzünden Kur'ân'ın müteşâbihlerine tâbi olan münakaşacı kişilerdir. Gazzâlî, havas ehlini, kendilerine kıstâs ölçülerini ve kıstâs ölçüleriyle nasıl ölçeceklerini öğretmek suretiyle tedavi edebileceğini

67 A'râf, 7/201.
68 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 57.
69 Hadîd 57/25.

ifade etmektedir. Ona göre havas toplumunda üç şey bulunur: Bunlardan birincisi, çalışmakla elde edilmeyen havas sınıfına bahşedilmiş fıtrî ve tabiî birer eğilim olan sağlam karakter ve kuvvetli zekâ. İkincisi, atalardan miras kalmış kulaktan duyma bir mezhebe taassup ve taklitten arı olmaları. Üçüncüsü ise mîzânı öğretenin mîzânı bilenlerden olduğuna inanmalarıdır. Çünkü hidayet, ancak inandıktan sonra gerçekleşir. Nitekim matematik bilmediğine inanılan birinden matematik öğrenilmez. Gazzâlî'ye göre avam sınıfı saf olup, hakikatleri kavrama yeteneğine sahip olmayan bireylerden oluşmaktadır. Doğuştan gelen yetenekleri olsa da onlarda davasını ispat etme duygusu yoktur. Zanaat ve meslekleri ilimle meşgul olmalarını engellemiştir. İçlerinde cedel olgusu da yoktur, bilgiçlik taslayanı da… Bunlar ihtilaf etmez fakat ihtilaf eden imâmlar arasında tereddüde düşerler. Bu kişiler vaaz ile; basiret sahipleri hikmet ile; şer heveskârları da cedel ile Allah'a davet edilir. Ona göre ehl-i cedel, hakka-hakikate talattufla davet edilir yani onlarla taassup etmeden, onlara kaba davranmadan, nezaketle ve en güzel sözle tartışmak gerekir. Bu onları ikna etmezse onları ta'lîm-i mevâzine doğru çıkarmak gerekir. Yine ikna olmazlarsa, demirle (hadîd) tedavi edilirler. Yani avam kitleye Kitap (Kur'ân); havassa mizân; fitneyi amaçlayarak, ehli olmadıkları halde kafalarına göre âyetleri tevil eden, Kitab'ın müteşâbihlerine tâbi olanlara da be's-i şedîdle nitelenen demir ile muamele edilir.

Gazzâlî, konu ile ilgili düşüncelerini şu ifadelerle özetlemektedir: "Ehl-i havassı davetteki metodum hikmetledir ve hikmet de mîzânı öğrenmekle elde edilir. Hatta kişi doğru/adil mîzânı öğrenirse, sadece bir ilmi değil, birçok ilmi öğrenmiş olacaktır. Ehl-i avamı da Kur'ân'a havale etmek suretiyle, güzel öğütle (mev'ize-i hasene) ve O'nda yer alan sıfatullâhla yetinmekle hakikate davet ediyorum. Ehl-i cedeli ise, en güzel olanla tartışarak davet ediyorum. Eğer reddederse, onunla muhatap olmaktan vazgeçip, ondan gelecek şerri engellemek üzere onu, yöneticilerin caydırıcılığına ve söz konusu mîzânla beraber nâzil olan demire havale ediyorum." [70]

---

70 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 70.

Re'y ve Kıyasın Geçersizliği

Muhatabının "Re'y ve kıyasa 'mîzân' adını veriyor ve bana âyetler okuyorsun. Oysa ben, senin 'mîzân' dediğin şeyin 'kıyas'ın ta kendisi olduğunu düşünüyorum" demesi üzerine Gazzâlî re'y ve kıyası açıklamaktadır. Gazzâlî re'yi, Mu'tezile'nin "Kullarına 'aslah' olanla riayet etmesi Yüce Allah'a vaciptir" sözüne yer vererek izah etmektedir. Gazzâlî'ye göre Mu'tezile'den bu sözün tahkiki istendiğinde hiçbir dayanak gösterememektedir. Tek dayanağı, 'akıl'dan hareketle, yaratanı yaratılana mukayese ederek, yaratanın hikmetini yaratılanın hikmetine benzeterek istihsânen başvurduğu bir re'ydir. Bu re'y, öyle sonuçlar doğurur ki "Kur'ân'ın mîzânları" Mu'tezile'nin fesadına şâhid olur. Şöyle ki:

Eğer "aslah"a riâyet Allah'a vacip olsaydı, bunu yapardı.
Yapmadığı bilinmektedir.
O halde "aslah"a riâyet, Allah'a vacip değildir.

Muhatabının "aslah vacip olsaydı, Allah mutlaka yapardı" sözünü kabul ediyoruz ama "Allah'ın aslahı yapmadığını kabul etmiyoruz" demesi üzerine Gazzâlî:

"Eğer "aslah"ı yapsaydı, kullarını cennette yaratır, orada bırakırdı.
Böyle yapmadığı bilinmektedir.
O halde, Allah "aslah"ı yapmış değildir" demekte ve bu sonucun "telâzum mîzânı"ndan elde edildiğini ifade etmektedir.[71]

Gazâlî, kıyası "bir konuda bir şey'i başka bir şey'e kıyas ederek hüküm ortaya koymaktır" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre Mücessime'nin "Şüphesiz Allah, cisimdir" sözü kıyasa örnektir. Çünkü onlar, "Allah, fâildir, sanatkârdır. Allah'ı diğer sanatkâr ve fâillere kıyas ederek O'nun da cisim olduğunu öğrendik" derler. Bu, geçersiz bir kıyastır. Çünkü bir fâil, sırf fâil olduğu için cisim olmaz. Kur'ân'ın mîzânıyla ölçüldüğünde, öyle bir şeyin ortaya konması imkânsızdır. Bu, "te'âdül" ölçülerinden olan "mîzân-ı ekber"e tekâbül eder. Şekli şöyledir:

---

71 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 73-74.

Bütün fâiller, cisimdir.
Bâri olan Allah; fâildir.
O halde Allah, cisimdir.

İkinci öncül olan "Bâri olan Allah fâildir" doğrudur. Fakat birinci öncül olan "Bütün fâiller, cisimdir" doğru değildir.

Gazzâlî, Mücessime'nin "marangoz, terzi, ayakkabıcı, hacamatçı, dokumacı vs… bütün fâilleri araştırdım ve hepsinin cisim olduğunu gördüm. Buradan hareketle bütün fâillerin cisim olduğunu öğrendim" dediklerini, bunun bir tümevarım olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre eğer fâillerin bir kısmı araştırıldı ise buradan hareketle tümel bir hükme varılamaz, bütün fâiller araştırılmadığı için "*Allah, cisimdir"* denemez. Yok, eğer "fâillerin hepsi araştırıldı" denirse bu kabul edilemez. Çünkü bütün fâilleri araştırmak mümkün olmadığı gibi yerin ve göğün fâilini araştırmak hiç mümkün değildir. Gazzâlî'ye göre böyle birinin araştırması şu kişinin araştırmasına benzer: Adam gider, at, deve, fil, haşerat, kuşlar... gibi bir takım canlılar üzerinde araştırma yapar. Hepsinin ayaklı olduğunu görür. Fakat bu arada yılan, solucan... gibi canlıları görmemiştir. Yalnız ayaklı canlıları gören bu adam, "Bütün canlılar ayakla yürürler" hükmüne varır. Veya araştırmasında, bütün hayvanların çiğneme esnasında alt çenesini kullandığını görür; ancak üst çenesiyle çiğneyen timsahı görmeden "Bütün hayvanlar, alt çenesiyle çiğner" hükmüne varır. Bütün hayvanları incelemediği için elde ettiği sonuç yanlış olur.[72]

Sonuç

Gazzâlî, kıyas ile ilgili kavramlardaki farklı isimlendirmelere *el-Müstasfâ*'nın mukaddimesinde ve *Mihakkü'n-Nazar*'da yer vermekle beraber asıl farklılığı Bâtinîlere karşı yazdığı *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'de ortaya koymaktadır. Çünkü Gazzâlî *Kıstâs*'ta, kıyas yerine *ölçü/mîzân*, öncül yerine *esas/asıl,* önerme yerine *kefe,* orta terim yerine *amûdu'l-mîzân*, tâlî yerine *lâzım* veya

72 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 75-79.

hüküm ve mukaddem yerine de *melzûm* veya *mahkûmun aleyh* demeyi tercih etmektedir.[73] Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz gibi yüklemli kıyaslara *birinci nemat*, bitişik şartlı kıyaslara *ikinci nemat* ve ayrık şartlı kıyaslara da *üçüncü nemat* demekte ve bitişik şartlı kıyasları *telâzum ölçüsü*, ayrık şartlı kıyasları da *te'ânüd ölçüsü* olarak isimlendirmektedir.[74]

Gazzâlî, birinci nematı *adalet-müsâvât*, ikinci nematı, *telâzum* ve üçüncü nematı da *te'ânüd* olarak isimlendirmektedir. Onun birinci nematı, adalet-müsâvât ölçüsü olarak isimlendirmesinin sebebi ondaki dengeli iki öncülün varlığıdır. Ona göre sanki bu iki öncül, birbirine eşit iki kefe gibidir. Onun ikinci nemata, *telâzum ölçüsü* adını vermesinin sebebi ise iki öncülden birinin, iki cüz'e şamil olmasıdır. Bunlardan biri tâlî, diğeri ise mukaddemdir. Gazzâlî, bunu açıklamak için bitişik şartlı kıyaslarda zikrettiği Enbiyâ Sûresi'nin 22. âyetini örnek vermektedir.[75] Üçüncü nemata, *te'ânüd ölçüsü* adını vermesinin sebebi ise, bu ölçünün birinci öncülündeki önermelerden birinin aynının seçilmesi durumunda ötekinin çelişiğini, birinci öncüldeki önermelerden birinin çelişiğinin seçilmesi durumunda da ötekinin aynını sonuç vermesidir.[76] Gazzâlî, mîzânın kendisinden önce de bilindiğini fakat onunla ile ilgili isimleri ilk defa kendisinin kullandığını ifade etmektedir.[77] Onu mantıkî terimleri yeniden bir takım isimlerle isimlendirmeye sevk eden şey bazı kimselerin mantıkî terimleri kullananlara, onların kullandıkları isimlerden dolayı aldanıp inanmalarıdır. Gazzâlî, bununla ilgili olarak *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserinde karşılıklı sohbet ettiği bir ehl-i ta'lîme şöyle demektedir: "Beni buna sevk eden husus şudur: Senin karakterin zayıftır. Nefsin vehimlere tâbi olmaktadır. Dış görünüşe aldandığını görüyorum. Öyle ki sana hacamatçının kabında kırmızı (halis)

---

73 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 38, 44-45.

74 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 19-19, 41; *el-Müstasfâ,* s. 38-43; *Mihakkü'n-Nazar,* s. 90-97.

75 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 38, 41.

76 Gazzâlî, *el-Müstasfâ,* s. 42; *Makâsıdu'l-Felâsife,* s. 86; *Mihakkü'n-Nazar,* s. 98; *Mi'yâru'l-İlm,* s. 157; *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 40-41.

77 Bkz. Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 41-42.

bal sunulsa, tabiatın hacamatçı kabından tiksindiğinden o balın tadına bile bakamazsın. Ve hangi kapta olursa olsun balın temiz/tâhir olduğunu anlamaktan acizdir aklın."[78] Gazzâlî, bazı insanların görünüşe bakarak nasıl yanıldıklarını açıklamak için bir de şu örneği vermektedir: "Yamalı elbise veya yünlü kaftan giyen bir Türk gördüğünde, hemen onun sûfi veya fakîh olduğuna hükmedersin. Bir sûfi de aba giyip külah taksa, vehmin onun da Türk olduğuna hükmeder. Sözün özü, vehmin seni ilelebet, eşyanın özünü değil, kılıfını dikkate almaya mahkûm etmiştir."[79]

Kısaca ifade etmek gerekirse, Gazzâlî'ye göre mîzânın şekilleri Kur'ân kaynaklıdır. Bunlar doğruyu yanlıştan ayıran ölçülerin en doğrusu ve en adili olan Kıstas-ı Müstakîm'dir. Kıstas-ı Müstakîm, Allah'ın Kur'ân'da indirdiği ve kendisiyle Hz. Muhammed'e ölçmeyi öğrettiği beş şekildir. Bu beş şekil de klasik mantığın temel konularından olan kıyasın birinci, ikinci, üçüncü şekilleri, bitişik ve ayrık şartlı kıyaslardır. Bu şekilleri ortaya koyan Allah, öğreten Cebrâil, ilk defa kullananlar da peygamberlerdir. Bunları daha çok Hz. İsa (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.) kullanmış olmakla beraber onlardan önce de bazı kavimlerin âlimleri farklı isimler altında kullanmışlardır. Fakat onlar da sonuçta ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz. Musa (a.s.)'ın suhuflarından öğrenmişlerdir. Görüldüğü gibi Gazzâlî'nin kıyası ele alış tarzı, özellikle de *el-Kıstâsü'l-Müstakîm* adlı eserindeki ifade şekli, içerik olarak tamamen Aristoteles ve Stoa mantığından farklı olsa da form olarak aynıdır. Gazzâlî'nin söz konusu eserde mantığı Kur'ân kaynaklı görmesi ve kıyas konusunu işlerken referansının Kur'ân olması, mantığın İslâm dünyasında meşrulaşmasını sağlamıştır.

**

78 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 42; *Mi'râcü's-Sâlikîn,* s. 109.
79 Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm,* s. 42.

Bu çevirinin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları arasından çıkması benim için mutluluk vericidir. Çünkü Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın klasik eserleri yayınlama projesi, Abbâsî halîfesi Harun Reşid ve yerine geçen oğlu Me'mun tarafından 830'lu yıllarda kurulan Beytü'l-Hikme'de gerçekleştirilen çeviri hareketine benzemektedir. O dönemde Grekçe, Süryanice, Latince ve Farsça olan önemli eserler, ilim dili olan Arapça'ya çevriliyordu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu da benzer faaliyetler yürütmektedir. Bu kurumun, Beytü'l-Hikme vesilesi ile gerçekleşen ilmi hareketliliğe benzer bir hareketliliği oluşturacağına inanıyorum. Bu vesile ile katkılarından dolayı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Muhittin MACİT, Çeviri ve Yayım Daire Başkanı Sayın Yrd. Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI ve emeği geçen herkese çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK

EL-KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM

EBÛ HÂMİD EL-GAZZÂLÎ
Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

القسطاس المستقيم

أبو حامد الغزالي
رحمة الله عليه

EL-İMÂMU'L-MUTLAK, HÜCCETÜ'L-İSLÂM, EBÛ HÂMİD MUHAMMED B. MUHAMMED B. MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN YAZDIĞI KISTÂSÜ'L-MÜSTAKÎM KİTABI

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla…
Allah'ım Rabbim yardım eyle!

[BİRİNCİ BÖLÜM]

[Ma'rifetin Mîzânlarına[1] Giriş]

Evvela Allah-u Te'âlâ'ya hamd; sâniyen seçilmiş (Mustafa) elçisine salât ediyor ve diyorum ki: Kardeşlerim! Aranızda bana kulak verecek kimse var mı? Ona gece sohbetlerimden bir kısmını anlatacağım. Şöyle ki: Bazı seferlerimde *ehl-i ta'lîm*den[2] bir refik, bana yöneldi. Yed-i beyzâ[3] ve huccet-i garrâ ile meydan okuyan biri gibi, beni ansızın suâl ve cidâl sağanağına tuttu.

Dedi ki: Görüyorum ki kemâl-i ma'rifete (mükemmel bilgiye) sahip olduğunu iddia ediyorsun. Peki, bilginin hakikatini hangi mîzân ile ölçüyorsun? Re'y ve kıyas mîzânıyla mı? Oysa bunlar son derece çelişki (te'âruz) ve iltibas içerirler ki, insanlar arasındaki ihtilaf bu yüzden ortaya çıkmaktadır. Yoksa ta'lîm mîzânıyla mı? O zaman da "ma'sûm ve muallim imâm"a tabi olman gerekiyor; böyle birini arama çabası içinde olduğunu görmüyorum!

Dedim ki: Re'y ve kıyas mîzânına gelince: onlara sarılmaktan Allah'a sığınırım. Bunlar, şeytanın mîzânıdır. Benim herhangi bir dostum, re'y ve kıyasın, ma'rifetin (bilginin) mîzânı olduğunu sanmışsa, dini bu kişinin şerrinden korumasını Allah'tan diliyorum. Zira böyle biri, din için cahil bir dosttur ve cahil dost, akıllı düşmandan daha kötüdür. Eğer ona ta'lîm mezhebinden bir saadet bağışlansaydı, evvela cidâli Kur'ân-ı Kerîm'den öğrenirdi. Allah Teâlâ'nın buyurduğu üzere: **"Rabbinin yoluna** (İslâm'a) **hikmetle ve**

كتاب قسطاس المستقيم صنفه الامام المطلق حجة
الاسلام ابو حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي قدس سره

بسم الله الرحمن الرحيم اللهم ربّ اعن

احمد الله تعالى اولا وأصلّي على رسوله المصطفى ثانيا واقول اخواني
هل فيكم من يعيرني سمعه لاحدثه بشيء من اسراري فقد استقبلني
في بعض اسفاري رفيق من رفقاء اهل التعليم وعارضني بسؤال
وجدال معارضة من يحدّي بالبيد البيضاء والحجة الغراء وقال
اراك تدعي كمال المعرفة فبأيّ ميزان تزن حقيقة المعرفة أبميزان
الرأي والقياس وذلك في غاية التعارض والالتباس والجلبة
ثار الخلاف بين الناس أم بميزان التعليم فيلزمك اتباع الامام
المعلم وما اريك تحرص على طلبه فقلت أما ميزان الرأي والقياس
فحاش لله ان اعتصم به فذلك ميزان الشيطان ومن زعم
من اصحابي ان ذلك ميزان المعرفة فاسأل الله تعالى ان يكفيني
شرّه عن الدين فانه بئس صديق جاهل وهو شرّ من عدو عاقل
ولو رزق سعادة مذهب اهل التعليم لتعلم اولا الجدال من القرآن
حيث قال الله تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة

güzel öğütlerle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!"[4] Allah'ın yoluna hikmetle çağırılanın bir grup, öğütle çağrılanın başka bir grup, cidâl ile çağırılanın da başka bir grup olduğunu anlardı. Ve şunu anlardı: Öğüt ehli hikmetle beslenirse bu onlara zarar verir. Tıpkı henüz süt emen bir çocuğun kuş etiyle beslenmesi gibi. Hikmet ehline cidâl (yöntemi) kullanılırsa, bundan iğrenirler. Tıpkı yetişkin adamın tabiatının, insan sütünü içmekten iğrenmesi gibi. Yine cidâl ehline, cidâli kullanıp ancak âyette belirtildiği gibi en güzel metodla kullanmayan biri, hurmadan başka bir şey yemeye alışmamış bir bedevîye buğday ekmeği veya buğdaydan başka bir şey yemeye alışmamış beledî birine hurma yediren kişiye benzer.

Ah keşke re'y ve kıyası, ma'rifetin mîzânı sanan kişide, "İbrahim el-Halil"den -salavâtullahi aleyh- (alması gereken) usve-i hasene olsaydı. Hani hasmıyla tartıştığında ona **"Benim Rabbim diriltir ve öldürür"**[5] demişti de, o da **"Ben de öldürür, ben de diriltirim"**[6] deyince, bu (delille tartışmayı devam ettirmenin) hasmı için uygun olmadığını görüp bundan vazgeçmiş, hasmın karakter yapısına ve anlama kapasitesine daha uygun olan (delile) başvurarak şöyle demişti: **"Benim Rabbim güneşi doğudan doğuruyor; haydi sen de batıdan doğur! Böylece o inkâr eden afallayıp kaldı"**.[7] Hz. İbrahim, onun ölüleri diriltmekten aciz olduğunu ispatlama işinde ısrar etmedi. Çünkü bunu anlamasının zor olacağını bildi. Bu hasım cinayet işlemeyi kendi tarafından gerçekleştirilmiş bir "imâte" sanmıştı. Bunun tahkikini yapmak, hasmın karakteristik yapısına (karîhasına), anlama kapasitesine ve basiretine münasip düşmüyordu. Ve Hz. İbrahim'in amacı hasmını ifnâ (alt) etmek değil, bilakis onu ihyâ etmekti. Uygun besinle beslemek ihyâ etmektir. Uygun olmayan delillerle hasmın üzerine gitmekte ısrarcı olmak, ifnâ etmektir. Bütün bunlar, ancak

١٠٤٦

الحسنة وجادلهم بالتي هي احسن • وعلم ان المدعو الى الله تعالى
بالحكمة قوم وبالموعظة قوم وبالمجادلة قوم وان الحكمة ان غذى
بها اهل الموعظة اضرتهم كما يضر بالطفل الرضيع التغذية بلحم
الطير • وان المجادلة ان استعملت مع اهل الحكمة اشمأزوا عنه
كما يشمأز طبع الرجل القوى من الارتضاع بلبن الآدمى وان مزج
استعمل الجدال مع اهل الجدال لا بطريق الاحسن كما تعلم من القرآن
كان يكلم غذى البدوى بخبز البر • وهو لم يالف الا التمر او البلدى
بالتمر وهو لم يالف الا البر • وليته كان له اسوة حسنة فى ابراهيم
الخليل صلوات الله عليه حيث حاج خصمه فقال ربى الذى يحيى ويميت
فلما راى ان ذلك لا يناسبه وليس حسنا عند حين قاله انا احى
واميت عدل الى الاوفق لطبعه والاقرب الى فهمه فقال فان الله
يأتى بالشمس من المشرق فات بها من المغرب فبهت الذى كفر
فلم يركب الخليل ظهر اللجاج فى تحقيق عجزه عن احياء الموتى اذ علم ان ذلك
يعسر عليه فهمه فهو يظن ان التقل اما انه من جهته • وتحقيق ذلك لا يلائم
قريحته ولا يناسب حده فى البصيرة فلم يكن من قصد الخليل افناؤه
بل احياؤه والتغذية بالغذاء الموافق احياء • واللجاج بالارهاق الى
ما لا يوافق افناؤه وهذه دقايق لا تدرك الا بنور التعليم المقتبس من مشكوة

nübüvvet âleminin işrâkından iktibas edilmiş ta'lîm nûru sayesinde idrak edilebilir inceliklerdir. (Re'y ve kıyası bilginin mîzânı addedenler), bu yüzden onları kavrayamadılar. Zira onlar, (hakiki) ta'lîm mezhebinin sırrından mahrum kaldılar.

Dedi ki: Madem onların yolunun engebeli olduğunu söyledin ve delillerini zayıf buldun, (söyle o zaman) sen bilgilerini neyle tartıyorsun?

Dedim ki: Kıstâsü'l-müstakîm ile... Bilgilerin gerçeği-yanlışı eğrisi-doğrusu gün yüzüne çıksın diye onunla tartıyorum. Bunu yaparken Allah'a ittibâ ediyor, sâdık nebîsinin (s.a.) diliyle nâzil olmuş ve **"...ve zinû bi'l-kıstâsi'l-müstakîm"**[8] diyen Kur'ân'dan ta'lîm ediyorum.

Dedi ki: Kıstâsü'l-müstakîm de nedir?

Dedim ki: Allah'ın Kitabında tenzîl ettiği ve elçilerine onlarla ölçmelerini öğrettiği beş mîzândır. Kim Rasûlüllah'tan ta'lîm eder ve Allah'ın mîzânlarıyla (bilgilerini) tartarsa hidayet bulur. Ve kim bundan yüz çevirip re'y ve kıyas'a yönelirse, hakikatten sapmış ve yüksekten yere çakılmış olur.

Dedi ki: Kur'ân'da mîzân nerede? Bu kesinlikle bir bühtan, bir iftiradır!

Dedim ki: Rahman sûresindeki Allah Teâlâ'nın şu âyetlerini duymadın mı: **"er-Rahmân, O, Kur'ân'ı öğretti; insanı yarattı; ona beyanı öğretti** (...) **Göğü Allah yükseltti ve 'mîzân'ı koydu ki, 'mîzân'da haddi aşmayasınız. Ölçüyü adaletle ikame edin ve 'mîzân'da hile yapmayın!"**[9] Peki ya Hadîd sûresindeki şu âyeti: **"Biz peygamberlerimizi açık belgelerle** (beyyinâ) **gönderdik. Onlarla birlikle kitap ve mîzân indirdik ki, insanlar adaleti ikame etsinler"**[10] Yoksa âyette "el-Kitâb" ile yan yana zikredilen "mîzân"ı buğday, arpa, altın veya gümüş tartısı mı sandın? Veya "**ve's-semâe rafe'ahâ/**semâyı yükseltti"nin mukabilindeki "**veda'al-mîzân/**mîzânı koydu"daki mîzânı, topuzlu kantar veya tayyar (kuyumcu terazisi) mı sandın? Bu hakikate ne kadar da uzak bir sanı,

عالم النبوة فلذلك جزموا عن التفطن به آذ جزموا عن سر مذهب
التعليم **فقال** فانت آذا استوعرت سبيلهم آو استوهنت دليلهم
فما آوزان معرفتك **فقلت** آزنها بالقسطاس المستقيم لتظهر لي
حقها وباطلها ومستقيمها ومايلها آتباعًا لله تعالى وعملا من القرآن
المنزل على لسان نبيه الصادق حيث قال وزنوا بالقسطاس
المستقيم **فقال** وما القسطاس المستقيم **قلت** هي الموازين الخمس
التي آنزلها الله تعالى في كتابه وعلم انبياءه الوزن بها فمن تعلم من رسل الله
ووزن بميزان الله فقد اهتدى ومن عدل عنها الى الرآى والقياس
فقد ضل وتردى **فقال** اين الميزان في القرآن وهل هذا الآ افك
وبهتان **فقلت** الم تسمع قوله تعالى في سورة الرحمن الرحمن علم
القرآن خلق الانسان علمه البيان الى آن قال والسماء رفعها ووضع
الميزان آن لا تطغوا في الميزان واقيموا الوزن بالقسط ولا تخسروا
الميزان الم تسمع قوله تعالى في سورة الحديد لقد آرسلنا رسلنا
بالبينات وآنزلنا معهم الكتاب والميزان ليقوم الناس بالقسط
آتظن آن الميزان المقرون بالكتاب هو ميزان البر والشعير والفضة
والذهب آوتتوهم آن الميزان المقابل وضعه برفع السماء في قوله
والسماء رفعها ووضع الميزان هو الطيار والقبان ما ابعد هذا الحسبان

ne kadar da büyük bir iftiradır! Allah'tan kork! Te'vilde aşırıya gitme! Ve şunu yakinen bil ki: burada bahsedilen mîzân, Allah'ı tanımanın (ma'rifetullah), meleklerini, kitaplarını, elçilerini, mülkünü ve melekûtunu tanımanın mîzânıdır. Mîzânı nasıl kullanacağını O'nun nebîlerinden öğrenmelisin! Tıpkı onların meleklerden öğrendiği gibi.

Muallim-i evvel Allah, Muallim-i sânî[11] Cebrâil ve Muallim-i sâlis Resûlullah'tır. (s.a.) Bütün mahlûkat, peygamberlerden öğrenirler. Peygamberler dışında onları ma'rifete götürecek bir yol yoktur.

Dedi ki: Peki bu mîzânın doğru veya yanlış olduğunu neyle biliyorsun? Aklın ve düşüncenle mi? Oysa akıllar birbiriyle çelişir. Yoksa dünyada hakkı ayakta tutan sâdık ve ma'sûm imâm ile mi? Ki bu benim kendisine davet ettiğim mezhebimdir.

Dedim ki: Bunu da ta'lîm ile biliyorum. Lakin imâmların da imâmı olan Hz. Muhammed b. Abdullah b. Abdu'l-Muttalib (s.a.)'den ta'lîm ederek… O'nu görmemiş olsam da, şüphelenmeme mahal bırakmayan bir tevatürle nakledile gelen ta'lîmini duyuyorum. Ancak O'nun ta'lîmi Kur'ân'dır. Ve Kur'ân'ın mîzânlarının doğru ve sahih olduğunun beyanı Kur'ân'ın kendisinden malumdur.

Dedi ki: Haydi delilini getir ve mîzânını Kur'ân'dan çıkar! Sonra da onu Kur'ân'dan nasıl çıkardığını, onun doğruluk ve sıhhatini yine bizzat Kur'ân'dan hareketle nasıl anladığını göster bana!

Dedim ki: Sen delilini getir bakalım, altın ve gümüş mîzânının doğruluğunu ve sıhhatini neyle bildiğini bana anlat; çünkü bunu bilmek, eğer üzerinde bir borç varsa borcunu eksiksiz olarak tamamen ödeyinceye kadar, ya da senin lehine bir başkası üzerinde borç varsa (yani başkasından alacaklıysan) onu fazlasız olarak adilce tahsil edene kadar, dininin bir farzıdır. Diyelim ki Müslümanların

٢

واعظم هذا البهتان. فاتق الله ولا تتعسف في التأويل. واعلم يقينًا ان هذا الميزان هو ميزان معرفة الله تعالى. ومعرفة ملائكته وكتبه ورسله. وملكه وملكوته. ليتعلم كيفية الوزن بها من انبيائه كما تعلموا من ملائكته. فالله تعالى هو المعلم الاول. والثاني جبرئيل والثالث الرسول. والخلق كلهم يتعلمون من الرسل فالهم طريق في المعرفة سواه.

فقال فبم تعرف ان ذلك الميزان صادق ام كاذب. **فقلت** بعقلك ونظرك والعقول متعارضة. ام بالامام المعصوم الصادق القائم بالحق في العالم وهو مذهبي الذي دعوا اليه. **فقلت** وذلك ايضًا اعرفه بالتعلم ولكن من امام الائمة محمد بن عبد الله بن عبد المطلب صلوات وسلامه عليه. فاني وان كنت لا اراه. فاني اسمع تعليمه الذي تواتر الي تواترًا لا اشك فيه. وانما تعليمه القرآن وبيان صدق موازين القرآن معلوم من نفس القرآن. **فقال** فهات برهانك واخرج من القرآن ميزانك واظهر لي كيف فهمته. وكيف فهمت من نفس القرآن صدقه وصحته. **فقلت** فهات انت حدثني بم تعرف صدق ميزان الذهب والفضة وصحته ومعرفة ذلك فرض دينك اذا كان عليك دين حتى تقضيه تامًا من غير نقصان. او كان لك على غيرك دين حتى تأخذ عدلًا من غير رجحان. فاذا دخلت سوقًا من اسواق

çarşılarından birine girdin ve eline terazilerden bir terazi alıp onunla söz konusu borcu ödedin veya tahsil ettin; eksik ödemek veya fazla tahsil etmek suretiyle zulmetmediğini neyle bilirsin?

Dedi ki: Müslümanlara hüsn-i zan besler ve şöyle derim: onlar terazilerini ayarlamadan (ta'dîlu'l-mevâzîn) işlem yapmazlar. Fakat yine de bir teraziden şüphelenirsem onu alır havaya kaldırırım. Her iki kefesine ve diline bakarım. Dilin denge noktası, herhangi bir tarafa meyletmeden eşitlenir ve aynı zamanda her iki kefenin de dengede olduğunu görürsem bunun doğru ve sağlam bir terazi olduğunu anlarım.

Dedim ki: Peki dilin dengede durduğunu, kefelerin de eşit şekilde dengede durduğunu farz et; terazinin doğru olduğunu nereden bileceksin?

Dedi ki: İki mukaddimeden hâsıl olan zorunlu bilgiyle bunu biliyorum: Bunlardan birincisi tecrübî (deneysel), ikincisi de hissîdir[12]. Tecrübî olana gelince: tecrübeyle biliyorum ki ağır olan aşağı meyleder, daha ağır olanın meyli daha fazla olur. (Bu kesin bilgiden hareketle) diyorum ki: eğer terazinin iki kefesinden biri diğerine göre daha ağır olsaydı, ağır olan kefe aşağıya doğru daha fazla meylederdi. Bu, katımda zorunlu olarak hâsıl olan tecrübî, küllî bir mukaddimedir. İkinci mukaddimeye gelince: söz konusu terazinin bir kefesi aşağı meyletmedi; aksine diğeriyle aynı hizada dengelendi. Bu, benim gözümle şahit olduğum hissî bir mukaddimedir. Ne bu hissî mukaddimede ne de birincisinde yani tecrübî olan mukaddimede şüphe ediyorum. Bu iki mukaddimeden kalbimde zorunlu bir netice lazım geldi; o da terazinin dengeli olduğudur. Zira şöyle diyorum:

– İki kefeden biri daha ağır olsaydı,

[3ᵇ]

المسلمين واخذت ميزانا من الموازين وقضيت او استقضيت به
الدين فلم تعرف ان لم تظلم بنقصان في الاداء ورجحان في الاستيفاء
فقال احسن الظن بالمسلمين واقول انهم لا يشتغلون بالمعاملة الا بعد
تعديل الموازين اخذته فرفعته ونظرت الى كفتي الميزان ولسانه فاذا
استوى انتصاف اللسان من غير ميل الى احد الجانبين ورأيت
مع ذلك تقابل الكفتين عرفت انه ميزان صحيح صادق فقلت
يجب ان اللسان قد انتصب على الاستواء وان الكفتين تحاذيا
على السوى فمن اين تعلم ان الميزان صادق فقال اعلم ذلك علما
ضروريا يحصل لي من مقدمتين احديهما تجريبية والاخرى حسية
اما التجريبية فهي اني علمت بالتجربة ان الثقيل يهوى الى اسفل
وان الاثقل اشد هويا فاقول لو كانت احدى الكفتين اثقل
لكان اشد هويا وهذه مقدمة كلية تجريبية حاصلة عندي ضرورية
المقدمة الثانية ان هذا الميزان بعينه رأيته لم تهو احدى كفتيه
بل حاذى الاخرى محاذاة متساوية وهذه مقدمة حسية
شاهدتها بالبصر فلا اشك لا في المقدمة الحسية ولا في الاول
وهي مقدمة تجريبية فيلزم في قلبي من هاتين المقدمتين نتيجة ضرورية
وهو العلم باستواء الميزان اذا قول لو كان احدهما اثقل لكان

فان عرض في شك
في بعض الموازين

aşağı doğru daha fazla meylederdi. (tecrübî)

– *Aşağı doğru meyletmedi* (hissî).

– *O halde bir kefe diğerinden daha ağır değildir.* (netice)

Dedim ki: Bu, re'y ve aklî kıyastan başka nedir ki?

Dedi ki: Heyhât! Bu, biri tecrübî diğeri hissî olan yakînî mukaddimeler sonucunda varılmış zorunlu bilgidir. Nasıl re'y ve kıyas olabilir! Kıyas, hads[13] ve tahmindir; yakîndeki kesinliği (bered) ifade etmez. Oysa ben bunda yakînî bir kesinlik duyumsuyorum…

Dedim ki: Bu delil sayesinde malum terazinin sağlamlığını öğrendin diyelim. Peki, terazinin bir mukabil ağırlığını (sanca)[14] ve miskâli[15] neyle bileceksin? Belki de o, doğru olan miskalden daha ağır veya hafiftir.

Dedi ki: Eğer bunda kuşkuya düşersem, bendeki malum sancadan/ağırlıktan onun (miskalin) ayarını alırım (yani bendeki sancayla çakıştırarak ölçüsünün doğru olup olmadığını test ederim) ve bendeki sancayı onunla karşılaştırırım. Eğer o (miskal), sancamla dengelenirse, bilirim ki ona denk gelen altın da benim sancama denk olur. Çünkü dengin dengi denktir.

Dedim ki: Peki, söz konusu terazinin asıl kurucusunun kim olduğunu biliyor musun? Terazinin nasıl kullanılacağının öğrenildiği ilk kaynağı?

Dedi ki: Hayır! Buna ihtiyacım da yok. Ben terazinin doğru olduğunu müşahede ve gözlemle öğrendim. Üzümü[16] yer, onun nerden geldiğini sormam. Zaten kurucu kişi bizzat kendisi için değil, terazinin doğruluğu ve nasıl tartıldığının öğrenilmesi için aranır. Ve ben -anlattığım gibi- onun doğruluğunu zaten öğrendim, böylece her tartmada kurucusuna başvurmaktan müstağni oldum. Hem her tartıda kurucuya başvurmak çok uzun zaman alır ve her zaman mümkün olmaz. Kaldı ki benim buna ihtiyacım yok.

Dedim ki: Eğer bilgi konusunda, sana bunun gibi hatta bundan daha sahih bir mîzân getirsem ve artı olarak onun kurucusunu, muallimini ve kullanıcısını biliyorum dersem -ki kurucusu Allah,

اهوى ومحسوس انه ليس بهوى فمعلوم انه ليس بثقل فقلت
فهل هذا الا راى وقياس فقال هيهات فان هذا علم ضرورى
لزم من مقدمات يقينية حصل اليقين بها من التجربة والحس
فكيف يكون هذا رأيا وقياسا والرأى والقياس حدس
وتخمين لا يفيد برد اليقين وانا احس فى هذا برد اليقين
قلت ان عرفت صحة الميزان بهذا البرهان فبم تعرف صنجه
والمثقال فلعله اخف او اثقل من المثقال الصحيح فقال ان شككت فى هذا
فاخذ عيارة من صنجة معلومة عندى وقابلها بها فاذا ساوى علمت
ان الذهب اذا ساواه كان مساويا لصنجتين فان المساوى للمساوى
مساو قلت وهل تعلم واضع الميزان فى الاصل من هو وهو الواضع
الاول الذى منه يعلم هذا الميزان فقال لا ومن اين احتاج اليه وقد عرفت
صحة الميزان بالبديهة والعيان بل اكل البقل ولا اسأل عن المقلة
فان واضع الميزان لا يراد لعينه بل يراد ليعرف منه صحة الميزان وكيفية
الوزن بها وانا قد عرفته كما حكيته وعرفته فاستغنيت عن مراجعة واضع
الميزان عند كل وزن فان ذلك يطول ولا يظفر به فى كل حين مع انى
فى غنية عنه قلت فان اتيتك بميزان فى المعرفة مثل هذا واضع منه
وازيد عليه فانى اعرف واضعه ومعلمه ومستعمله فيكون واضعه هو اقدم

muallimi Cebrâil, kullanıcısı da Allah'ın sadakatlerine şahit olduğu Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerdir (aleyhimu's-selâm) -kabul eder misin? Onu tasdik eder misin?

Dedi ki: Eğer gerçekten bana anlattığın gibiyse nasıl kabul etmem!

Dedim ki: İşte şimdi sende fetânetin özelliklerini görmeye başladım. Seni doğrultmaya ve öğretim/ta'lîm yoluyla mezhebinin hakikatini sana öğretmeye dair umudum doğrulandı. Körlerin hududunu aşman ve herhangi bir imâmdan müstağni olman için Kur'ân'daki beş mîzânı senin için ortaya çıkaracağım. Böylece tek imâmın Muhammed Mustafa (s.a.); rehberin Kur'ân, mi'yarın da müşâhede ve gözlem ('iyân) olacaktır.

Bil ki: temelde Kur'ân'ın ölçüleri (mîzânları) üç tanedir.

– Mîzân-ı te'âdül,[17]
– Mîzân-ı telâzum,[18]
– Mîzân-ı te'ânüd.[19]

Ancak te'âdül mîzânının;
el-Ekber (Büyük),
el-Evsat (Orta),
el-Asgar (Küçük)
olmak üzere üçe ayrıldığını düşünürsek toplamda beş mîzân olmuş olur.

[İKİNCİ BÖLÜM]

Mîzân-ı Te'âdül'den Olan el-Mîzânu'l-Ekber'e Dair

Daha sonra ehl-i ta'lîm arkadaşlarından olan bu zeki arkadaş **dedi ki:** Öncelikle bana mîzân-ı te'âdül'den olan mîzân-ı ekber'i; daha sonra te'âdül, telâzum, te'ânüd, el-ekber, el-evsat ve el-asgar kavramlarının anlamını açıkla! Zira bunlar garip kavramlardır. Her birinin altında çok dakik manaların olduğunda şüphem yok.

Dedim ki: Bu kavramların anlamlarına gelince: şerh edilmeden, manaları anlaşılmadan bunları anlayamazsın. Ancak bu raddeden sonra kavramlar ile hakikatlerinin ilişkisini anlayacaksın. Evvela sana bu mîzânın, daha önce anlattığın mîzâna

[4ᵇ]

وعلمه جبرائيل وستعلمه الخليل ومحمد وسائر الانبياء صلوات الله عليهم
وقد شهد الله لهم فى ذلك بالصدق فهل تقبل منى ذلك وهل تصدقنى
فقال بلى والله وكيف لا اصدق به وان كان فى الظهور مثل ما حكيته لى
فقلت الان اذ توسمت فيك تحامل الكياسة فقد صدق رجائى فى تفويمك
وتفهيمك حقيقة مذهبك فى تعليمك فاكشف لك عن الموازين الخمس
المنزلة فى القرآن لتستغنى به عن كل امام وتجاوز حد العميان ويكون
امامك المصطفى وقائدك القرآن ومعيارك المتابعة والعيان
فاعلم ان موازين القرآن فى الاصل ثلثة ميزان التعادل وميزان
التلازم وميزان التعاند لكن ميزان التعادل ينقسم الى ثلثة اقسام
الى الاكبر والاوسط والاصغر فيصير المجموع خمسة **القول**
فى الميزان الاكبر من موازين التعادل ثم قال لى هذا الرفيق الكيس من فضلاء
اهل التعليم اشرح لى الميزان الاكبر من موازين التعادل اولا واشرح
لى معنى هذه الالقاب وهو التعادل والتلازم والتعاند والاكبر
والاوسط والاصغر فانها القاب غريبة ولا اشك ان تحتها معانى
دقيقة **فقلت** اما معنى هذه الالقاب فلا تفهمها الا بعد شرحها
وفهم معانيها لتدرك بعد ذلك مناسبة القابها لحقايقها
واعلمك اولا ان هذا الميزان يشبه الميزان الذى حكيته فى المعنى دون

الصوره

şeklen değil, manen benzediğini bildireyim. Evet, bu, rûhânî bir mîzân olup, cismânî mîzân ile birebir aynı değildir. Aynı olmaları da lazım gelmez. Kaldı ki cismânî mîzânlar da birbirinden farklıdır. Söz gelimi, **Kantar** farklı bir ölçü aleti iken, **et-Tayyâr** (kuyumcu terazisi) başka bir ölçü aletidir. Yine, **Usturlap**, yörünge hareketlerini ölçme aleti; **Cetvel**, çizgiler arasındaki uzaklığı ölçme aleti; **Şakül**, düz ve eğriliği belirlemek için kullanılan ölçü aletidir. Bütün bunlar, şeklen birbirinden farklı olsalar da, eksiğin ve fazlalığın kendileri sayesinde bilinmesinde müşterektirler. **Aruz** da şiir mîzânıdır, onunla şiirin vezni bilinip düz olanı zihaflı olanından ayırt edilir. O, cismânî mîzânlar arasında en rûhânî olanıdır. Ancak cisimlerin alakalarından da tamamen ayrı değildir. Zira Aruz, seslerin mîzânıdır ve ses cisimden ayrılmaz.

Mîzânların en rûhânîsi kıyamet günü mîzânıdır. Zira kulların amelleri, itikatları ve ma'rifetleri bu mîzân ile ölçülür. Ma'rifet ve imanın, cisimlerle herhangi bir ilişkisi yoktur. Bu sebeple kıyamet günü mîzânı tamamen rûhânîdir.

Kur'ân'ın ma'rifet (bilme/bilgi) mîzânı da aynı şekilde rûhânîdir, fakat bu mîzânın ta'rîfi[20] (bildirmesi, bir şey hakkında bilgi vermesi), şehadet âleminde bir çeper-kılıf ile irtibatlanır. Bu çeper cisim olmasa da cisimlerle irtibatlıdır. Zira bu âlemde, 'başka olan'ın ta'rîfi (başkasına bir şey bildirmek) ya şifâhen ile mümkün olur ki bu, seslerle gerçekleşir ve ses cismanidir; ya da yazıyla mümkün olur ki yazı simgelerdir ve aynı şekilde kâğıdın üzerine nakşetmedir, kâğıt ise bir cisimdir. Mîzânın içinde sunulduğu çeperin hükmü budur. Ama kendi zatında mîzân mahza rûhânîdir, cisimlerle alakası yoktur.

[5ª]

الصورة فانه ميزان روحاني فلا يساوي الميزان الجسماني ومن هذين
يلزم ان يساويه والموازين الجسمانية ايضاً تختلف فان القرسطون
ميزان وطيار ميزان والاصطرلاب ميزان لمقادير حركات الفلك
والمسطرة ميزان مقادير الابعاد في الخطوط وان قول ميزان
لتحقق الاستقامة والانحنا وهي وان اختلفت صورتها مشتركة
في انها تعرف بها الزيادة من النقصان بل العروض ميزان الشعر
يعرف به اوزان الشعر ليتميز منحرفه من مستقيمه وهو اشد روحانية
من الموازين المجسمة ولكنه غير متجرد عن علايق الاجسام لانه ميزان الاصوات
والاصوات تفصل الصوت عن الجسم واشد الموازين روحانية ميزان يوم
القيمة اذ به يوزن اعمال العباد وعقايدهم ومعارفهم والمعرفة
والايمان لا تعلق لها بالاجسام ولذلك كان ميزانه روحانياً
صرفاً وكذلك ميزان القرآن للمعرفة روحاني لكن يرتبط تعريفه في عالم
الشهادة بغلاف لذلك الغلاف التصاق بالاجسام وان لم يكن هو
جسماً فان تعريف الغير في هذا العالم لا يمكن الا بما فيه وذلك بالاصوات
والاصوات جسماني او بالكتابة وهي الرقوم وهي ايضاً نقش في جسم
القرطاس وهو جسم فهذا حكم غلافه الذي يعرض فيه واما هو في نفسه
روحاني محض لا علاقة له مع الاجسام اذ يوزن به معرفة الله تعالى

Rûhânîdir, zira -cisimler kapsamının dışında kalan- Allah'a dair bilgi, onunla ölçülür; Allah, cisimlerin kendisi şöyle dursun, cihetler ve çaplarla dahi nispet içinde olmaktan münezzehtir. Fakat -bununla birlikte- mîzân, bir amud ve iki kefeye sahiptir. İki kefe ise amuda bağlıdır. Amud, iki kefede müşterek (parçadır). Zira her bir kefe ona bağlıdır. Mîzân-ı te'âdül'de durum budur.

Mîzân-ı telâzum'a gelince: o daha çok topuzlu kantara (kabbân/قبان) benzer. Zira tek kefelidir, kefenin karşısında kendisiyle ölçümün ve derece farklılığının ortaya çıktığı hokka bulunur.

Dedi ki: Bütün bunlar laf kalabalığıdır. Hani anlam nerede? Çok laf duydum fakat bir icraat göremiyorum.

Dedim ki: Sabırlı ol! **"Sana vahyedilmesi tamamlanmadan Kur'ân'ı okumakta acele etme ve "Yarabbi! İlmimi artır" de!"**[21]**.** Şunu bil ki: acele şeytandan; teennî ise Allah'tandır. Bil ki: en büyük mîzân (mîzân-ı ekber), Hz. İbrahim'in Nemrud'a karşı kullandığı mîzândır. Bu mîzânı biz ondan öğrendik; ama Kur'ân vasıtasıyla. Şöyle ki Nemrud ilâhlık iddia etmişti ve onlar nezdinde ilâh 'her şeye gücü yeten'den ibaretti. Hz. İbrahim: "İlâh benim ilâhımdır. Zira benim ilâhım diriltmeye ve öldürmeye gücü yetendir. Ama sen buna güç yetiremiyorsun" der. Nemrud ise **"Ben de diriltir ve öldürürüm"**[22] dedi. O, bu sözünden cima' ile nutfeye can verdiğini ve katletmek yoluyla öldürdüğünü kastetti.

Hz. İbrahim, Nemrud'un bu delilin geçersizliğini (butlân) anlamakta zorlandığını gördü ve ona göre daha anlaşılır bir delile başvurup: **"Allah güneşi doğudan getirmekte, haydi sen de onu batıdan getir" deyince kâfir apışıp kaldı, (cevap veremedi)."**[23] Allah (c.c.) bu cevabı sebebiyle Hz. İbrahim'i şöyle övmüştü: **"İşte bu (Allah'ın birliğine yapılan istidlâller), kavmine karşı serdetmek üzere İbrahim'e verdiğimiz hüccetimizdir."** Böylece, delilin ve burhanın Hz. İbrahim'in sözünde ve mîzânında olduğunu öğrendim.

الخارجة عن عالم الاجسام المقدس عن ان ينسب بالجهات والاقطار
فضلاً عن نفس الاجسام لكنه مع ذلك ذو عمود وكفتين والكفتان متعلقتان
بالعمود والعمود مشترك في الكفتين لارتباط كل واحدة منهما به هذا ميزان
التعادل، اما ميزان التلازم فهو بالعكس اشبه لانه ذو كفة واحدة
ولكن تقابلها من الجانب الآخر الزمانية وبها يظهر التفاوت والتقدير
فقال هذه طنطنة عظيمة وآين المعنى فاني اسمع جعجعة ولا ارى طحينا فقلت
اصبر ولا تعجل بالقرآن من قبل ان يقضى اليك وحيه وقل رب زدني
علما واعلم ان العجلة من الشيطان والتأني من الرحمن واعلم ان الميزان
الاكبر هو ميزان الخليل صلوات الله عليه الذي استعمله مع نمرود
فمنه تعلمنا هذا الميزان لكن بواسطة القرآن وذلك ان نمرود ادعى
الالهية وكان الاله عندهم بالاتفاق عبارة عن القادر على كل شيء
فقال ابرهيم الاله الهي لانه الذي يحيي ويميت وهو القادر عليه دونك
لا تقدر عليه فقال انا احيي واميت يعني انه يحيي النطفة بالوقاع ويميت
بالقتل فعلم ابرهيم صلوات الله عليه ان ذلك يعسر عليه فهم بطلانه فعدل
الى ما هو اوضح عنده فقال فان الله يأتي بالشمس من المشرق فات بها
من المغرب فبهت الذي كفر وقد اثنى الله عليه فقال وتلك حجتنا آتيناها
ابرهيم على قومه فعرفت من هذا ان الحجة والبرهان من قول ابرهيم وميزانه

فقال

Tıpkı senin, altın ve gümüş terazisini incelediğin gibi, ben de bunun tartma-ölçme keyfiyetini inceledim ve bu delilde iki *asl*ın[24] birleştiğini ve bu ikisinden bir netice doğduğunu gördüm ki bu ma'rifettir (bilgidir). Zira Kur'ân, hazf ve îcâz üzere kuruludur. Ortaya konan mîzânın kemal-i suretini (kıyas şekli) görmek için şöyle dersin:

– *Güneşi doğurmaya (itlâ') her kim kudret yetirirse ilâh odur*. (Öncül)

– *Itlâ'a Kâdir olan benim ilâhımdır*. (Öncül)

Bu iki *asl*ın birleşiminden doğan zorunlu netice:

– *Gerçek ilâh, benim ilâhımdır; sen değil ey Nemrud!*

Şimdi düşün, birinin iki aslı ikrar edip sonra neticede şüpheye düşmesi mümkün müdür? Veya bir şüphecinin bu iki asılda şüphe etmesi düşünülebilir mi? Heyhât! "İlâh, Güneşi doğurmaya kâdir olandır" sözümüz, hiçbir şüphe içermez. Çünkü ilâh, Hz. İbrahim'in kavmi ve herkes için, gücü 'her şey'e yetendir ve güneşi doğurmak, 'her şey'in içinde yer alır. Bu, vaz' ve ittifak ile malum olmuş bir asıldır. "Güneşi doğurmaya gücü yeten Allah'tır; sen değil" sözümüz de müşahede (gözlem) ile malum olmuştur. Çünkü Nemrud'un ve güneşi harekete geçiren dışındaki herkesin acziyeti his ile müşahede edildi. Biz ise, "İlah" ile, güneşin muharrikini ve doğuranını kastediyoruz. O halde, ittifak edilmiş vaz' ile malum olan birinci öncülün bilgisinden ve müşahedeyle malum olan ikinci öncülün bilgisinden, Nemrud'un ilâh olmadığı, ilâhın yalnızca Allah-u Te'âlâ olduğu lazım gelir.

Şimdi, vicdanına başvur! Bunu, altın ve gümüş terazisinin doğruluğunu üzerlerine bina ettiğin hissî ve tecrübî mukaddimeden daha anlaşılır bulmadın mı?

Dedi ki: Bu bilgi, zikredilen delillerden zorunlu olarak lazım geldi. İki öncülde şüphe etmem mümkün değildir. Ortaya çıkan bu neticenin ikisinden lazım geldiğine de…

فنظرت فى كيفية وزنه كما نظرت انت فى ميزان الذهب والفضة
فرأيت فى هذه الحجة اصلين قد ازدوجا فتولد منهما نتيجة هى المعرفة اذ القران
مبناه على الحذف والايجاز وكمال صورة هذا الميزان ان يقول كل من
يقدر على اطلاع الشمس فهو الآله وهذا اصل والآخر هو القادر على الاطلاع
وهذا اصل آخر فيلزم من مجموعهما بالضرورة ان الآخر هو الآله ودونك بامرود
فانظر الآن هل يمكن ان تعترف بالاصلين معترف ثم يشك فى النتيجة
او هل يتصور ان يشك فى هذين الاصلين شاك بديهيات فان قولنا
الآله هو القادر على اطلاع الشمس لا يشك فيه لان الآله عندهم وعند
كل احد عبارة عن القادر على كل شئ واطلاع الشمس من جملة ذلك
الاشياء وهذا الاصل معلوم بالوضع والاتفاق وقولنا القادر على الاطلاع
هو الله دونك معلوم بالمشاهدة فان عجز بامرود وعجز كل احد سوى
من يحرك الشمس مشاهد بالحس ونعنى بالآله محرك الشمس ومطلعها
فيلزم منا من معرفة الاصل الاول المعلوم بالوضع المتفق عليه ومن الاصل الثانى
المعلوم بالمشاهدة ان بامرود ليس بآله واما الآله هو الله تعالى
فراجع نفسك هل ترى هذا اوضح من المقدمة الحسية والتجربية التى
عليهما صحة ميزان الذهب فعال هذه المعرفة لازمة منه بالضرورة
ولا يمكنني ان اتشكك فى الاصلين ولا ان اشك فى لزوم هذه النتيجة منهما

Ancak bu, sadece burada ve Hz. İbrahim'in kullandığı vech üzere geçerlidir, yani Nemrud'un ilâhlığını nefyedip gerçek ilâhlığı güneşi doğurmaya tek güç yetirene ispat etmek konusunda. Peki, bana problemli gelecek ve gerçeği yanlışından ayırma ihtiyacı duyacağım diğer bilgileri bu mîzânla nasıl tartacağım?

Dedim ki: Bir teraziyle altın tartan biri (aynı) teraziyle gümüş ve diğer mücevherleri de tartabilir. Zira tartılan şeyin (mevzûn) miktarının bilinmesi, altın olduğu için değil; bilakis bir miktara sahip olduğu içindir.[25] Söz konusu bu burhan da bilginin zatı sebebiyle değil, bilakis onun hakikatlerden bir hakikat, manalardan bir mana oluşu sebebiyle bu bilgiyi bize açık hale getirdi. Dolayısıyla burhandan bu netice neden lazım geldi diye düşünür, burhanın ruhunu alır ve onu bu hususi örnekten soyutlarız, ta ki ondan dilediğimiz yerde yararlanabilelim. Bu lazım geldi, zira sıfat üzerine hüküm vermek zorunlu olarak mevsûf üzerine hüküm vermektir. Bu burhanın özeti şöyledir:

– *Rabbim, güneşi doğurandır* (mutli').

– *Güneşi doğuran, ilâhdır.*

– *O halde, Rabbim ilâhtır. (zorunlu netice)*

"Güneşi doğuran" (mutli'), Rabb'in sıfatıdır. Sıfat olan mutli' üzerine "ilâh olmak" ile hüküm vermiştik. Bundan, Rabbimin ilâh olduğuna hüküm verme sonucu lazım geldi. Bir şey'in sıfatına dair bir bilginin ve bu sıfata bir hükmün sabit olduğuna dair bir başka bilginin bana hâsıl olduğu her yerde durum böyledir; yani bu ikisinden, aynı hükmün zorunlu olarak mevsufa da sabit olacağına dair üçüncü bir bilgi doğar.

Dedi ki: Bunun idraki neredeyse kavrayışımı ıskalayacak. Peki, onda şüphelenirsem, şüpheyi gidermek için ne yapmalıyım?

Dedim ki: Altın ve gümüş terazisinde yaptığın gibi, yanındaki bilinen mukabil ağırlığa (ma'rûf sancaya) göre onu ayarla.

Dedi ki: Onu nasıl ayarlayacağım ve bu ilimde mukabil ağırlık nedir?

Dedim ki: Mukabil ağırlık

[6^{b}]

ولكن هذا لا ينبغي الآن في هذا الموضع وهو على الوجه الذي استعمله الخليل وذلك
في نفي الهية نمرود واثبات الالهية لمن تفرد باطلاع الشمس فكيف ازن
بها سائر المعارف التي تشكل حدّ واحتاج الى تمييز الحق فيها عن الباطل
فقلت هو وزن الذهب بميزان يمكنه ان يزن بها الفضة وسائر
الجواهر لان الميزان عرف قدره لا لانه ذهب بل لانه ذو مقدار
فكذلك هذا البرهان كشف لنا عن هذه المعرفة لا لعينها بل لانها حقيقة
من الحقايق ومعنى من المعاني فتأمل انه لم لزم منه هذه النتيجة وتأخذ
وجهه وتجرده عن هذا المثال الخاص حتى تنتفع به حيث اردنا وانما لزم
هذا اللزوم هذا لان الحكم على الصفة حكم على الموصوف بالضرورة وبيان الجاز
هذه الحجة ان ربي مطلع والمطلع هو الاله فيلزم منه ان ربي اله فالمطلع
صفة للرب وقد حكمنا على المطلع الذي هو صفة بالالهية فلزم منه
الحكم على ربي بالالهية فكذلك في كل مقام حصلت لي معرفة بصفة الشيء
وحصلت معرفة اخرى بثبوت حكم تلك الصفة فيتولد لي منه معرفة
ثالثة بثبوت الحكم على الموصوف بالضرورة فقال هذا ايكاد يدق درك
غوره فهمي فان تشككت فيه فاذا اصنع حتى يزول الشك قلت خذ عيارة
من الصنجة المعروفة عندك كما فعلت في ميزان الذهب والفضة فقال
كيف اخذ عيارها واي الصنجة المعروفة في هذا الفن قلت الصنجة المعروفة

hiss, tecrübe veya aklın karakteristik özelliğinden elde edilen zarurî evvelî bilgilerdir (evveliyyât)[26].

Evvelî bilgileri bir düşün! Sıfata sabit olan bir hükmün mutlaka mevsufa da geçtiğini göreceksin. Söz gelimi, senin önünden karnı şişmiş bir hayvan, mesela bir katır, geçse,

Adamın biri de: "Bu [hayvan] hamiledir" dese,

Ben: "Katırın kısır (akîm) olup doğurmayacağını bilmiyor musun?" desem,

Adam: "Bunu tecrübe ile biliyorum" dese,

Ben de: "Peki bunun bir katır olduğunu biliyor musun?" desem,

Adam da bakıp sonra: "Evet, bunu hissederek ve görerek/gözlemleyerek bildim" dese,

Ben de: "Peki şimdi bu hayvanın hamile olmadığına inandın mı?" desem, zikrettiğimiz biri tecrübî, diğeri hissî olan bu iki öncülden sonra, bunda [adamın] şüphe etmesi mümkün değildir. Bilakis, hayvanın hamile olmadığı bilgisi, önceki iki bilgiden doğan zorunlu bir bilgi olur. Tıpkı, senin terazi hakkındaki bilginin "ağır olan yere meyleder" tecrübî bilgisi ile "iki kefeden biri diğerine nisbetle yere meyletmiş değildir" hissî bilgisinden doğması gibi.

Dedi ki: Bunu çok iyi anladım. Fakat bunun lüzum sebebinin "sıfat hakkında verilen hüküm, mevsûf hakkında verilen hükümdür" olması benim için hala anlaşılmış değil!

Dedim ki: Düşün! Söz gelimi, "Bu bir katırdır" dense, bu bir sıfatlandırmadır. Burada "katır" sıfattır.[27] Ardından "Her katır kısırdır" dense, bu da [bir önceki önermede] "sıfat" olan "katır"ı "kısırlık" hükmüyle hükümlemektir. Bu bilgilerden sonra "katır" sıfatı ile mevsûf olan hayvana "kısırlık" hükmünün yüklenmesi gerekir.

Aynı şekilde, mesela "bütün hayvanların hassas (duyunsayan) olduğu" sana zahir olup, ardından "solucanın bir hayvan olduğu" da sana malum olduğunda, "solucanın hassas olduğu"nda şüphe etmene imkân yoktur. Bunun metodu (minhâc) şöyle demendir:

– *Bütün solucanlar hayvandır.*

– *Bütün hayvanlar hassastır.*

– *Bütün solucanlar hassastır.*

Şimdi, "Bütün solucanlar hayvandır" önermesi, solucanı hayvan olmakla vasfediyor. [Mana itibariyle solucan mevsuftur.] Hayvan ise sıfattır.

[7ª]

7

هي العلوم الاولية الضرورية المستفادة اما من الحس او التجربة او غريزة
العقل فانظر في الاوليات هل يتصور ان يثبت حكم على صفة الا بظهر
وهو بغل فقال قائل هذا حامل فقلت له هل تعلم ان البغل عقيم لا يلد
فقال نعم اعلم هذا بالتجربة فقلت فهل تعلم ان هذا بغل فنظر فقال نعم
قد عرفت ذلك بالحس والابصار فقلت فلان هل تعرف انه ليس
بحامل فلا يمكنه ان يشك فيه بعد معرفة الاصلين الذي ذكرناهما احدهما
تجربي والآخر حسي بل كون العلم بانه ليس بحامل علما ضروريا
متولدا من بين العلمين اثنين كما تولد علمك في الميزان من العلم
التجربي بان الثقيل هاوي والعلم الحسي بان احدى الكفتين ليست
هاوية بالاضافة الى الاخرى فقال قد فهمت هذا فهما واضحا ولكن
لم يظهر لي ان سبب لزومه ان الحكم على الصفة حكم على الموصوف فقلت
تأمل فان قولك هذا بغل وصف والموصوف هو البغل وقولك
كل بغل عقيم حكم على البغل الذي هو صفة بالعقيم فلزم الحكم بالعقيم على الحيوان
الموصوف بانه بغل وكذلك اذا ظهر لك مثلا ان كل حيوان
حساس ثم ظهر لك من الدود انه حيوان فلا يمكنك ان تشك في
انه حساس ومنهاجه ان تقول كل دود حيوان وكل حيوان حساس
فكل دود حساس لان قولك كل دود حيوان وصف للدود بانه حيوان

Ve hayvan üzerine onun "hassas" veya "cisim" vs olduğuna dair hüküm verdiğinde solucan da zorunlu olarak bu hükmün kapsama girer. Bu, şüphe imkânı vermeyen zorunlu bir (sonuçtur).

Evet, bunun şartı, sıfatın mevsufa ya müsâvî ya da ondan daha kapsamlı (*e'amm*) olmasıdır. Sıfattaki hükmün zorunlu olarak mevsufa teşmili için bu gereklidir.

Aynı şekilde, fıkhî nazarda *"Bütün nebizler müskirdir (sarhoş edicidir)"* ve *"Bütün müskirler haramdır"* [öncüllerine] teslim olmuş birinin *"Bütün nebizler haramdır"* neticesinden şüphe etmesi mümkün değildir. Zira müskirlik, nebizin bir sıfatıdır. Müskire verilen haram hükmü, mevsuf olması hasebiyle nebize de sirayet eder. Nazarî bütün konular da böyledir.

Dedi ki: Şunu kesin olarak anladım: iki öncülün arasında bu şekilde bir birleşimin (izdivac) gerçekleşmesi, zorunlu olarak bir netice doğurur; Hz. İbrahim (s.a.)'in burhânı sahih; mîzânı da doğrudur. Bu mîzânın tarifini ("hadd") ve hakikatini bildim, ayarını da yanımdaki mukabil ağırlıktan (mâruf sancalardan) öğrendim. Fakat bu mîzânı ilimlerdeki problemli yerlerde kullanabilmek için bir misal istiyorum. Zira zikrettiğin bütün bu misaller, herhangi bir mîzâna ve burhana ihtiyaç duymadan da zatı itibariyle açık misallerdir.

Dedim ki: Heyhât! Zatı itibariyle açık dediğin misallerin bazıları, zatı itibariyle malum değildir. Bilakis iki öncülün (asıl) birleşiminden doğmuşlardır. Zira mezkûr hayvanın kısır olduğunu, ancak hissî bilgiyle onun katır olduğunu ve tecrübî bilgiyle katırın doğuramayacağını öğrenen birisi bilebilir. Zatı itibariyle açık olan sadece evvelî[28] olandır. İki asıldan doğan ise, onun bir anne babası vardır; dolayısıyla zatı itibariyle açık evvelî (bir bilgi) değildir; bilakis "başka şey"le açık hale gelmiştir. Ancak bu "başka şey"den kastettiğim

والحيوان صفته فاذا حكمت على الحيوان بانه حساس او جسم او غيره
دخل فيه الدود لا محالة وهذا ضروري لا يمكن الشك فيه نعم شرط هذا
ان يكون الصفة مساوية للموصوف او اعم منه حتى يكون الحكم عليه يشمل
الموصوف فيه بالضرورة وكذلك من سلم في النظر الفقهي ان كل نبيذ
مسكر وكل مسكر حرام لم يمكنه ان يشك في ان كل نبيذ حرام لان
السكر وصف النبيذ فالحكم عليه بالتحريم يتناول النبيذ اذ يدخل فيه
الموصوف لا محالة وكذلك في جميع ابواب النظريات **فقال**
قد فهمت فهما ضروريا ان ايقاع الازدواج بين الاصلين على هذا الوجه
مولد لنتيجة ضرورية وان برهان الخليل صلوات الله عليه برهان
صحيح وميزانه ميزان صادق وتعلمت حقه وحقيقته وعرفت عياره
من الصحيحات المعروفة عندي ولكن اشتهي ان اعرف مثالا لاستعمال
هذا الميزان من مظان الاشكال في العلوم فان نهج الامثلة واضحة
بانفسها لا يحتاج فيها الى ميزان وبرهان **فقلت** بديهيات فبعض هذه
الامثلة ليست معلومة بانفسها بل هي متولدة من ازدواج اصلين اذ لا يعرف
كون هذا الحيوان مثلا عقيما الا من عرف بالحس انه بغل وبالتجربة ان
البغل لا يلد وانما الواضح بنفسه هو الاول فاما المتولد من اصلين فليه
باب وام فلا يكون اوليا واضحا بنفسه بل بغيره ولكن ذلك الغير اعني

iki öncül (asıl), bazı durumlarda açık olur. Bu da tecrübe ve gözlemden sonradır.

Aynı şekilde, nebizin haram olması zatı itibariyle vâzıh değildir; ancak şu iki öncülün bilinmesinden sonra bilinebilir. Birincisi onun müskir olması ki bu, tecrübe ile bilindi. İkincisi de bütün müskirlerin haram olması(dır). Bu da Şâri'den vârid olan haber ile bilindi. İşte bu, söz konusu bu mîzânla nasıl tartman ve onu nasıl kullanman gerektiğini sana öğretir. Bundan daha karmaşık bir misal daha istiyorsan, bizdeki misaller sayılmayacak, tükenmeyecek kadar çoktur. Bilakis biz, karmaşık meselelerin çoğunu bu mîzânla çözdük. Dolayısıyla bir misalle yetin!

Söz gelimi, karmaşık meselelerden birisi: "İnsan, zatı itibariyle (kendi başına) hâdis (sonradan olma) değildir, zira onun bir sâni'i (yaratıcı) ve (var olma) sebebi vardır." Aynı durum âlem için de geçerlidir. Söz konusu bu mîzâna başvurduğumuzda âlemin bir sâni'i olduğunu ve bu sâni'in de âlim olduğunu öğreniriz. Şöyle deriz:

– Bütün caizlerin bir sebebi vardır.

– Âlemin veya insanın, kendine özgü miktarla ihtisası (özelleşmesi) caizdir.

– O halde, âlemin/insanın bir sebebi vardır. (Zorunlu netice)

İki öncülü bilen ve onları müsellem kabul eden biri, ortaya çıkan bu neticede şüphe edemez. Ancak iki öncülde şüphe ederse, iki öncülün bilgisini başka iki açık öncülden çıkarabilir. Bu durum, kendisinde şüphe edilemeyen evvelî bilgilere ulaşıncaya kadar devam eder. Hiç şüphesiz apaçık ve evvelî bilgiler, kapalı ve hafî bilgilerin kökleridir, tohumlarıdır. Fakat bu tohumlardan bu meyveleri, ancak çiftçilikle uğraşıp hasat çıkarmayı ve iki öncülün birleşiminden netice çıkarmayı iyi bilenler elde edebilir.

Dersen ki: Ben iki öncülden de şüphelendim şimdi. Neden "Bütün 'caiz'lerin bir sebebi vardır" dedin? Ve neden "insanın belirli bir miktarla ihtisası caizdir" deyip, 'vaciptir' demedin?

[8ª]

8

الاصلين وقد يكون واضحًا في بعض الاحوال وذلك بعد التجربة وبعد
الابصار وكذلك كون النبيذ حرامًا ليس واضحًا بنفسه بل يعرف
باصلين احدهما انه مسكر وهذا يعلم بالتجربة والثاني بان كل مسكر
حرام وهذا يعلم بالخبر الوارد عن الشارع فهذا يعرفك كيفية الوزن
بهذا الميزان وكيفية استعماله وان اردت مثالًا اغمض من هذا فمثلة
ذلك عندنا لا ينحصر ولا نبينا هي بل هذا الميزان عرفنا اكثر الغوامض
فانفع فيه بمثال واحد فمن الغوامض ان الانسان حادث بنفسه
اوله سبب وصانع وكذلك العالم فاذا راجعنا هذا الميزان عرفنا ان له
صانعًا وان صانعه عالم فانا نقول كلمة جائز فله سبب واختصاص العالم
او الانسان بمقداره الذي اختص به جائز فاذن يلزم منه ان له سببًا
ولا يقدر على التشكك في هذه النتيجة من تسلم الاصلين وعرفهما لكن ان شك
في الاصلين فيستنتج ايضًا معرفتهما من اصلين اخرين واضحين الى ان
ينتهي الى العلوم الاولية التي لا يمكن التشكك فيها فان العلوم الجبلية
الاولية هي اصول العلوم الغامضة الخفية وهي بزورها ولكن تستثمرها
منها من يحسن الاستثمار بالحراثة والاستنتاج في ايقاع الازدواج بينهما
فان قلت انا شاك في الاصلين جميعًا فلم قلت ان كل جائز فله سبب ولم
قلت ان اختصاص الانسان بمقدار مخصوص جائز وليس بواجب

Derim ki: "Bütün caizlerin bir sebebi vardır" öncülünün anlamı açıktır. Tabi eğer "caiz"in ne anlama geldiğini anladıysan… Zira ben "caiz" derken birbirine eşit iki kısım/ihtimal arasında orta yerde duran şeyi kastediyorum. Dolayısıyla iki şey eşit olduğunda bunlardan birinin varlık (vucûd) veya yokluk ('adem) ile kendiliğinden muhtass olması söz konusu olmaz. Zira biri için sabit olan şey, onun misline de zorunlu olarak sabit olur. Bu evvelî bir bilgidir.

"İnsanın muhtass olduğu ölçülerle ihtisası câizdir, vacip değil" sözüme gelince, bu tıpkı benim "Kâtibin -özel bir ölçüye sahip olan- hattı/yazısı caizdir" dememe benzer. Zira *hat*ta **-min haysu innehu hattun:** sadece hat olmaklığı bakımından- tek bir ölçü tayin edilemez. Nitekim kısa veya uzun olması tasavvur edilebilir. Dolayısıyla hattın daha uzun veya daha kısa olmayıp mevcut miktarla tahassusunun sebebi, fâ'il (yani kâtib)dir, başkası düşünülemez. Zira miktarlar, hattın onları kabul etmeye nisbeti hususunda birbirine eşittir. Bu zorunludur. Aynı uzunluk-kısalık ölçülerinin, insanın suretine ve azalarına nispeti de eşittir. (İnsanın fiziki yapısında, uzunluk-kısalık yönünde bir tercihin kullanılması) şüpheye mahal bırakmayacak şekilde bir sebeb-i fâilin olduğunu gösterir. Daha sonra bir üst mertebeye çıkıp şöyle diyorum: "insanın fâili (yaratanı) aynı zamanda âlimdir". Zira düzenli ve muhkem olan bütün fiiller, ilim sahibi bir fâile isnâd edilir. İnsanın yaradılışı düzgün ve muhkemdir. Bu da netice olarak, insan yaradılışının ilim sahibi bir fâile isnâd edilmesini zorunlu kılmaktadır. Şimdi dikkat! Burada iki öncül var ve bunları bilirsen çıkan neticede şüphe etmezsin!

Birincisi: İnsan, mürettep bir yaradılışa sahiptir (uzuvları bir denge gözetilerek tasarlanmıştır). Bu, uzuvlar arasındaki dengenin ve her birinin özel bir amaç için tasarlandığının gözlemlenmesi (müşâhede) ile bilinir. Mesela ellerin tutmak, ayakların ise yürümek için tasarlanması gibi. Teşrih-i azâ (otopsi) bilimi, bu denge hakkında zorunlu bilgiler verir.

[İkincisi]: manzum ve mürettep bir yapının ilme/bilgiye muhtaç olduğu da açıktır. Söz gelimi, aklı başında biri, manzum bir hattın -durumdan bîhaber olan kalem vasıtasıyla da olsa- mutlaka yazmayı bilen birinin elinden çıkmış olması gerektiğine şüphe etmez.

[8^{b}]

فاقول اما قولي كل جائز فله سبب فواضح اذ فهمت معنى الجائز لاني
اعني بالجائز ما يتردد بين قسمين متساويين فاذا تساوى شيآن
لم يختص احدهما بوجود وعدم من ذاته لان ما ثبت للشيء ثبت لمثله بالضرورة
وهذا اولى واما قول اختصاص الانسان بهذا المقدار مثلاً جائز وليس
بواجب كقولي ان الخط الذي يكتب على الكاغذ فله مقدار مخصوص جائز
اذ الخط من حيث انه خط لا يتعين له مقدار واحد بل يتصور ان يكون
اطول واقصر فاختصاصه بمقداره عما هو اطول واقصر سببه الفاعل
لا محالة اذ نسبة المقادير الى قبول الخط لها متساوية وهذا ضروري
وكذلك نسبة المقادير الى شكل الانسان واطرافه متساوية فتخصيصها
لا محالة لفاعل ثم اترقى منه فاقول فاعله عالم لان كل فعل محكم مرتب
فيستند الى علم فاعل وبنية الانسان بنية محكمة مرتبة فلابد وان
تستند ترتيبها الى علم فاعل فها هنا اصلان اذا عرفتها هما لم تشك
في النتيجة احدهما ان بنية الآدمي مرتبة محكمة وهذا يعرف بالمشاهدة
من تناسب اعضائه واستعداد كل واحد لمقصود خاص كاليد
للبطش والرجل للمشي ومعرفة تشريح الاعضاء تورث علماً ضرورياً به
واما افتقار المرتب المنظوم الى علم فهو واضح ايضاً فلا يشك العاقل
في ان الخط المنظوم لا يصدر الا من عالم بالكتابة وان كانت بواسطة القلم

Ve yine barınma amacıyla inşa edilen ev, hamam, değirmen vb. yapıların mutlaka yapıdan anlayan birinin elinden çıkması gerektiğine de… (Şüphe içermeyen bu hakikatlere karşı) yine de şüphe edebilen kişinin yolu, evvelî bilgilere ulaşıncaya kadar verilen bu bilgilerden daha anlaşılır olana başvurmaktır.

Amacımız bunları açıklamak değildir. Amacımız, - Hz. İbrahim'in yaptığı vechiyle- evvelî bilgileri birleştirmenin hakiki bilgiyi doğuran sâdık bir mîzân olduğunu beyan etmektir. Nitekim bunun iptalini söyleyen kimse de yoktur. Zira bu, Allah-u Te'âlâ'nın peygamberlerine yaptığı ta'lîmini ve Hz. İbrahim'e yaptığı şu övgüyü iptal etmek anlamına gelir: **"…İşte bu, kavmine karşı kullanmak üzere İbrahim'e verdiğimiz delilimizdir"**[29]. Re'y hak değilse ta'lîm zorunlu olarak haktır. Bunu iptal etmek, hem re'yi hem ta'lîmi iptal etmek olur ki, asla bunu söyleyen kimse yoktur.

[ÜÇÜNCÜ BÖLÜM]

Mîzân-ı Evsat'a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı ekber'i, tanımını, standart ölçüsünü (ayar) ve kullanım yerlerini anladım. Şimdi bana mîzân-ı evsat'ın mahiyetini, kaynağını, kurucusunu ve kullanıcısını anlat!

Dedim ki: Mîzân-ı evsat da Hz. İbrahim'e aittir. Nitekim şöyle demişti: **"… Ben böyle sönüp batanları sevmem"**[30]

Bu mîzânın kemâl-i sureti şöyledir:

– *Ay battı.*

– *Oysa ilâh, batan değildir.*

– *O halde ay, ilâh değildir.*

[Bu mod olduğu şekliyle Kur'ân'ın nazm-ı celilinde yer almaz] Fakat Kur'ân, îcâz (az sözle çok mana ifade etmek) ve idmâr (nazm-ı celilde olmayanı, bilinçli olarak olanında gizlemek) üzere kuruludur. Ancak şu iki aslı bilmeden, Ay'dan ilâhlığı nefyetmek zorunlu bilgiye dönüşmez:

Ay batandır.

İlah, batan değildir.

Eğer bu iki aslı bilirsen, Ay'ın ilâh olmadığı bilgisi artık zorunlu bilgi halini alır.

Dedi ki: Ay'ın ilâh olmadığı

9

الذى لا يعلم وان البناء الصالح لا فائدة مقاصد الانسان كالبيت
والحمام والطاحونة وغيرها لا يصدر الا من عالم بالبناء فان امكن الشك
فى شئ من هذا فطريقنا ان نرقى منه الى ما هو اوضح منه حتى نترقى الى الشك
الى الاوليات وشرح ذلك ليس من غرضنا بل الغرض ان نبين ان
ازدواج الاوليات على الوجه الذى اوقعه الخليل صلوات الله عليه ميزان
صادق مفيد لمعرفة حقيقته ولا قائل بابطال هذا فانه ابطال للتعليم الله
تعالى انبياءه وابطال لما اثنى الله عليه اذ قال وتلك حجتنا اتيناها
ابراهيم على قومه والتعليم لا محالة حق ان لم يكن الراى حقا وفى ابطال
هذا ابطال الراى والتعليم جميعا ولا قائل به اصلا القول فى الميزان
الاوسط قال قد فهمت الميزان الاكبر وحده وحقيقته وعياره ومظنته
واستعماله فاشرح الميزان الاوسط ما هو ومن اين حصل تعليمه ومن
وضعه ومن استعمله قلت الميزان الاوسط ايضا للخليل صلوات الله
عليه حيث قال لا احب الافلين وكمال صورته هذا الميزان ان القمر
افل والاله ليس بافل فالقمر ليس باله ولكن القرآن مبناه على الايجاز
والاضمار لكن العلم بنفى الالهية عن القمر لا يصير ضروريا الا بمعرفة
هذين الاصلين وهو ان القمر افل وان الاله ليس بافل واذا عرف
الاصلان صار العلم بنفى الالهية عن القمر ضروريا فقال ان الشك

bilgisinin, ikisi de bilindiği takdirde söz konusu iki asıldan doğacağından şüphe etmiyorum. Ancak şu var: Ay'ın battığını biliyorum; zira bu hissî bir bilgidir. Lakin ilâhın batmadığını/batmayacağını zorunlu ya da hissî bir bilgiyle bilmiyorum.

Dedim ki: Bu mîzânı anlatmamdaki gayem, sana Ay'ın ilâh olmadığını öğretmek değil, bilakis bu mîzânın doğru olduğunu ve ondan böyle bir ölçümle elde edilecek bilginin de zorunlu bilgi olacağını öğretmektir. Hz. İbrahim'e bu mîzânla bilgi hâsıl oldu, zira ilâhın batan olmadığı O'nca malum idi. Onun bu bilgisi evvelî değildi; bilakis şu bilgiyi doğuran başka iki asıldan elde edilmişti:

Bütün değişenler, hâdistir.

İlâh, değişen değildir.

[Âyette geçen] *el-ufûl* (batma), değişmek (teğayyur) demektir. Hz. İbrahim, mezkûr ölçüyü, yanındaki malum bilginin üzerine bina etti. O halde, sen de bu mîzânı al ve sana iki öncül bilgisi hâsıl olan her yerde bunu kullan!

Dedi ki: Kesin olarak anladım ki, bu mîzân doğrudur ve bu bilgi (ma'rifet) de söz konusu iki asıldan -bunların malum olması takdirinde- zorunlu olarak doğar… Ancak, bu mîzânın önce tanımını ve hakikatini, sonra katımda maruf olan mukabil ağırlıktan (sanca) standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağını benim için izah etmeni, sonra da kapalı yerlerdeki kullanımı için bir örnek getirmeni istiyorum. Zira ilâhlığın Ay'dan nefyi, katımca açık gibidir.

Dedim ki: Bu mîzânın tanımına gelince: iki şeyden birinde bulunan bir nitelik diğerinde bulunmuyorsa bunlar birbirinden ayrı (mütebâyin) şeylerdir, yani biri diğerinden selb edilir ve onunla nitelenmez. Nasıl ki Mîzân-ı ekber'in tanımı "amm (tümel) için yapılan hüküm (yüklem), hass (tikel) için de geçerlidir ve zorunlu olarak hükmün altına girer" idi, bu mîzânın tanımı da şudur:

ان نفي الالهية عن القمر تولد عن هذين الاصلين ان عرفا جميعا لكني اعرف
ان القمر افل وهذا معلوم بالحس اما ان الاله ليس بافل فلا اعلم
ضرورة ولا حسا قلت وليس غرضي من حكاية هذا الميزان
ان اعرفك ان القمر ليس باله بل ان اعلمك ان هذا الميزان صادق
والمعرفة الحاصلة منه بهذا الطريق من الوزن ضرورية وانما حصل العلم به
في حق الخليل اذا كان معلوما عنده ان الاله ليس بافل وان لم يكن
ذلك العلم اوليا بل مستفادا من اصلين آخرين ينتجان العلم
بان الاله ليس بمتغير وكل متغير حادث والاول هو المغير
فبني الوزن على المعلوم عنده فخذ انت الميزان واستعمله حيث
يحصل لك العلم بالاصلين فقال قد فهمت بالضرورة ان هذا الميزان
صادق وان هذه المعرفة يلزم من اصلين آخرين اذا صارا معلومين ولكن اريد
ان تشرح لي حد هذا الميزان وحقيقته ثم تشرح لي عباره من الصنجة
المعروفة عندي ثم مثال استعماله في مظان الغموض فان نفي الالهية عن
القمر كالواضح عندي قلت اما حده فهو ان كل شيئين وصف
احدهما بوصف يسلب ذلك الوصف عن الآخر فهما متباينان
احدهما يسلب عن الآخر ولا يوصف به ولما كان حد الميزان الاكبر
ان الحكم على الاعم حكم على الاخص ويندرج فيه لا محالة فحد هذا الذي

"bir şey ki başkasında bulunan bir nitelik kendisinden nefyedilmiştir, bu şey öteki şeyden ayrıdır (mübâyin)." Söz gelimi, "ilâh batmaz", "Ay ise batar" önermeleri, İlâh ile Ay arasında bir tebâyün gerektirir ki; bu, Ay'ın ilâh olmaması, ilâhın da Ay olmaması demektir.

Yüce Allah, Kur'ân'ın birçok yerinde Peygamberi Muhammed (a.s)'e atası İbrahim (a.s)'in yolunu takip etsin diye bu mîzânla ölçmeyi öğretmiştir. Dikkat çekeceğim Kur'ân'daki iki örnekle yetin ve gerisini diğer âyetlerde ara!

Birincisi, Allah'ın Peygamberine hitaben söylediği şu âyettir:

(Biz Allah'ın oğulları/çocukları ve can dostlarıyız dediler). "De ki: Öyleyse neden günahlarınız yüzünden size azap ediyor? Hayır, aksine, siz O'nun yarattığından birer beşersiniz..."[31]

Bu âyete göre Yahudiler, kendilerinin Allah'ın oğulları olduğunu iddia ediyorlar. Yüce Allah ise, Peygamberine (a.s) onların yanlış düşüncesini kıstasü'l-müstakîm ile açığa çıkarma keyfiyetini öğreterek şöyle buyurdu: **"De ki: o halde neden günahlarınız yüzünden size azap ediyor?"**[32]

Bu mîzânın kemal-i sureti şöyledir:

– *Oğullar, azap edilmezler.*
– *Siz ise, azap ediliyorsunuz.*
– *O halde siz,* (Allah'a) *oğullar değilsiniz.*

Bunlar iki asıldır. Evlatların azap edilmeyeceği tecrübe ile bilinmektedir. Sizin azap edildiğiniz ise müşahede ile bilinmektedir. Bu asıllardan, Allah'ın oğulları olmadığınız sonucu zorunlu olarak doğar.

İkincisi, Allah'ın şu âyetidir:

De ki: "Ey Yahudiler! Eğer siz, öteki bütün insanları dışlayarak sadece kendinizin Allah'ın dostları olduğunu iddia ediyorsanız, 'haydi ölümü temenni etsenize'! Tabi eğer iddianızda sadıksanız?" Ama onlar, elleriyle yaptıkları yüzünden onu (ölümü) **asla temenni etmezler. Şüphesiz Allah, zâlimleri bilir".**[33]

Bu âyete göre Yahudiler, Allah'ın dostu olduklarını iddia etmektedirler. Oysa bilinmektedir ki dost dosta kavuşmayı arzular. Yine bilinmektedir ki Yahudiler, Allah'a kavuşmaya vesile olan ölümü arzulamıyorlar. Bundan, zorunlu olarak "Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir" neticesi çıkar.

Bunun (kıyasla) ifadesi şöyledir:

– *Her dost, dostuna kavuşmayı arzular.*

10

ينفي عنه ما ثبت لغيره مباين لذلك الغير فالاله ينفي عنه الافول
والقمر يثبت له الافول فهذا يوجب التباين بين الاله والقمر وهو ان
لا يكون القمر الها ولا الاله قمرا. وقد علم الله تعالى نبيه محمدا صلى الله
عليه وسلم الوزن بهذا الميزان في مواضع كثيرة من القرآن اقتداء بابيه
الخليل صلوات الله عليه فاكتفى بالتنبيه على موضعين واطلب الباقي
من آيات القرآن احدهما قوله تعالى لنبيه قل فلم يعذبكم بذنوبكم بل
انتم بشر ممن خلق. وصورة هذا الميزان وذلك انهم ادعوا انهم ابناء
الله فعلمه الله تعالى كيفية اظهار خطائهم بالقسطاس المستقيم فقال
قل فلم يعذبكم بذنوبكم وكمال صورة هذا الميزان ان النبيين لا يعذبون
وانتم تعذبون فاذا لستم ابناء فهما اصلان. اما ان النبيين لا يعذبون
فيعرف بالتجربة. واما انهم معذبون يعرف بالمشاهدة فيلزم منهما
ضرورة نفي البنوة الموضع الثاني قوله تعالى قل يا ايها الذين
هادوا ان زعمتم انكم اولياء لله من دون الناس فتمنوا الموت ان كنتم
صادقين. ولا يتمنونه ابدا. وذلك انهم ادعوا الولاية وكان
من المعلوم ان الولي يتمنى لقاء وليه. وكان من المعلوم انهم لا يتمنون
الموت الذي هو سبب اللقاء فلزم ضرورة انهم ليسوا اولياء
الله. وكمال صورة هذا الميزان ان يقال كل ولي يتمنى لقاء وليه

– *Yahudiler, Allah'a kavuşmayı arzulamamaktadırlar.*
– *O halde Yahudiler Allah'ın dostu değillerdir.*

Bu mîzânın haddi: "Temenni" (ölümü arzulama), "dost"un niteliğidir ve bu nitelik "Yahudi"de yoktur. Buna göre, biri diğerinden selb edildiği için "dostluk" ve "Yahudilik" birbirinden ayrı (mütebâyin) şeylerdir. O halde "dost" "Yahudi"; "Yahudi" de "dost" değildir.

Bu mîzânın malum sancadan standart ölçüsüne (klasik akıl yürütmedeki karşılığına) gelince: Bu kadar açıkken bunu anlatmama ihtiyacın olduğunu sanmıyorum. Ancak bir açıklama istiyorsan (söyleyeyim):

– *[Taş, cansızdır.*
– *İnsan, cansız değildir*
– *O halde, insan taş değildir.]*

Bak şimdi, "taş"ın "cansız" olduğunu, ardından "insan"ın "cansız" olmadığını bildiğin zaman, bu bilgiler, zorunlu bir bilgi olarak "insan"ın "taş" olmadığını bilmeni nasıl gerektiriyor! Zira "cansızlık" taş için sabit, "insan" için nefyedilen bir nitelemedir. Kuşku yok ki, "insan" "taş"tan; "taş" da "insan"dan selb edilir. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç: İnsan taş olamaz; taş da insan olamaz.

Bu mîzânın anlaşılması güç (ilmî) konularda muhtemel kullanım yerlerine gelince: Şüphesiz böyle yerler çoktur. Nitekim ma'rifetin iki parçasından birisi takdis bilgisidir, yani Allah'ın şanına layık olmayan niteliklerden münezzeh olduğunu bilmektir. Allah'ı, şanına layık olmayan şeylerden tenzih etmenin bilgisinin bütün yolları bu mîzândan geçer. Çünkü Hz. İbrahim (a.s), Rabbini takdiste bu mîzânı kullandı. Bize de bunun keyfiyetini öğretti; zira Allah'ın şanından cismiyyetin nefyedilmesi esasını, bu mîzân ile öğretti.

Biz de aynı yöntemi kullanarak şöyle deriz: "İlâh, mütehayyiz (belirli bir yer kaplayan) bir cevher değildir. Çünkü ilâh ma'lûl[34] değildir; oysa belirli bir yer kaplayan her şey, kapladığı yer ile muhtass oluşu [bakımından] ma'lûldür. O halde ilâh cevher değildir."

[Özet: İlâh cevher değildir. Çünkü:
– Cevher (mütehayyiz olması sebebiyle) ma'lûldür.
– İlâh ise ma'lûl değildir.
– O halde İlâh cevher değildir.]

"İlâh, araz[35] değildir" sonucuna da varırız:

– *Araz, hayy-âlim değildir.*
– *İlâh ise hayy-âlimdir.*
– *O halde ilâh, araz değildir.* (Zorunlu netice)

Allah'ı, şanına layık olmayan diğer nitelemelerden takdis ve tenzih etmek de aynı şekilde iki aslın birleşimi sayesinde bilinebilir.

[10^{b}]

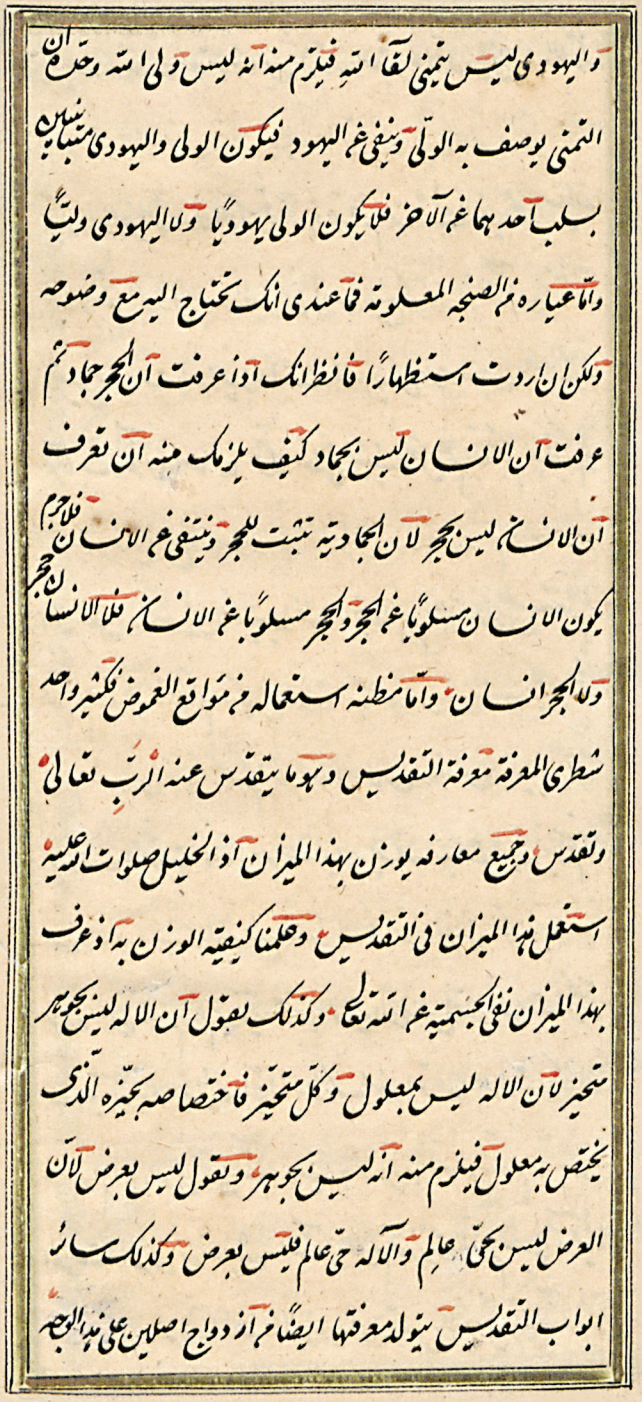

والیهودی لیس یتمنی لقاء الله فیلزم منه انه لیس ولی الله وحق ان
التمنی یوصف به الولی وینفی عن الیهود فیکون الولی والیهودی متباینین
بسلب احدهما عن الآخر فلا یکون الولی یهودیا ولا الیهودی ولیا
واما عیاره عن الصنجه المعلومه فاعندی انک تحتاج الیه مع وضوحه
ولکن ان اردت استظهارا فانظر انک اذا عرفت ان الحجر جماد ثم
عرفت ان الانسان لیس بجماد کیف یلزمک منه ان تعرف
ان الانسان لیس بحجر لان الجمادیه تثبت للحجر وتنتفی عن الانسان فلا یلزم
یکون الانسان مسلوبا عن الحجر والحجر مسلوبا عن الانسان فلا الانسان حجر
ولا الحجر انسان واما مظنه استعماله فی مواقع الغموض فکثیره واحد
سطری المعرفه معرفه التقدیس وهو ما یتقدس عنه الرب تعالی
وتقدس وجمیع معارفه یوزن بهذا المیزان اذ الخلیل صلوات الله علیه
استعمل هذا المیزان فی التقدیس وعلمنا کیفیه الوزن به اذ عرف
بهذا المیزان نفی الجسمیه عن الله تعالی وکذلک یقول ان الاله لیس بجوهر
متحیز لان الاله لیس بمعلول وکل متحیز فاختصاصه بحیزه الذی
یختص به معلول فینتج منه انه لیس بجوهر وتقول لیس بعرض لان
العرض لیس بحی عالم والاله حی عالم فلیس بعرض وکذلک سائر
ابواب التقدیس یتولد معرفتها ایضا من ازدواج اصلین علی هذا الوجه

احدیها

Bunlardan ilki sâlib asıldır, mazmunu nefydir; ikincisi ise mûceb asıldır, mazmunu isbâtdır. Böyle iki aslın birleşiminden de nefy ve takdis bilgisi zorunlu olarak doğar.

[DÖRDÜNCÜ BÖLÜM]

Mîzân-ı Asgar'a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı evsat'ı da çok iyi anladım. Şimdi de bana mîzân-ı asgar'ı, tanımını, standart ölçüsünü ve anlaşılması güç (ilmî) konulardaki kullanımını izah et!

Dedim ki: Bunu da Yüce Allah'tan öğrendik. Nitekim Kur'ân'daki şu âyette elçisi Hz. Muhammed'e (a.s.) bu mîzânı öğretti:

"Onlar (Yahudiler) "Allah hiç bir insana hiç bir şey (vahiy) indirmemiştir" derken Allah'ı hakkıyla takdir edemediler. De ki: "Kim indirdi Musa'nın insanlara bir ışık ve rehber olarak getirdiği Kitab'ı?"[36]

Bu mîzânla ölçmenin vechine gelince: söz gelimi şöyle dersin: "Yahudiler'in, "Allah hiçbir insana vahiy indirmemiştir" sözü, şu iki öncülün birleşiminden doğan neticeden ötürü batıl bir sözdür":

– *Musa (a.s), bir insandır.* (Birinci öncül)

– *Musa (a.s)'a kitap indirilmiştir.* (İkinci öncül)

Bu iki öncülün birleşiminden, zorunlu olarak şu tikel kural lazım gelir:

– *Bazı insanlara kitap indirilmiştir.*

Dolayısıyla "Hiçbir insana asla kitap indirilmemiştir" şeklindeki tümel iddia, çürütülmüş olur.

Birinci öncül yani "Musa bir insandır" sözümüz, his ile; ikincisi yani "Musa'ya kitap indirilmiştir" sözümüz de bizzat onların itiraflarıyla bilinmektedir. Çünkü onlar, (Hz. Musa'ya indirilen kitabın esaslarından) bazılarını gizliyor, bazılarını gösteriyorlardı. Nitekim Allah (mezkûr âyetin devamında) **"İşinize geleni gösterip açıkladığınız, fakat çoğunu gizlediğiniz [o kitabı kim indirdi?]"**[37] buyurdu. Bu âyet, (inkârcılara karşı) en iyi (yöntem) ile tartışma meyanında zikredildi. Tartışmanın (mücâdele) hususiyetlerinden birisi, söz konusu iki öncülün

[11ª]

11

احدهما اصل سالب مضمونه النفي والثاني اصل موجب مضمونه الاثبات
وتتولد منهما معرفة بالنفي والتقديس القول في الميزان الاصغر
فقال قد فهمت ايضًا فهمًا واضحًا ضروريًا فاشرح لي الميزان
الاصغر وحدّه وعياره ومظنّة استعماله من الغوامض قلت الميزان
الاصغر علمناه من الله تعالى حيث علّمه محمدًا صلى الله عليه وسلم
في القرآن وذلك في قوله تعالى وما قدروا الله حق قدره اذ قالوا ما
انزل الله على بشر من شيء قل من انزل الكتاب الذي جاء به موسى نورًا
للناس ووجه الوزن بهذا ان نقول قولهم بنفي انزال الوحي على البشر
قول باطل للازدواج المنتج بين اصلين احدهما ان موسى عليه السلام بشر
والثاني ان موسى عليه السلام منزل عليه الكتاب فيلزم بالضرورة منه
قضية خاصة وهو ان بعض البشر منزل عليه الكتاب ويبطل به
الدعوى العامة بانه لا ينزل كتاب على بشر اصلًا اما الاصل الاول
وهو قولنا موسى بشر فمعلوم بالحس واما الثاني وهو ان موسى عليه
السلام منزل عليه الكتاب فكان معلومًا باعتراف اذكانوا يخفون
بعضه ويظهرون بعضهم كما قال تعالى يبدونها ويخفون كثيرًا
وانما ذكر هذا في معرض المجادلة بالاحسن ومن خاصية المجادلة ان يكتفى
فيه بكون الاصلين مسلمين من الخصم مشهورين عنده وان امكن الشك

-başkası için şüpheyle karşılanması mümkün olsa da- hasım katında müsellem ve meşhur olmalarının (netice için) yeterli olmasıdır. İtiraf etmiş olması, neticeyi ona zorunlu kılar. Kur'ân delillerinin ekseriyeti bu vecih üzere cereyan eder. Dolayısıyla bu delillerdeki bazı asıl ve mukaddimelerin doğruluğunda şüphe imkânıyla karşılaşırsan iyi bil ki: bunlardan amaç, onlarda şüphe etmeyen kişiye delil getirmektir. Senin açındansa amaç, bu mîzânın diğer konularda nasıl kullanılacağını bu asıl ve mukaddimelerden öğrenmendir.

Bu mîzânın standart ölçüsüne gelince: şöyle deriz:

Hiçbir hayvanın ayaksız yürümesi düşünülemez.

Ancak sen,

– *Yılan da bir hayvandır.*

– *Ve yılan ayaksız yürür.*

dersen, "*Bazı hayvanlar, ayaksız yürür"* demek zorunlu olur ve *"Hiçbir hayvan, ayaksız yürüyemez"* sözün de batıl ve geçersiz olması lazım hale gelir.

Bu mîzânın anlaşılması güç konularda muhtemel kullanım yerlerine gelince: Şüphesiz böyle yerler çoktur. Mesela bazı insanlar şöyle der: *"Bütün yalanlar, özü itibariyle çirkindir"* Ancak biz deriz ki:

– "Öldürmek üzere bir peygamber veya bir veliyi arayan zalimin birine, yerlerini bilen birisinin onların nerede olduklarını bilmediğini söylemesi yalan mıdır?"

– "Evet yalandır!" dedi.

– "Peki, çirkin midir?"

– "Hayır! Hatta peygamber veya velinin ölümüne sebep olacak "doğru"yu söylemektir çirkin olan" dedi.

Biz de ona şimdi bu mîzâna iyi bak deriz:

– *O kimsenin, yerini bilmiyorum sözü yalandır.* (Birinci öncül)

– *Fakat bu söz, çirkin değildir.* (İkinci öncül)

– *O halde, bütün yalanlar çirkin değildir.* (Zorunlu netice)

Şimdi bir düşün! Bu iki öncülün itirafından sonra ortaya çıkan neticede şüphe edilmesi düşünülebilir mi? Bu, daha önce "Allah'ı takdis" sadedinde zikrettiğim tecrübî ve hissî mukaddimelerden daha anlaşılır değil midir?

[11^{b}]

لغيره فان النتيجة يعرفه اذا كان هو معترفا به واكثر ادلة القرآن
جرى على هذا الوجه فان صادفت من نفسك امكان الشكك في
بعض اصولها ومقدماتها فاعلم ان المقصود بها محاجة من لم يشكك فيه
واما انت فالمقصود في حقك ان تتعلم منه كيفية الوزن في غير
المواضع واما عيار هذا الميزان ان من يقول لا يتصور ان يمشي الحيوان
بغير رجل فيعلم انك اذا قلت الحية حيوان والحية تمشي بغير
رجل فيلزم منه ان بعض الحيوان يمشي بغير رجل وان قول من
يقول لا يمشي الحيوان الا برجل قول باطل منقوض واما موضع
استعماله من الغوامض فكثير فان بعض الناس مثلا يقول كل كذب
فهو قبيح لعينه فيقول من رأى نبيا او وليا من الاولياء قد اخفى
عن ظالم فسأله الظالم عن موضعه فاخفاه فقوله هل هو كذب
قال نعم قلنا فهل هو قبيح قال لا بل القبيح الصدق المفضي الى
هلاكه فنقول له فانظر في الميزان فانا نقول قوله في اخفاء محله
كذب فهذا اصل ومعلوم ان هذا القول ليس بقبيح وهو الاصل
الثاني فيلزم منه ان كل كذب ليس بقبيح فتأمل الان هل يتصور
الشك في هذه النتيجة بعد الاعتراف بالاصلين وهل هذا اوضح
مما ذكرته من المقدمة التجريبية والحسية في معرفة ميزان التقدير

Bu mîzânın (mîzân-ı asgar) tanımına gelince: Tek bir şey (mesela, "insan") üzerinde iki nitelik (mesela "canlı olma" ve "cisim olma") toplandığında bu iki nitelikten birisinin bir kısmının zorunlu olarak diğer nitelikle nitelenmesi gerekir; ancak iki nitelikten birisinin tamamının diğeriyle nitelenmesi zorunlu olarak gerekmez; bilakis bu kimi durumlarda olur kimi durumlarda olmaz. Dolayısıyla buna güvenilmez. Baksana! "insan"ın "canlı" ve "cisim" diye iki niteliği bulunur. Yani, "İnsan, canlıdır, cisimdir" önermesinden "Bazı cisimler canlıdır" gibi zorunlu (ve tikel) bir netice çıkarken, "Bütün cisimler canlıdır" şeklindeki (yanlış ve tümel) bir netice gerekmez. Fakat ("canlı" ve "cisim" nitelemelerin birleşiminden doğabilecek) "Bütün canlılar cisimdir" gibi "tümel" bir neticenin imkânı seni aldatmasın! Zira bir niteliğin tamamının diğeriyle nitelenmesi her durumda zorunlu olmuyorsa, oradan çıkacak olan bilgi de zorunlu bilgi olmaz.

Daha sonra bu arkadaş,

Dedi ki: Bu üç mîzânı anladım. Lakin neden birincisine "ekber"; ikincisine "evsat"; üçüncüsüne de "asgar" adını verdin?

Dedim ki: Çünkü mîzân-ı ekber (büyük ölçü/birinci şekil), birçok şeye uygunken, mîzân-ı asgar (küçük ölçü/üçüncü şekil) bunun tam tersidir (çok az şeye uygundur) ve Mîzân-ı evsat (orta ölçü/ikinci şekil) ise bu ikisinin ortasında bir konuma sahiptir. Birinci mîzân, içindeki "tümel olumlu", "tikel olumlu", "tümel olumsuz" ve "tikel olumsuz" (modları sayesinde) kendisiyle bilgi elde edilmesi mümkün olduğu için ölçülerin en genişidir. Bu özelliği sayesinde, bu mîzânla dört tür bilginin ölçülmesi mümkündür.

İkinci mîzân ile sadece olumsuzluk ölçülebilir; fakat hem "tümel olumsuz" hem "tikel olumsuz" ölçülür. Üçüncü mîzân ile, sadece "tikel" (bilgi) ölçülür. Daha önce anlattığım gibi, 'tek bir şey' üzerinde toplandıkları için, 'iki nitelik'ten birisinin bir kısmının, diğeriyle ("tikel" olarak) nitelenmesi zorunludur.[38]

[12ª]

12

وأما حد هذا الميزان فهو ان كل وصفين اجتمعا على شئ واحد
فبعض احد الوصفين لا بد وان يوصف بالآخر بالضرورة
ولا يلزم ان يوصف به كله اما وصف كله به فلا يلزم لزوما ضروريا
بل قد يكون في بعض الاحوال وقد لا يكون فلا يوثق به الا ترى ان الانسان
قد يجتمع عليه الوصف بانه حيوان وانه متحيز فلزم منه بالضرورة ان
بعض المتحيز حيوان ولا يلزم منه ان كل متحيز حيوان ولا يغرنك
امكان وصف كل حيوان بانه متحيز فان وصف كل وصف
بالآخر اذا لم يكن ضروريا في كل حال لم تكن المعرفة الحاصلة به ضرورية
ثم قال الرفيق قد فهمت هذه الموازين الثلث ولكن لم خصصت الاول
باسم الاكبر والثاني بالاوسط والثالث بالاصغر قلت لان الاكبر
هو الذي يتسع لاشياء كثيرة والاصغر خلافه والاوسط بينهما والميزان
الاول اوسع الموازين اذ يمكن ان يستفاد منه المعرفة بالاثبات
العام والاثبات الخاص والنفي العام والنفي الخاص فقد امكن ان نوزن
به اربعة اجناس من المعارف واما الثاني فانه لا يمكن ان نوزن به
الا النفي ولكن يوزن به النفي العام والخاص جميعا واما الثالث فلا
يوزن به الا الخاص كما ذكرت لك انه يلزم منه ان بعض احد
الوصف يوصف به الآخر لاجتماعهما على شئ واحد فلا يتسع الا

Tek bir cüzî (tikel) hüküm ifade eden bu mîzân, çaresiz "en küçük mîzân" olmak zorundadır.

Evet, bu üçüncü mîzân ile "tümel" hükümleri ölçmek, şeytanın kullandığı ölçüdür. Ehl-i ta'lîm de bazı bilgilerini bununla ölçmüşlerdir. Şeytan bu mîzânı kullanarak, İbrahim (a.s)'ın hayal dünyasına **"… İşte Rabbim! Bu en büyük olandır…"**[39] sözünü ilkâ etti. Bu bilgiden sonra, sana bunun hikâyesini anlatacağım inşallah.

[BEŞİNCİ BÖLÜM]

Mîzân-ı Telâzum'a Dair

Dedi ki: Mîzân-ı te'âdülün ilk üç kısmını anladım; şimdi bana mîzân-ı telâzumu[40] izah et!

Dedim ki: Bu mîzân, şu üç âyetten elde edilmiştir:

– **"Eğer yerde ve göklerde Allahtan başka ilâhlar olsaydı, yer ve gökler kesinlikle fesada uğrardı."**[41]

– **"De ki: Eğer iddia ettikleri gibi O'nunla birlikte başka ilâhlar olmuş olsaydı, onlar da Arşın Sahibine** (yakın olmak ya da O'na galip gelmek için) **elbet bir yol bulmaya çalışırlardı."**[42]

– **"Eğer** (o tapınıp durduğunuz düzmece nesneler) **gerçekten tanrı olsalardı, kuşkusuz, oraya** (cehenneme) **girmezlerdi…"**[43]

Söz konusu bu mîzânı (âyetler bağlamında) tahkik edelim:

– *Eğer âlemde iki ilâh olsaydı, âlem muhakkak fesâda uğrardı.* (Öncül)

– *Âlemde fesâd yoktur.* (Diğer bir öncül)

– *O halde iki ilâh yoktur.* (Telâzum yoluyla ortaya çıkan zorunlu netice)

Aynı şekilde:

– *Başka ilâhlar olsaydı, Arşın Sahibine doğru bir yol bulmaya çalışırlardı.* (Öncül)

– *Yol bulmaya çalışmadılar.* (Diğer bir öncül)

– *O halde Arşın Sahibi dışında bir ilâh yoktur.* (Telâzum yoluyla ortaya çıkan zorunlu netice)

Bu mîzânın maruf sancadan standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağına gelince:

– *"Güneş doğmuş ise yıldızlar kaybolmuş demektir"* sözün, tecrübe ile bilinir. Daha sonra biz:

– *"Güneş, doğdu"* deriz ki, bu hiss ile bilinir.

– *O halde, yıldızlar kayboldu.* (Zorunlu netice)

Yine şöyle deriz:

– *Kişi yemek yemişse doymuş demektir.* (Tecrübî bilgi)

– *Kişi yemek yedi.* (Hissî bilgi)

– *O halde kişi doydu.* (İki öncülden lazım gelen zorunlu netice)

[12^{b}]

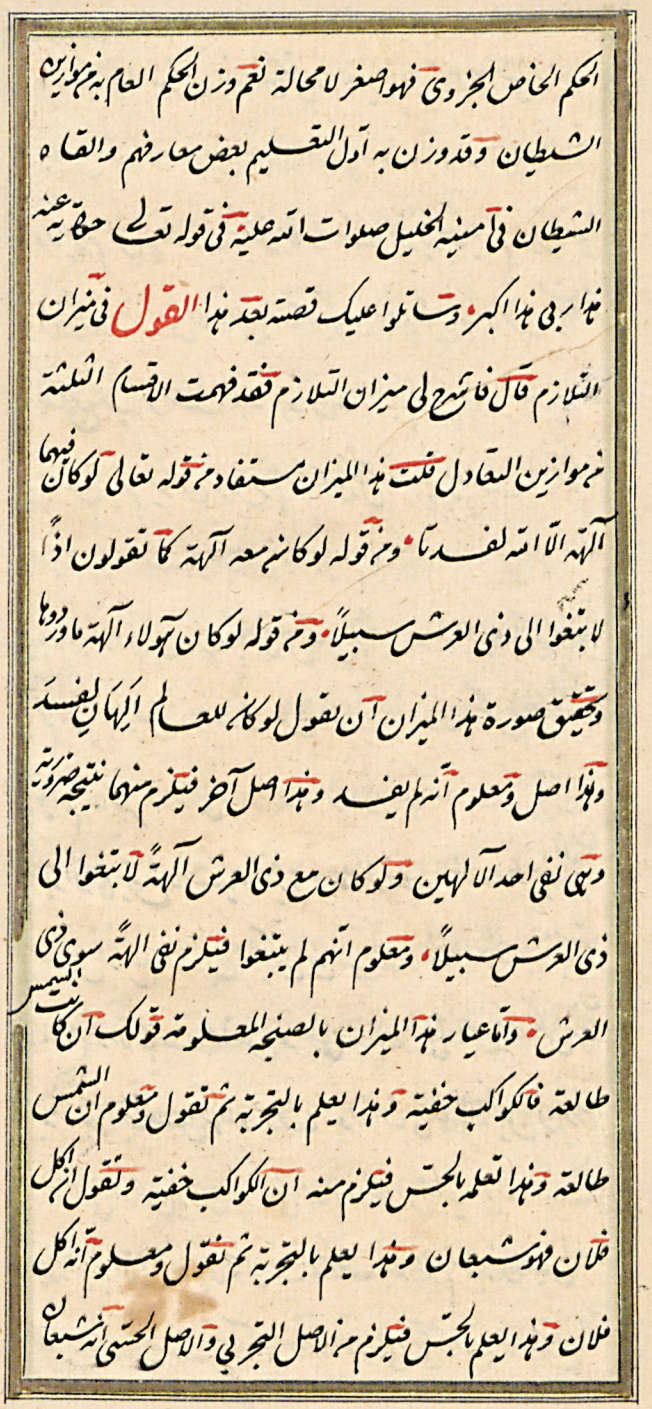

الحكم الخاص الجزوي فهو اصغر لا محالة نعم وزن الحكم العام به من موازين
الشيطان وقد وزن به اول التعليم بعض معارفهم والقاه
الشيطان في امنية الخليل صلوات الله عليه في قوله تعالى حكاية عنه
هذا ربي هذا اكبر وتلوا عليك قصته بعد هذا القول في ميزان
التلازم قال فاشرح لي ميزان التلازم فقد فهمت الاقسام الثلثة
من موازين التعادل قلت هذا الميزان مستفاد من قوله تعالى لو كان فيهما
آلهة الا الله لفسدتا ومن قوله لو كان معه آلهة كما تقولون اذا
لابتغوا الى ذي العرش سبيلا ومن قوله لو كان آلهة لما ورد ها
وتحقيق صورة هذا الميزان ان نقول لو كان للعالم الهان لفسد
وهذا اصل ومعلوم انه لم يفسد وهذا اصل آخر فيلزم منهما نتيجة ضرورية
وهي نفي احد الالهين ولو كان مع ذي العرش آلهة لابتغوا الى
ذي العرش سبيلا ومعلوم انهم لم يبتغوا فيلزم نفي الهة سوى ذي
العرش واما عيار هذا الميزان بالصنجة المعلومة قولك ان كانت الشمس
طالعة فالكواكب خفية وهذا يعلم بالتجربة ثم تقول ومعلوم ان الشمس
طالعة وهذا تعلم بالحس فيلزم منه ان الكواكب خفية وتقول ان اكل
فلان فهو شبعان وهذا يعلم بالتجربة ثم تقول ومعلوم انه اكل
فلان وهذا يعلم بالحس فيلزم من الاصل التجربي والاصل الحسي انه شبعان

Bu mîzânın, anlaşılması zor konularda kullanım yerlerine gelince, bunlar çoktur. Söz gelimi bir fakîh şöyle der:

– *Eğer gaip malın satışı sahih olsaydı bu (yani satış/akd) [sırf] iltizamı sarahaten ifade etmekle lazım gelirdi*. (İstikrâ/tümevarım metoduyla elde edilen öncül)

- *Oysa iltizâmın tasrihi ile (satışın/akdin) lazım gelmediği bilinmektedir.* (Hasmın kabul ettiği öncül)

– *O halde (satış/akd) sahih değildir*. (Zorunlu netice)

Misaldeki birinci öncül, ilm-i yakîn ifade etmese de zan ifade eden şer'î istikrâ sayesinde bilinir. İkinci öncül de hasmın teslimi (yani kabulü) ve müsaadesi (yani izni) ile bilinir.

Nazârî (burhanlarda) ise şöyle deriz:

– *Âlemin ve insanın yaratılışındaki bilinçli tasarım mürettep, muhkem ve hayreti mucip ise, sâni'i âlimdir demektir.* (Akıldaki evvelî bilgi)

– *Âlemin ve insanın mürettep ve muhkem oluşu malumdur.* (Gözle görülebilen hissî bilgi)

– *Âlemin ve insanın sâni'i âlimdir.* ([Telâzum yoluyla elde edilmiş] zorunlu netice)

Daha sonra bir üst aşamaya tırmanarak şöyle deriz:

Eğer âlemin ve insanın yaratıcısı âlim ise o haydır/diridir demektir.

Birinci mîzân sayesinde o yaratıcının âlim olduğu öğrenildi. Âlim olmasından da onun hayy olduğu neticesi lüzûmen ortaya çıkar.

Daha sonra şöyle deriz:

Eğer hayy ve âlim ise, zatıyla kâimdir; araz değildir.

İlk iki mîzân sayesinde söz konusu sâni'in hayy ve âlim olduğu öğrenildi. Bu öncüllerden zorunlu olarak onun zatıyla kâim olduğu ortaya çıkar.

İşte böyle bir akıl yürüterek, insanın yaratılışındaki bilinçli tasarımdan, yaratıcının sıfatlarını aşamalı olarak elde edebilirsin. İlim sıfatından hayat sıfatına varabilir, oradan da yaratıcının zatına ilişkin daha pek çok bilgilere tırmanabilirsin. Bu, rûhânî/manevî bir tırmanıştır. Bu mîzânlar, merdivenlerdir. Bu asıllar ise semâya doğru tırmanan merdivenlerin basamaklarıdır. Önce semâya, oradan da semânın yaratıcısına… Semâya doğru cismânî tırmanış ise; nübüvvet gücüne sahip kişiler dışında hiçbir kuvvetin yapamayacağı bir şeydir.

Bu mîzânın haddine gelince; Bir şeyin lâzımı (tâlî) olan, bütün durumlarda/modlarda ona tabi olur. Yani,

Lazım'ın (tâlî) nefyi, melzûm'un (mukaddem) nefyini gerektirir.

[13ª]

13

وأما موضع استعماله في الغوامض فكثير حتى يقول الفقيه ان كان
بيع الغائب صحيحا فيلزم بصريح الالتزام ومعلوم انه لا يلزم بصريح
الالزام فيلزم منه انه ليس بصحيح فنعلم الاصل الاول بالاستقراء
الشرعي المفيد للظن وان لم يفد العلم. واما في تسليم الخصم و
ما عدته وتقول في النظريات ان كان صنعة العالم وتركيب
الآدمي مرتبا عجيبا محكما فصانعه عالم وهذا في العقل اولي ومعلوم
انه عجيب مرتب وهذا مدرك بالعيان فيلزم منه ان صانعه
عالم ثم ترقي وتقول ان كان صانعه عالما فهو حي ومعلوم
بالميزان الاول انه عالم فيلزم منه انه حي ثم تقول ان كان حيا
عالما فهو قائم بنفسه وليس بعرض ومعلوم بالميزانين السابقين
انه حي عالم فيلزم منه انه قائم بنفسه وكذلك تعرج من صفة
تركيب الآدمي الى صفة صانعه وهو العلم ثم تعرج من العلم
الى الحي ثم منها الى الذات وهذا هو المعراج الروحاني وهذه
الموازين سلاليم العروج الى السماء بل الى خالق السماء وهذه الامور
درجات السلاليم. واما المعراج الجسماني فلا يفي به كل قوة بل يختص
ذلك بقوة النبوة. واما حد هذا الميزان فان كل ما هو لازم للشيء
فهو تابع له في كل حال فنفي اللازم يوجب بالضرورة نفي الملزوم

Melzûm'un vücûdu, lâzım'ın vücûdunu gerektirir.

Ne melzûmun nefyi ne de lâzımın vücûdu herhangi bir netice doğurmaz. İşte bu son ikisi, şeytanın mîzânlarındandır. Ehl-i ta'lîmden bazı kimseler, bilgisini bu metodla ölçüyor. (Bütün modları bir misalde açıklayalım)

Namazın sahih olmasına zorunlu olarak namaz kılanın temiz, yani abdestli olması eşlik eder (lâzım). O halde şunu söylemek doğrudur:

(Birinci mod)

– Eğer Zeyd'in namazı sahih ise o, temizdir. [Mukaddem ve tâlînin yer aldığı öncül]

– *Zeyd temiz değildir*. (Tâlînin/lâzımın nefyi)

– *O halde bu namaz sahih değildir.* (Mukaddemin/melzûmun nefyi ve doğru netice)

(İkinci mod)

– *[Eğer namazı sahih ise Zeyd temizdir.]*

– *Namazın sahih olduğu bilinmektedir.* (Mukaddemin/melzûmun vücûdu)

– *O halde Zeyd temizdir.* (Tâlînin/lâzımın vücûdu ve doğru netice)

(Üçüncü mod)

Ama sen "Zeyd temiz olduğuna göre zorunlu olarak namazının sahih olması gerekir" şeklinde bir akıl yürütürsen yanlış yapmış olursun. Zira namazının sahih olmaması için "temizlik" dışında başka nedenler (illet) de olabilir. Bu da gösteriyor ki tâlînin varlığı her zaman mukaddemin varlığına delâlet etmez.

– *[Eğer namazı sahihse, Zeyd temizdir.*

– *Zeyd temizdir.* (Tâlînin/lâzımın vücûdu)

– *O halde namazı sahihtir*. (Mukaddemin/melzûmun vücûdu: yanlış sonuç. Çünkü namazın geçerliliğini engelleyen başka bir neden olabilir.)]

(Dördüncü mod)

Aynı şekilde "namazı sahih değildir; o halde Zeyd temiz değildir" dersen hata olur, netice vermez.

– *[Eğer namazı sahih ise Zeyd temizdir.*

– *Namazın sahih olmadığı bilinmektedir* (Mukaddemin/melzûmun nefyi)

– *O halde Zeyd temiz değildir* (Tâlînin/lâzımın nefyi: yanlış sonuç. Netice çıkmaz.)]

[ALTINCI BÖLÜM]

Mîzân-ı Te'ânüd'e Dair

Dedi ki: Bana mîzân-ı te'ânüdü[44] izah et! Kur'ân'daki yerini, standart ölçüsünü ve kullanım yerini anlat!

Dedim ki: Kur'ân'daki yeri, Yüce Allah'ın, Peygamberi Muhammed'e (a.s) ta'lîm buyurduğu şu âyettir: **"De ki: "Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?" "Allah'tır!" de (ve ekle): O halde ya biz ya da siz, doğru yol üzerinde ya da apaçık bir sapıklık (dalâlet) içindeyiz."**

[13^{b}]

ووجود الملزوم بالضرورة يوجب وجود اللازم اما نفي الملزوم
ووجود اللازم فلا نتيجة لهما بل هما موازين الشيطان وقد زين
به بعض اهل التعليم معرفته اما زعمي ان صحة الصلوة يلازمها لا محالة
كون المصلي متطهرا فلا جرم يصح ان نقول ان كان صلوة زيد صحيحة
فهو متطهر ومعلوم انه غير متطهر وهي نفي اللازم فيلزم ان صلوته
غير صحيحة وهو نفي الملزوم وتقول ومعلوم ان صلوته صحيحة
وهو وجود الملزوم فيلزم منه انه متطهر وهو وجود اللازم اما اذا قلت
ومعلوم انه متطهر فيلزم منه ان صلوته صحيحة فهذا خطأ لانه ربما
بطلت صلوته لعلة اخرى فهذا وجود اللازم فلم يدل على وجود
الملزوم وكذلك ان قلت ومعلوم ان صلوته ليست بصحيحة
فهو اذا غير متطهر وهذا خطأ غير لازم لانه يجوز ان يكون عدم
صحة الصلوة لفقدان شرط آخر سوى الطهارة فهذا نفي
الملزوم ولم يدل على نفي اللازم **القول** في ميزان التعاند
ثم قال لي اشرح لي ميزان التعاند واذكر موضعه في القرآن وغايته
ومحل استعماله **قلت** اما موضعه من القرآن قوله تعالى في تعليمه
نبيه محمدا صلى الله عليه وسلم قل من يرزقكم من السموات والارض
قل الله وانا او اياكم لعلى هدى او في ضلال مبين فانه لم يذكر قوله

او اياكم

Âyette yer alan **"ya biz, ya da siz…"** ifadesi tesviye (eşitleme) veya teşkîk (şüphe) anlamında söylenmemiştir. Bilakis bu (âyette) gizli bir diğer öncül vardır, o da şudur: "Şüphesiz 'Göklerden ve yerden size rızık veren Allah'tır' sözümüzde dalâlette değiliz. Zira suyu indirmekle göklerden ve bitkileri bitirmekle de yerden size rızık veren O'dur. [Netice:] O halde bunu inkâr etmek suretiyle dalâlette olan sizsiniz."

Bu mîzânın kemâl-i sureti şöyledir:

– *Ya biz ya da siz, doğru yol üzerinde ya da apaçık bir dalâlet içindeyiz. [Yani: ikimizden biri hidâyet diğeri dalâlet üzeredir]* (Birinci öncül)

– *Bizim dalâlette olmadığımız bilinmektedir.* (İkinci öncül)

– *O halde siz apaçık bir dalâlettesiniz.* (İki öncülün birleşiminden doğan zorunlu netice)

Te'ânüd mîzânının katımda maruf olan mukabil ağırlıklardan (sanca) standart ölçüsünün (ayar) nasıl alınacağına gelince:

Adamın biri, sadece iki odası olan bir eve girdi. Odanın birine girdik ve adamı görmedik. (Buradan hareketle) adamın ikinci odada olduğunu zorunlu olarak biliriz. Burada iki öncül var.

– *O, mutlaka iki odanın birindedir.* (Birinci öncül)

– *O, birinci odada değildir.* (İkinci öncül)

– *O halde o, ikinci odadadır*. (Zorunlu netice)

Adamın ikinci odada olduğunu iki metodla bilebiliriz: ikinci odada olduğunu bizzat görerek; birinci odanın boş olduğunu görerek. Bu bilgiyi adamı gözümüzle görerek elde ettiysek, gözleme dayalı ('iyânî) bilgi olur. İkinci odada olmadığını görmekle elde ettiysek, akıl yürütmeye dayalı (mîzânî) bilgi olur ki, bu da gözlem gibi 'kesin bilgi' olur.

Te'ânüd mîzânının tanımına gelince: bir şeyin bölümleri iki şıkka münhasır ise, bir şıkkının gerçekleşmesi (subût) diğer şıkkın gerçekleşmemesini (nefy), bir şıkkın gerçekleşmemesi ise diğer şıkkın gerçekleşmesini gerektirir. Ancak bu bölümlemenin (**kısmet**) **münteşir** (yaygın/belirsiz) [mühmel] olmayıp **münhasır**[45] (sınırlı/belirli) [mahsur] olması şartıyla.

[14ª]

14

آو اياكم فى معرض التسوية والتشكيك بل فيه اضمار اصل آخر
وهو انا لسنا على ضلال فى قولنا ان الله يرزقكم من السماء والارض
فانه الذى يرزق من السماء بانزال المطر ومن الارض بانبات النبات
فاذا انتم ضالون بانكار ذلك وكمال صورة هذا الميزان انا
واياكم لعلى هدىً آو فى ضلال مبين فهذا اصل ثم تقول ومعلوم
انا لسنا فى ضلال وهذا اصل آخر فيلزم من ازدواجهما نتيجة
ضرورية وهو انكم فى ضلال واما عيانه من الصبغات المعروفة
هو ان من دخل دارًا ليس فيها الا بيتان ثم دخلنا احدهما فلم
نره فيه فنعلم علمًا ضروريًا انه فى البيت الثانى وهذا الازدواج
اصلين احدهما قوله انه فى احد البيتين قطعًا والثانى انه ليس
فى هذا البيت اصلًا فيلزم منهما انه فى البيت الثانى فاذن يعلم
كونه فى البيت الثانى تارة بان نراه فيه وتارة بان نرى البيت
الثانى خاليًا عنه فان علمناه برؤيتنا اياه فيه كان هذا علمًا عيانيًا
وان عرفنا بان لم نره فى البيت الثانى كان هذا علمًا ميزانيًا
ويكون هذا العلم الميزانى قطعًا كالعيانى واما حد هذا الميزان فهو
ان كل ما انحصر فى قسمين فيلزم من ثبوت احدهما نفى الآخر ومن نفى
احدهما ثبوت الآخر ولكن بشرط ان يكون القسمة منحصرة لا منتشرة

Münteşir önermelerle ölçmek, şeytanın ölçümüdür. Ehl-i ta'lîmden bazıları -*el-Kavâsım*, *Cevâbu mufassali'l-hilâf*, *el-Kitâbu'l-Müstazherî* ve diğer bazı kitaplarda anlattığım üzere- birçok yerde sözlerini bununla ölçüyorlar.

Te'ânüd mîzânının anlaşılması güç konulardaki muhtemel kullanım yerlerine gelince: sayılamayacak kadar çoktur. Nazariyyâtın, ekseriyetle bu mîzânın ekseninde deverân ettiği söylenebilir. Mesela, kadîm varlığı inkâr eden birine şöyle denilir:

– *Varlıklar; ya hepsi hâdistir, ya da bazıları hâdis ve bazıları kadîmdir.* (nefy-ispât arasında deverân eden hâsır/sınırlayıcı öncül). Sonra şöyle deriz:

– *Bilinmektedir ki varlıkların hepsi hâdis değildir .*

– *O halde, varlıklar arasında kadîm olanlar vardır.* (zorunlu netice)

Eğer denilse ki: Neden "Varlıkların hepsi hâdis (sonradan olma) değildir" dediniz?

Deriz ki: Eğer bütün varlıklar hâdis olsaydı, varlıkları kendiliğinden ve sebepsiz olmuş olurdu; ya da aralarında sebepsiz [en az] bir hâdis olmuş olurdu. Oysa bir hâdisin belirli bir vakitte sebepsiz olarak ortaya çıkması (hudûs) bâtıldır. Dolayısıyla hepsinin hâdis olması geçersiz oldu ve aralarında kadîm bir varlığın bulunduğu sâbit oldu. Bu mîzânın kullanımına dair örnekler, sayılamayacak kadardır.

Dedi ki: Bu beş mîzânın doğruluğunu, bütün hakikatiyle anladım. Fakat kavramların (isimlerinin) anlamını öğrenmek isterim. Neden birincisine *te'âdül*, ikincisine *telâzum*, üçüncüsüne de *te'ânüd* isimlerini tahsis ettin?

Dedim ki: Birincisine "**te'âdül mîzânı**" [denklik/denge] ismini verdim, zira onda bir terazinin eşit dengedeki kefeleri gibi olan iki eşit öncül bulunuyor.

İkincisine "**telâzum mîzânı**" ismini verdim, zira ondaki öncüllerden bir tanesi, biri *lâzım* (tâlî) diğeri *melzûm* (mukaddem) olmak üzere iki *cüz*/ önerme içerir.

[14^{b}]

فالوزن بالقسمة المنتشرة وزن الشيطان وبه وزن بعض اهل
التعليم كلامهم في مواضع كثيرة ذكرناها في القواصم في جواب مفصل
الخلاف والكتاب المستظهري وغيرها من الكتب واما موضع استعمال
هذا في الفواضل فلا ينحصر ولعل اكثر النظريات تدور عليه فان من
انكر موجودا قديما فنقول له الموجودات اما ان تكون كلها حادثة
او بعضها حادثة وبعضها قديما وهذا حاصر لانه بين النفي والاثبات
وادر ثم نقول معلوم ان كلها ليست بحادثة فيلزم ان فيها قديما
فان قال ولم قلت ان كلها ليست بحادثة فنقول لان كلها لو كانت
حادثة لكان حدوثها بانفسها من غير سبب او فيها حادث بلا سبب
وباطل حدوث حادث في وقت خاص لغير سبب فبطل ان يكون
كلها حادثة فثبت ان فيها موجودا قديما ونظائر استعمال هذا
الميزان لا ينحصر فقال قد فهمت بالحقيقة صدق هذا الموازين
الخمس ولكن اشتهي ان اعرف معنى القابها فلم خصصت الاول
بانه ميزان التعادل والآخر بالتلازم والثالث بالتعاند قلت
سميت الاول بالتعادل لانه فيه اصلين متعادلين كانهما كفتان
متعادلتان وسميت الآخر ميزان التلازم لان احد الاصلين
مشتمل على جزوين احدهما لازم والآخر ملزوم كقوله تعالى لو كان

Şu âyette olduğu gibi: **"Eğer yerde ve gökte Allah'ın dışında ilâhlar olsaydı, hiç tartışmasız, ikisi de fesâda uğrardı."**[46] Âyetteki **"fesâda uğrardı"** ifadesi **"***lâzım***"**; **"Eğer yer ve göklerde Allah dışında ilâhlar olsaydı"** ifadesi ise **"***melzûm***"**dur. *Lâzım'ın* nefyinden netice lazım gelir.

Üçüncüsüne "**teʿânüd mîzânı**" adını koydum, zira bu mîzân, iki [münhasır] kısmı (önermeyi) *nefy* ve *ispât* arasında sınırlamaya dayanır. Birinin ispatı durumunda diğerinin nefyi; birinin nefyi durumunda ise diğerinin ispatı lazım gelir. Dolayısıyla iki kısım (önerme) arasında *teʿânüd* ve *tezat* bulunur.

Dedi ki: Bu isimleri ilk sen mi koydun? Bütün bu mîzânları ilk sen mi ortaya çıkardın, yoksa senden önce yapan oldu mu?

Dedim ki: Bu isimleri ben koydum. Söz konusu ölçüleri ise Kur'ân'dan çıkardım. Benden önce bu ölçüleri Kur'ân'dan çıkaran kimseyi bilmiyorum. Ancak benden önce bu ölçüleri kullananlar var. Bu ümmetin bazı müteahhir ulemâsı koyduğum isimleri kullanmadan, başka isimlerle bu ölçüleri kullanmışlardır; Hz. Muhammed ve Hz. İsa'dan önceki bazı ümmetler de başka isimler vermişlerdir ki onlar bu ölçüleri Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ın sahifelerinden öğrenmişlerdir. Beni, onların kullandığı isimleri kullanmak yerine, mezkûr isimleri bulup koymama iten şey, senin zayıf karakterini fark etmem ve nefsinin vehimlere boyun eğdiğini görmemdir.

Dış görünüşe aldandığını görüyorum. Öyle ki sana hacamatçının kabında kırmızı (halis) bal sunulsa, tabiatın hacamatçı kabından tiksindiğinden o balın tadına bile bakamazsın. Ve hangi kapta olursa olsun balın temiz/tâhir olduğunu anlamaktan acizdir aklın. Söz gelimi, yamalı elbise (murakkaʿa) veya yünlü kaftan (durrâʿa) giyen bir Türk gördüğünde, hemen onun sûfi veya fakîh olduğuna hükmedersin. Bir sûfi aba (kabâ) giyip külah (kalansuve) taksa,

15

فيهما آلهة الا الله لفسدتا فان قوله لفسدتا لازم والملزوم قوله لو كان
فيهما آلهة الا الله وكررت النتيجة من نفي اللازم وسميت الثالث ميزان
التعاند لانه يرجع الى حصر قسمين بين النفي والاثبات يلزم من ثبوت
احدهما نفي الآخر ومن نفي احدهما ثبوت الآخر فبين القسمين تعاند
وتضاد فقال فهذه الاساسي انت ابدعتها وهذه الموازين انت
افرغت باستخراجها ام سبقت اليها فقلت اما هذه الاساسي
فانا ابدعتها واما الموازين انا استخرجتها من القرآن وما عندي
انى سبقت الى استخراجها من القرآن واما اصل الموازين فقد
سبقت باستخراجها وله عند مستخرجها من المتأخرين اساسي
آخر سوى ما ذكرتها وعند بعض الامم الخالية الباقية على بعثة
محمد وعيسى صلوات الله عليهما اساسي اخر كانوا قد تعلموها من صحف
ابرهيم وموسى عليهما السلام ولكن قد بعثني على ابدال كسوتها باساسي
اخر ما عرفت من ضعف قريحتك وطاعة نفسك للاوهام فاني
رايتك من الافتراء بالبطاهر بحيث لو سقيت عسلا احمر في محجمة حجام
لم تطق تناوله لنفور طبعك عن المحجمة وضعف عقلك عن ان تعرف
ان العسل طاهر في اى زجاجة كان بل ترى التركي يلبس المرقعة
والدراعة فتحكم عليه بانه صوفي او فقيه ولو لبس الصوف القباء والقلنسوة

vehmin onun da Türk olduğuna hükmeder. (Sözün özü): vehmin seni ilelebet, eşyanın özünü değil, kılıfını dikkate almaya mahkûm etmiştir. İşte bu sebeple, herhangi bir sözü kendisi bakımından değil, ifade edilişindeki güzellik veya kâiline olan kendi hüsn-ü zannın açısından değerlendiriyorsun. Söz kendi zatında hak da olsa, eğer ibaresi -sence- çirkinse veya kâilin -itikadınca- kötü davranışları varsa, sözü hemen reddediyorsun.

Söz gelimi, biri senden "Lâ ilâhe illallah, Îsâ rasûlüllah (Allahtan başka ilâh yoktur; Îsâ onun elçisidir)" demeni istese, tabiatın bu sözü hoş karşılamaz. "Bu Hıristiyanların sözüdür, bunu nasıl söylerim" dersin. Oysa şunu anlayacak kadar aklın yoktur: bu söz zatı itibariyle doğrudur ve bir Hıristiyana bu ve diğer sözleri sebebiyle değil, sadece şu iki sözü nedeniyle buğz edilir: "Allah, üçün üçüncüsüdür" ve "Hz. Muhammed, Allah'ın elçisi değildir". Zira onun bu ikisi dışındaki sözleri doğrudur.

Dolayısıyla, senin ve ehl-i ta'lîmden olan arkadaşlarının aklı zayıf kimseler olduğunu, sadece dış görünüşün sizi aldattığını gördüm ve senin anlama seviyene indim. Akabinde ilacı sana su kabına koyup da verdim ve şifaya seni böyle sevkettim. Bunu yaparken de doktorun hastaya olan şefkati gibi şefkatle davrandım. Eğer onun ilaç olduğunu söyleseydim ve sana ilaç kabında sunsaydım, tabiatın onu kabul etmekten tiksinirdi. Kabul etse bile yutkunup dururdun, boğazından rahat geçmezdi.

İşte, önceki ümmetlerin veya bu ümmetin müteahhir âlimlerinin kullandığı isimler yerine, söz konusu bu isimleri bulup koymamdaki mazeretim budur. Bu isimleri bilen tanır, bilmeyen de inkâr eder.

Dedi ki: Bunların tamamını anladım. Fakat "Bu mîzânın iki **kefe**si, iki kefenin bağlı olduğu bir de **amûd**u/çubuğu var" deyip bunu anlatacağını söz vermiştin. Hani nerde bunlar? Anlattığın ölçülerde ne bir kefe

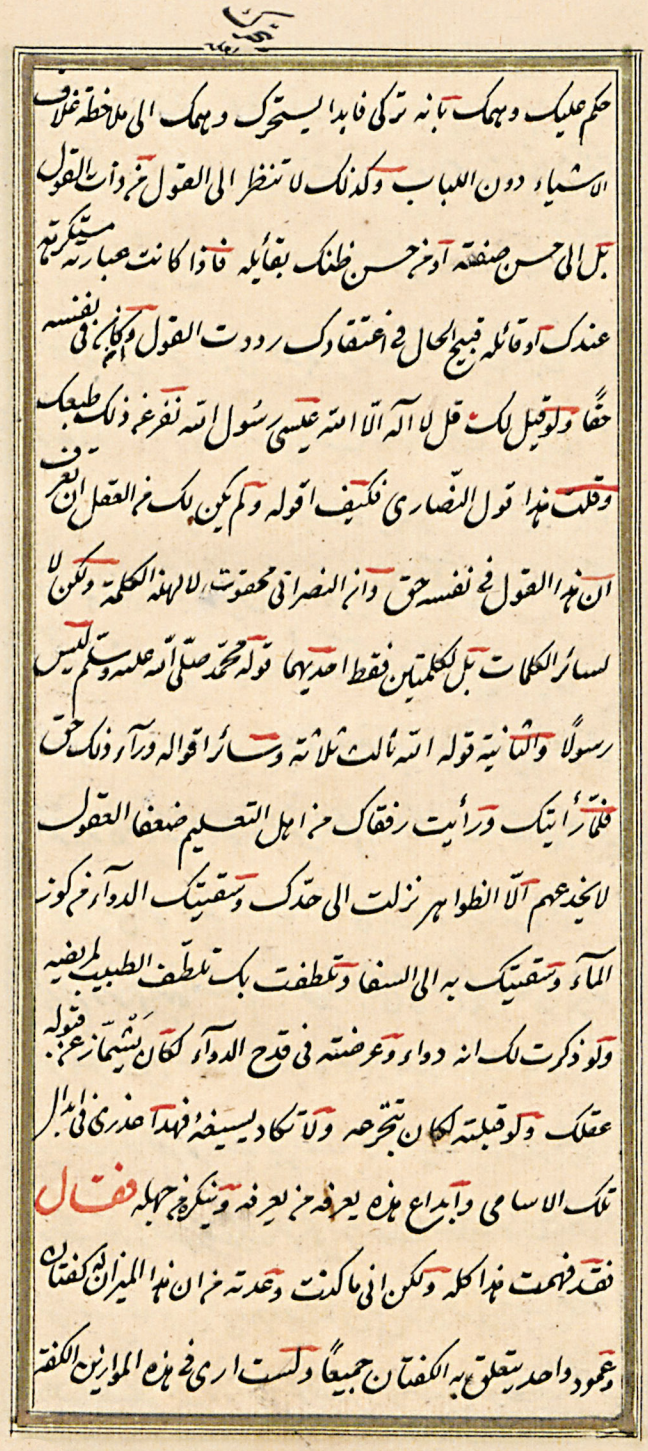

حكم عليك وهمك بانه تركى فابدا يستحرك وهمك الى ملاحظة غلاف
الاشياء دون اللباب وكذلك لا تنظر الى القول نفسه وذات القول
بل الى حسن صفته او من حسن ظنك بقائله فاذا كانت عبارته مستكرهة
عندك او قائله قبيح الحال فى اعتقادك رددت القول وكانه فى نفسه
حقًا ولو قيل لك قل لا اله الا الله عيسى رسول الله نفر عنه ذلك طبعك
وقلت هذا قول النصارى فكيف اقوله ولم يكن يلك من العقل ان تعرف
ان هذا القول فى نفسه حق وان النصرانى محجوب لا لهذه الكلمة ولكن لا
لسائر الكلمات بل لكلمتين فقط احديهما قوله محمد صلى الله عليه وسلم ليس
رسولًا والثانية قوله الله ثالث ثلاثة وسائر اقواله وراء ذلك حق
فلما رأيتك ورأيت رفقاك من اهل التعليم ضعفا العقول
لا يخدعهم الا الظواهر نزلت الى حدك وسقيتك الدواء من كوز
الماء وسقيتك به الى الشفاء وتلطفت بك تلطف الطبيب المربى
ولو ذكرت لك انه دواء وعرضته فى قدح الدواء لكان يشمئز عن قبوله
عقلك ولو قبلته لكان تجرعه ولا تكاد يسيغه فهذا عذرى فى ابدال
تلك الاسامى وابداع هذه يعرفه من يعرفه وينكره من جهله فقال
فقد فهمت هذا كله ولكن انى ما كنت وعدته من ان هذا الميزان لم يكفنا
وعمود واحد يتعلق به الكفتان جميعًا ولست ارى فى هذه الموازين الكفة

ne de bir amûd gördüm. Ya topuzlu kantara benzediğini söylediğin ölçüler, onlar nerede?

Dedim ki: Ben bu bilgileri iki asıldan (öncül) elde etmedim mi? Her bir asıl birer kefe [öncül] olup, iki asıl arasındaki müşterek cüz ise, **amûd**'dur (orta terim).

Sana fıkhî (kıyaslardan) bir örnek vereyim, belki kavrayışına daha yakın olur.

– *Bütün müskirler (sarhoş edici) haramdır.* (Birinci öncül)

– *Bütün nebizler müskirdir.* (İkinci öncül)

– *O halde bütün nebizler haramdır.* (Netice)

Bu iki öncülde sadece şu üç şey söz konusudur: *nebiz*, *müskir* ve *haram*. *Nebiz*, sadece ikinci öncülde bulunur ki, bu ikinci kefedir; *Haram*, sadece birinci öncülde bulunur ki, bu birinci kefedir; *Müskir* ise, ikisinde de tekrarlanarak kullanılmış olup, ikisinin arasında müşterektir ki, bu amûd'dur. Söz konusu iki kefe bu amûd'a bağlanmıştır. Zira kefelerden biri amûd'a [müskir'e], mevsûf'un sıfat'a olan bağı ile bağlanmıştır: nitekim "Bütün nebizler müskirdir" kefesinde; nebiz, müskir olmakla mevsuf'dur. Diğer kefe ise, ona sıfat'ın mevsûf'a olan bağı ile bağlanmıştır: "Bütün müskirler haramdır" sözünde olduğu gibi.

Öğreninceye kadar düşün bunu! Çünkü söz konusu böyle bir mîzânın fesadı, bazen kefe'den, bazen de amûd'dan kaynaklanır. Bazen de -"mîzânu'ş-şeytân" kısmında detaylıca ele alarak seni uyaracağım üzere- kefe'nin amûd'la ilişkisinden kaynaklanır.

Topuzlu kantara benzeyen mîzân ise "telâzum" mîzânıdır. Bu mîzânın bir tarafı diğerinden çok daha uzundur. Mesela,

– *Eğer gaip malın satışı sahih olsaydı bu (yani satış/akd) [sırf] iltizamı sarahaten ifade etmekle lazım gelirdi*. (Birinci öncül)

– *Oysa iltizâmın tasrihi ile (satışın/akdin) lazım gelmediği bilinmektedir.* (İkinci öncül)

[16ª]

16

والعمود وآن ما ذكرته في الموازين التي هي اشبه بالقبان قلت هذا المعارف
الست قد استفدها من اصلين فكل اصل كفة والجزء المشترك بين الاصلين
الداخل فيهما عمود واضرب لك مثاله من المقدمات فلعله اقرب الى
فهمك فاقول قولنا كل مسكر حرام كفة وقولنا كل نبيذ مسكر كفة
اخرى والنتيجة ان كل نبيذ حرام فهاهنا في الاصلين ثلثة امور فقط
النبيذ والمسكر والحرام • اما النبيذ فانه يوجد في الاصل الاول فقط
فهو كفة • واما الحرام فيوجد في الاصل الثاني فقط • وهي الكفة الثانية
واما المسكر فمذكور في الاصلين جميعا وهي مكرر فيهما مشترك بينهما
فهو العمود والكفتان متعلقتان به اذ احديهما تتعلق به تعلق الموصوف
بالصفة وهو قولك كل نبيذ مسكر فان النبيذ موصوف المسكر
والاخرى متعلق تعلق الصفة بالموصوف وهو قولك كل مسكر حرام
فتأمل ذلك حتى تعرف فان فساد هذا الميزان تارة يكون من الكفة
وتارة يكون من العمود وتارة من تعلق الكفة بالعمود على ما انبهك على زيغ
يسير منه في ميزان الشيطان • واما المشبه بالقبان فهو ميزان
التلازم اذ احد طرفيه اطول من الآخر كثيرا فانك تقول لو كان بيع
الغائب صحيحا للزم تصريح الالزام وهذا اصل طويل يشتمل على جزئين
لازم وملزوم • والثاني • وهو قولك وليس يلزم تصريح الالزام وهذا

İkinci öncül, ilkinden daha küçük olması hasebiyle topuzlu kantarda kefeyi tartan topuza benzer.

Te'âdül mîzânına gelince: onda iki kefe de (öncül) eşittir. Yani biri diğerinden daha uzun olmayıp, her bir kefe sadece sıfat ve mevsûf'a şâmildir.

Bunu iyice anla! Ayrıca -daha önce anlattığım üzere- rûhânî mîzânın (gayb âlemine dair mîzânın) cismânî mîzân gibi olmayıp, sadece bir nevi benzeştiklerini de… Aynı şekilde (rûhânî mîzânı) iki öncülün birleşiminden (izdivac) netice türetmeye benzetmek de mümkündür. Zira bir neticenin doğması için, iki öncülden birinin, diğerindeki bir parçayı içermesi gerekir [veya: iki öncülden birinin bir parçasının diğerine duhûl etmesi gerekir], (önceki misalde) iki öncülde de bulunan "müskir" gibi. Eğer iki öncülden biri diğerinin bir cüz'ünü içine almazsa [ya da: Eğer iki öncülden birinin bir cüz'ü diğerine duhûl etmezse] netice doğmaz. Nitekim

– *Her müskir haramdır* [birinci öncül]

– *Her gasbedilmiş mal da tazmin edilir* [ikinci öncül]

sözünden asla bir netice doğmaz. Oysa bunlar da öncüllerdir. Ne var ki aralarında bir nikâh ve izdivaç cereyan etmemiştir. Çünkü biri diğerindeki bir cüz'ü içine almış değildir [ya da: Çünkü birinin bir cüz'ü diğerine duhûl etmiş değildir]. Netice ise ancak adına "amûdu'l-mîzân"(terâzi çubuğu) dediğimiz, birinden diğerine dahil olan müşterek cüzden doğar.

Eğer sana *mahsûs* (his âlemi) ile *ma'kûl* (akıl âlemi) arasında müvâzene yapma kapısı aralanırsa, şehâdet ve mülk âlemi ile gayb ve melekût âlemi arasında da müvâzene yapabilmeye dair büyük kapı aralanmış olur.

Bunların altında çok büyük sırlar vardır. Bu sırlara muttali olmayan biri, Kur'ân'ın nûrlarından ve ilminden iktibas etmekten mahrum kalır ve Kur'ân ilminden sadece işin kabuk kısmından payını alır. Kur'ân'da bütün ilimlerin ölçüleri (mevâzin) olduğu gibi aynı zamanda O'nda bütün ilimlerin anahtarları da bulunur -buna *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimde işâret ettim[47]; oraya başvur!

[16^{b}]

اصل آخر اقصر منه فكان اشبه بالزمانة القصيرة المقابلة للكفة
القصيرة • واما ميزان التعادل فيتعادل فيه كفتان ليس احديهما
اطول من الآخر بل كل واحد منهما يشتمل على صفة وموصوف فقط
فافهم هذا مع ما عرفتك ان الميزان الروحاني لا يكون كالميزان
الجسماني بل بينهما مناسبة ما • ولذلك يمكن تشبيهه بتوليد
النتيجة من ازدواج الاصلين اذ يجب ان يدخل شيء من احد الاصلين
في الآخر وهو المكرر الموجود في الاصلين حتى يتولد النتيجة فان لم
يدخل جزء من احد الاصلين في الآخر لم يتولد اذ لا يتولد من قولك
كل مكرر حرام وكل مغصوب مضمون نتيجة اصلا وهما اصلان ايضا
ولكن لم يجز بينهما نكاح وازدواج اذ ليس يدخل جزء من احدهما في الآخر
واما النتيجة يتولد من الجزء المشترك الداخل من احدهما في الآخر وهو الذي
سميناه عمود الميزان ونوضح لك باب الموازنة بين المحسوس والمعقول
ليفتح لك باب عظيم في معرفة الموازنة بين عالم الملك والشهادة
وبين عالم الغيب والملكوت • وتحته اسرار عظيمة لم يطلع عليه حزم
الاقتباس من انوار القرآن والتعلم منه ولم يحظ من علمه الا بالقشور
كما ان في القرآن موازين كل العلوم وكذلك فيه مفاتيح كل العلوم كما اشرت
اليه في كتاب جواهر القرآن فاطلبه منه وليس الموازنة بين عالم الملكوت

Şehâdet ve melekût âlemleri arasında müvâzene yapmanın sırrı, hayâlî misallerdeki manevi hakikatlere dair görülen rüyalar (âleminde) tecelli eder (tebellür edip açığa çıkar). Zira rüya, nübüvvetin bir cüzüdür. Nübüvvet âleminde ise mülk ve melekût âlemleri tamamen tecelli eder. Bunun rüyadan misali: Adamın biri rüya görüyor: sanki elinde bir mühür ve onunla erkeklerin ağzını, kadınların fercini mühürlüyor. Gördüğü bu rüyayı İbni Sîrîn'e [ö. 110/729] anlatıyor. İbn Sîrîn ona: "Sen Ramazan'da sabah vakti girmeden ezan okuyan bir müezzinsin" diyor. Adam: "Evet, öyledir" diyor. Şimdi, adamın gayb âlemindeki hali kendisine bu misalde nasıl tecelli etti bir düşün! Bu misal ile sabah vaktinden önce okunan ezan arasında müvâzene yapmaya çalış! Belki de bu müezzin kıyamet gününde elinde ateşten bir mühürle kendini görür. Ona: "O, (dünyada iken) erkeklerin ağzını, kadınların fercini mühürlediğin mühürdür" denilecek ve adam: "Vallahi böyle bir şey yapmadım" deyince, ona: "Evet, yaptın! Fakat farkında değilsin; zira bu, yaptığının ruhudur" denilecek.

Eşyanın hakikati ve ruhu ancak ruhlar âleminde tecelli eder. Ruh, his ve hayal âlemi olan aldatıcı âlemde ('âlemu't-telbîs) ise suretten bir perdenin arkasında olur. "Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir."[48] Aynı şekilde (müezzinde olduğu gibi) şeriatın bir sınırını çiğneyerek terk eden kimsenin de şehâdet âlemi utanç verici olur. Konu hakkında detaylı bilgi istersen, Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserin "Bâbu hakîkati'l-mevt" bölümüne başvur. Orada hayret verici bilgiler göreceksin. O bilgileri uzun uzun düşün! Belki sana, melekût âlemine bir pencere açılır da oradan kulak hırsızlığı yaparsın[49]. Ancak o kapının sana açılabileceğini düşünmüyorum. Çünkü hakikate dair bilgiyi, görmediğin gaip bir muallimden bekliyorsun. Eğer onu görseydin,

17

والشهادة تتجلى في المنام الحقايق المعنوية في الاشكلة الخيالية لان الرؤيا
جزء من النبوة وفي عالم النبوة يتجلى تمام الملك والملكوت ومثاله
في النوم رجل رأى في منامه كان في يده خاتم يختم به افواه الرجال
وفروج النساء فقص رؤياه على بن سيرين فقال انك مؤذن
تؤذن في رمضان قبل الصبح فقال هو كذلك فانظر الآن
كيف تجلى له حاله من عالم الغيب في هذا المثال واطلب الموازنة بين
هذا المثال والاذان قبل الصبح في رمضان وربما ترى هذا المؤذن
نفسه يوم القيمة وفي يده خاتم من نار ويقال له هذا هو الخاتم الذي
كنت تختم به افواه الرجال وفروج النساء فيقول والله ما فعلت
هذا فيقال نعم كنت فعلته ولكن جهلته لان هذا روح فعلك ولا تتجلى
حقايق الاشياء وارواحها الا في عالم الارواح ويكون الروح في عطاء
من الصورة في عالم التلبيس عالم الحس والخيال والان فقد كشفنا
غطاءك فبصرك اليوم حديد وكذلك يفتضح كل من ترك حد احد حدود
الشرع وان اردت له تحقيقا فاطلبه من باب حقيقة الموت من كتاب
جواهر القرآن لترى فيه العجايب واطل التأمل فيه فعساك ينفتح
لك روزنة الى عالم الملكوت تستروق منها السمع فاني ما اراك تقنع لك
بأيها وانت انما تنتظر معرفة الحقايق من معلم غايب لا تراه ولو رأيته

bilgi konusunda senden kesinlikle çok daha aşağı bir konumda olduğunu görecektin. İyisi mi sen hakikatin bilgisini, bu uğurda seyr-u sefer yapmış, araştırmış ve öylece bilgi elde etmiş birinden almaya bak! (Tevafuk ki) tamda işin ehline denk geldin.[50]

Dedi ki: Şimdi de başka bir konu… Bu konuda aramızdaki münakaşa uzun sürecek. (Dediğin gibi), söz konusu muallim gaip biridir. Ancak ben onu görmemiş olsam da haberlerini duydum. Tıpkı bir aslan gibi… Aslanı görmesem de bıraktığı izleri gördüm. Nitekim ölünceye kadar annem ve Alamut kalesinin sahibi olan mevlâmız, "muallim"i aşırı bir şekilde övüyorlardı. Hatta bana "O, bin fersah ötede olsa da âlemde cereyan eden her şeyin farkındadır" dediler. Ne yani şimdi annemi yalancı mı çıkaracağım? Yaşlı, iffetli ve sîreti güzel annemi! Veya mevlâmı mı yalancı çıkaracağım? Sîreti güzel, kalbi temiz, sırdaş el-İmâm el-Hasan (b. Sabbâh)'ı… Bu ikisi sâdık şahidlerdir. İsfahan ve Dâmegân[51] halkından olan tüm dostlarım "muallim" hakkında bu iki kişiyle aynı görüşteyken, onları nasıl yalanlayabilirim! Dostlarımın hatırı sayılır konumları; kararlarının bir ağırlığı, bir güvenirliği var. Hal böyleyken onların aldandığını mı düşünüyorsun? Oysa onlar zeki insanlardır. Veya aldattıklarını mı? Oysa muttaki insanlardır. Heyhât! Heyhât! Gıybet etmeyi bırak! Çünkü Mevlâmız aramızda geçenlerden haberdardır. Bunda en ufak bir şüphem yok! Göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile onun (muallimin) bilgisinden kaçıp kurtulamaz.[52] Hatta şu an sırf seni dinlediğim, dikkatimi sana verdiğim için öfkesine maruz kalmaktan endişe ediyorum. İşte bu sebeple hezeyan dolu sahifelerini dürüp söz konusu mîzâna dön ve bana şeytanın mîzânını[53] anlat!

[YEDİNCİ BÖLÜM]

Şeytanın Mîzânı'na ve Ehl-i T'alîm'in Bununla Nasıl Ölçtüğüne Dair

Dedim ki: Ey miskin! Şimdi, dostlarının kullandığı mîzânın açıklamasını dinle! Sen hala haddini aşmaktasın. Bil ki zikrettiğim Kur'ân mîzânlarından her bir mîzân için şeytanın da onun yanında ona bitişik bir mîzânı vardır.

[17^{b}]

لو جدته اضعف منك في المعرفة كثيرا فخذها مني سافر وتغرب
وجئت وتعرف فعلى الخبير سقطت فيه فقال الآن هذا حديث آخر
يطول بيني وبينك اللحام فيه فان هذا المعلم الغائب وان كنت لم ار
منظره فقد سمعت خبره كالليث وان لم اره فقد رأيت اثره ولقد
كانت والدتي الى ان تموت ومولانا صاحب قلعة ايموت يثنيان
عليه ثناء بالغا حتى قالا انه لمطلع على كل ما يجري في العالم ولو على الف
فرسخ الكذب والدتي وهي العجوز الضعيفة البصيرة او مولانا وهو
الامام الحسن البصيرة والبصر كلا بل هيهات شاهدان صادقان كيف
وقد طابقهما على جميع ذلك فقهاء هزاميل وامغان واصفهان
ولهم الامر المطاع وفي حكمهم سكان القلاع اعني انهم متحذرون وهم
الاذكياء او ملمسون وهم الاتقياء هيهات هيهات دع عنك
الغيبة فان مولانا يطلع على ما يجري بيننا من غير ريبة اذ لا يغرب عنه
مثقال ذرة في الارض ولا في السماء فاخشى ان اعرض بلقمة مجرد
السماع والاصغاء فاطو طومار الهذيان وارجع الى حديث الميزان
واشرح لي ميزان الشيطان فقال في ميزان الشيطان وكيفية وزن
اهل التعليم به فقلت اسمع الآن يا مسكين شرح ميزان رفقائك فانك
بعد في غلوائك واعلم ان كل ميزان ذكرته في موازين القرآن فللشيطان

Mîzânını hak olan mîzânlara benzetiyor ki, bilgiler onunla tartılsın ve böylece yanlış yapılsın. Lakin şeytan, sadece çatlakların olduğu yerlerden sızar. Kim bu çatlakları sağlam bir şekilde kapatırsa, şeytandan emin olur.

Şeytanın sızdığı gedikler, on tanedir. *Mihakkü'n-nazar*, *Mi'yâru'l-İlm* ve diğer bazı eserlerde ölçmenin şartlarındaki incelikleri anlattım. Şu an anlatmayacağım; zira kavrayışın bunları idrak etmekten acizdir. Bunları ana başlıklar halinde görmek istersen *Mihakkü'n-Nazar*'da; detaylı açıklamalarını istersen *Mi'yâru'l-İlm*'de bulabilirsin.

Lakin şimdilik sana sadece bir numune takdim edeceğim. Şeytanın Halîlullah Hz. İbrahim'in kalbine ilkâ ettiği şeye dair bir numune... Allah şöyle buyurdu: **"Senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair bir şey** (vesvese) **ilkâ etmiş olmasın. Ama Allah, şeytanın ilkâ ettiği şeyi giderir…"**[54] Şeytanın ilkâ ettiği şey, Hz. İbrahim Güneş'e yönelerek **"…İşte Rabbim budur; zira bu en büyüktür."**[55] dediği zaman gerçekleşti. Güneş daha büyük olduğundan O'nu (a.s.) bununla aldatmaya çalıştı.

Bu mîzânla ölçme keyfiyeti şöyledir:

– *İlâh, en büyük olandır.* (İttifakla bilinen bir öncül)
– *Yıldızların en büyüğü Güneş'tir.* (Hissî bilgi)
– *O halde ilâh, Güneş'tir.* ([Şeytanın ilkâ ettiği] netice)

İşte bu mîzân, şeytanın te'âdül mîzânı'ndan olan "el-asgar" mîzânına (iktirânî/yüklemli kıyas'ın üçüncü şekli) iliştirerek sunduğu bir mîzândır. Çünkü "en büyük" ifadesi, bir niteliktir ve bu nitelik hem Güneş'te hem de "ilâh"da bulunmasından hareketle, birinin diğeriyle nitelendirilmesi gerektiği vehm ettiriliyor. Oysa bu, "asgar mîzânı"nın "aks" (ters döndürme) halidir. Zira bu mîzânın (asgar) tanımı şöyledir: Tek bir şey (mesela insan) için iki şey/nitelik söz konusu olur (insanın canlı ve cisim olması) ve bunlardan birinin bir kısmı (tikel), diğeriyle nitelenir ki, daha önce bunu anlattık[56]. Fakat iki şey (ilâh ve Güneş) için tek bir şey ('en büyük' niteliği) söz konusuysa, bu iki şey'den biri diğeriyle nitelenmez (İlâh güneştir veya Güneş ilâhtır şeklinde bir sonuca varılamaz). Şimdi bak ve gör şeytanın mîzânları ters çevirerek nasıl kafa karıştırdığını!

[18ª]

18

في جنبه ميزان ملصق به يمثله بالميزان الحق يوزن به فيغلط لكن الشيطان
انما يدخل من مواقع الثلم فمن سد الثلم واحكمها امن الشيطان ومواقع الثلم
عشرة قد جمعتها وشرحتها في كتاب محك النظر ومعيار العلم الى غير
ذلك من دقايق شروط الميزان لم اذكرها الان لقصوره فهمك عن ادراكها
فان اردت معاقد جملتها الفيتها في كتاب المحك وان اردت شرح
تفاصيلها وجدتها في كتاب المعيار لكني اقدم الان انموذجا واحدا
وذلك هو الذي القاه الشيطان في خاطر الخليل صلوات الله عليه اذ
قال الله تعالى وما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبي الا اذا تمنى القى الشيطان
في امنيته فينسخ الله ما يلقي الشيطان وانما ذلك في مبادرته الى الشمس
وقوله هذا ربي هذا اكبر لاجل انه اكبر اراد ان يخدعه به وكيفية الوزن به
ان الآله هو الاكبر فهذا اصل معلوم بالاتفاق والشمس هي اكبر الكواكب
وهذا اصل آخر معلوم بالحس فينتج منه ان الشمس اله وهي النتيجة وهذا
ميزان الصقه الشيطان بالميزان الاصغر من موازين العقل لانه
الاكبر وصف وجد للاله ووجد للشمس فتوهم ان احدهما يوصف
بالآخر وهو عكس الميزان الاوسط اذ حد ذلك الميزان ان يوجد شيئان
لشيء واحد وصف بعض احدهما بالآخر كما سبق ذكره واما اذا وجد
شيء واحد لشيئين فلا يوصف احد الشيئين بالآخر فانظر كيف تلبيس الشيطان

الاوسط صح

Bu batıl mîzânın yine batıl olduğu ortada olan sancaya göre alınmış ayarı ise "renk"tir: zira "Renk" hem siyah hem de beyaz için söz konusudur. Böyle bir durumda "siyah", "beyaz" ile, "beyaz" da "siyah" ile nitelendirilemez. Dolayısıyla biri çıkıp:

– *Beyaz bir renktir.*
– *Siyah da bir renktir.*
– *O halde siyah, beyazdır*

der ise, bu yanlış ve batıl olur.

Aynı şekilde çıkıp,

– *İlâh en büyük olandır.*
– *Güneş de en büyüktür.*
– *O halde Güneş ilâhtır.*

der ise yine yanlış ve batıl olur. Zira birbirine zıt iki şey'in tek bir nitelikle nitelenmesi caiz olup, bu durum söz konusu iki şey arasında birlik ilişkisini gerekli kılmazken; bir şey'in iki şey'le nitelenmesi, söz konusu nitelikler arasında [tikel] birlik ilişkisini zorunlu kılar. Ama anlayışı kıt olan kimse, tek bir şeyin iki şeyle nitelenmesi ile iki şeyin tek bir şeyle nitelenmesi arasındaki farkı idrak edemez.

Dedi ki: Bunun batıl olduğunu anladım. Lakin ehl-i ta'lîm, sözlerini ne zaman bu mîzânla tartmışlardır?

Dedim ki: Birçok sözü bununla tartmışlardır. Hepsini anlatarak vaktimi zayi etmeyeceğim; fakat sana sadece bir numune sunacağım. Onların şöyle dediğini çokça duymuşsundur:

– *Hak-hakikat, vahdet ile beraberdir; batıl ise kesret ile beraberdir.*
– *Re'y mezhebi kesrete sürükler; ta'lîm mezhebi (bâtınîlik) ise vahdete sürükler*
– *O halde, hak, ta'lîm mezhebindedir.* (Zorunlu netice)

Dedi ki: Evet, böyle dediklerini çok duydum. Ve ben buna inanıyor, bunun şüphe içermez kesin bir delil (burhan) olduğunu düşünüyorum.

Dedim ki: İşte bu, şeytanın mîzânıdır. Dostlarının, şeytanın kıyas'ını ve mîzânını kullanarak Hz. İbrahim'in (a.s) kullandığı mîzânı ve diğer (Kur'ânî) mîzânları nasıl çarpıtıp devre dışı bıraktıklarına bir bak!

Dedi ki: Buna nereden vardın?

Dedim ki: Şeytan,

[18^{b}]

بالعكس وعيار هذا الميزان الباطل هو الصيحة الظاهرة البطلان لكونه
فانه يوجد للسواد البياض جميعا ثم لا يلزم ان يوصف البياض بالسواد
والسواد بالبياض بل لو قال قائل البياض لونه والسواد لونه فيلزم منه
ان السواد بياض كان خطأ باطلا فكذلك قوله الآله اكبر والشمس اكبر
فالشمس آله فهذا خطأ اذ يجوز ان يوصف المتضادان بوصف واحد
فانتصاف شيئين بوصف واحد لا يوجب بين الشيئين اتصالا
اما اتصاف شئ واحد بشيئين يوجب بين الوصفين اتصالا وهو
كل فهمه لا يدرك التفرقة بين اتصاف شئ بشيئين وبين اتصاف شيئين
بشئ قال قد انقطع لي بطلان هذا لكن متى وزن اهل التعليم كلامهم
قلت وزنوا به كلاما كثيرا اشح على اوقاتي ان اضيعها بحكايته لكن
اريك انموذجا واحدا فلقد سمعت كثيرا قولهم ان الحق مع الوحدة
والباطل مع الكثرة ومذهب الرأي يفضي الى الكثرة ومذهب التعليم
يفضي الى الوحدة فيلزم منه ان يكون الحق في مذهب التعليم قال
نعم سمعت هذا كثيرا واعتقده واعرفه برهانا قاطعا لا اشك
فيه فقلت هذا ميزان الشيطان فانظر كيف تنكس فقاومك
واستعلوا قياس الشيطان وميزانه في ابطال ميزان الخليل صلوات الله
عليه وسائر الموازين فقال وما وجه تخريجه عليه فقلت الشيطان انما يلبس

كيف انتكس
لعله

mîzânlarda aldatmayı (telbîs) laf kalabalığı ile işleri birbirine karıştırarak yapar. Laf kalabalığı yapıyor ki, aldattığı noktalar, dikkatlerden kaçıp bilinmesin. O gürültülü sözün hâsılı şöyledir:

– *Hak-Hakikat vahdet ile nitelenir.* (Birinci öncül)

– *Ehl-i ta'lîm mezhebi de vahdetle nitelenir.* (İkinci öncül)

Biz de deriz ki: O halde, ehl-i ta'lîm mezhebinin de hak ile nitelenmesi gerekir, çünkü "vahdet" tek bir niteliktir ve onunla iki şey nitelenmiştir; dolayısıyla o iki şeyden ("ehl-i ta'lîm mezhebi" ve "hakk") birinin diğeri ile nitelenmesi gerekir! (Yani):

– ["*O halde, ehli ta'lîm mezhebi haktır!*"]

Tıpkı şu örnekteki gibi: 'Renk' tek bir niteliktir ve onunla hem "siyah" hem de "beyaz" nitelenir, dolayısıyla beyaz'ın siyah'la nitelenmesi gerekir! (Yani):

– [*Siyah bir renktir.*

– *Beyaz da bir renktir.*

– *O halde beyaz, siyahtır!*]

Ve şu örnekteki gibi: 'En büyük olan' tek bir niteliktir ve onunla hem 'ilâh' hem de 'Güneş' nitelenir; dolayısıyla Güneş'in ilah'la nitelenmesi gerekir! (Yani):

– [*İlâh en büyük olandır.*

– *Güneş de en büyüktür.*

– *O halde Güneş ilâhtır!*]

İşte bu üç mîzân arasında yani "hem siyahın hem beyazın 'renk' olması", "hem ilâhın hem Güneş'in 'en büyük' olması" ve "hem Ta'lîm mezhebinde hem de Hakk'ta 'vahdet' olması" arasında hiçbir fark yoktur. Bunu anlamak için iyi düşün!

Dedi ki: Bunu kesin olarak anladım. Ancak tek bir misalle yetinmem. Dostlarımın, şeytanın mîzânlarını kullanmak suretiyle aldandıklarına dair kalbimdeki tatminin artması için bir örnek daha ver!

Dedim ki: Onların şu sözünü duymadın mı?

– *Hak, ya mahza re'y ile ya da mahza ta'lîm ile bilinir. Bu ikisinden biri batıl olduğunda diğeri sâbit olur.*

– *Hakk'ın mahza aklî re'y ile idrak edilmesi batıldır; zira akıllar ve mezhepler birbiriyle çelişir.*

– *O halde, hak, mahza ta'lîm ile bilinir.*

Dedi ki: Evet, vallahi de billahi de bunu çok duydum. Hatta bu, onların davetinin anahtarı ve delillerinin serlevhasıdır.

Dedim ki: İşte bu da şeytanın mîzânının veznidir ki onu, te'ânüd mîzânına iliştirmiştir. Zira

[19ª]

19

في الموازين بتكثير الكلام فيه وتشويشه حتى لا يعلم منه موضع التلبيس وهذا
كلام كثير حاصله ان الحق يوصف بالوحدة وهذا اصل وان مذهب
التعليم توصف بالوحدة وهذا اصل آخر فنقول فيلزم منه ان مذهب التعليم
يوصف بالوحدة لان الوحدة وصف واحد اتصف به شيئان
فيجب اتصاف احد الشيئين بالآخر كقول القائل اللون صفة واحدة
اتصف به البياض والسواد فيلزم منه اتصاف البياض بالسواد
وكقول الشيطان الاكبر وصف واحد يتصف به الآلهة والشمس
فيلزم منه انه يتصف الشمس بالآلهية ولا فرق بين هذه الموازين
الثلث اعني وجود اللون للسواد والبياض ووجود الاكبر للآلهة والشمس
ووجود الوحدة للتعليم والحق فتأمل لتفهم ذلك فقال قد فهمت هذا
قطعا ولكني لا اقنع بمثال واحد فاذكر لي مثالا اخر من موازين رفقائي
ليزداد قلبي سكونا الى انخداعهم بموازين الشيطان قلت انا سمعت قولهم
ان الحق اما ان يعرف بالرأي المحض او بالتعليم المحض فاذا ابطل احدهما
ثبت الآخر وباطل ان يكون مدركا بالرأي العقلي المحض لتعارض العقول
والمذاهب فثبت انه بالتعليم المحض فقال اي والله بلى والله قد
سمعت ذلك كثيرا وهو مفتاح دعوتهم وعنوان حجتهم قلت فهذا
وزن ميزان الشيطان الذي الصقه بميزان التعاند فان ابطال احد

iki kısım'dan (önerme) birinin iptali, şüphesiz diğerinin sübutunu zorunlu kılar. Lakin bölümlemenin (kısmet), münteşire değil, münhasıra olması şartıyla. Şeytan ise, kısmet-i münteşire'yi (yaygın/belirsiz bölüştürme) kısmet-i münhasıra (sınırlı/belirli bölüştürme) suretinde sunuyor. Yukarıdaki akıl yürütme münteşiredir; zira sadece nefy-ispat arasında deveran etmeyip, bilakis (hakk'ın idrak edilebilmesine sebep olacak) üçüncü bir kısmın da olması mümkündür. Mesela re'y/akıl + ta'lîm ile idrak edilebilmesi gibi.

Bu mîzânın, batıl olduğu bilinen sancalara göre alınmış ayarı ise, birinin şöyle demesidir:

– *Renkler göz ile değil, Güneş ışığıyla idrak edilir.*

Ona "neden?" diye sorulduğunda şöyle der:

– *Çünkü renkler, ya gözle ya da Güneş'in ışığıyla idrak edilir.*

– *Gözle idrak edilmesi batıldır; zira renkler gece idrak edilmez.*

– *O halde renkler, Güneş'in ışığıyla idrak edilir.*

Ona denir ki: Ey miskin! Burada bir kısım daha söz konusudur ki o da renklerin "Güneş'in ışığı anında gözle idrak edilmesi"dir.

Dedi ki: Bunu da anladım. Lakin ilk örnekte, yani hak-vahdet meselesinde vuku bulan yanlış akıl yürütmeyi biraz daha açıklamanı istiyorum. Zira örnekteki yanlışı fark etmek, çok incelik isteyen bir iştir.

Dedim ki: Anlattığım gibi, örnekteki yanlış, tek bir şey'in iki şey'le nitelendirilmesi durumu ile iki şey'in tek bir şey'le nitelendirilmesi durumunun birbiriyle karıştırılmasıdır. Bu yanlışın temel noktası, döndürme (aks) vehmine düşürmektir. Zira "Bütün hak-hakikatlerin tek olduğuna" inanan biri, muhtemeldir ki "Bütün tek'lerin de hak olduğunu" zanneder. Oysa böyle (tümel) bir döndürme lazım gelmez. Bilakis lazım gelen şey, tikel bir döndürmedir. Yani "Bazı tek'ler haktır". Aynı şekilde: "Bütün insanlar canlıdır" sözünden "Bütün canlılar insandır" gibi tümel bir döndürme değil, "Bazı canlılar insandır" gibi tikel bir döndürme lazım gelir.

Şeytanın

[19^{b}]

القسمين ينتج ثبوت الاخر ولكن بشرط ان يكون القسمة منحصرة
لامنتشرة والشيطان يلبس المنتشرة بالمنحصرة وهذه منتشرة
اوليست دائرة بين النفي والاثبات بل يمكن بينهما قسم ثالث وهو
ان يدرك بالعقل والتعليم جميعًا وعياره من الصنجات المعلومة
بطلانها قول القائل الالوان لاتدرك بالعين بل بنور الشمس فقل
له ما قال لايخلو اما ان تدرك بالعين او بنور الشمس وباطل ان يدرك
بالعين لانه لايدرك بالليل فثبت انه يدرك بنور الشمس فيقال
له ما يمكن بينهما قسم ثالث وهو ان يدرك بالعين ولكن عند
نور الشمس فقال قد فهمت هذا ايضًا لكن اريد ان تزيد في الميزان
للغلط الواقع في انموذج الاول وهو حديث الحق والوحق فان
التفطن لموضع الغلط منه لطيف جدًا قلت وجه الغلط ماذكرت
وهو التباس اتصاف شئ واحد بشيئين باتصاف شيئين بشئ
واحد ولكن اصل هذا الغلط ايهام العكس بل اللازم منه عكس خاص
فان من علم ان كل حق واحد ربما ظن ان كل واحد حق وليس يلزم
هذا العكس بل اللازم منه عكس خاص وهو ان بعض الواحد حق
فان قولك كل انسان حيوان لايلزم منه عكس عام وهو ان كل حيوان
انسان بل اللازم ان بعض الحيوان انسان ولايستولي الشيطان

zayıf fikirli insanlara musallat olması için tümel döndürme aldatmasından daha büyük, daha şedid bir hile yoktur. Bu, gözle görülebilen şeylere (mahsûsât) dahi varır. Hatta siyah ve alacalı bir ip gören kimse ondan korkar; zira onu, [daha önce gördüğü] alacalı siyah bir yılana benzetir. Bunun sebebi, bu kişinin "Bütün yılanlar, uzun ve alacalıdır" bilgisinden kaynaklanır. Vehmi hemen tümel bir döndürmeye gider ve "Bütün uzun ve alacalı şeyler, yılandır" hükmüne varır. Oysa lazım gelen şey, "Bazı uzun ve alacalı şeyler, yılandır" gibi 'tikel' döndürme olup, "Bütün…" gibi 'tümel' bir döndürme değildir. Aks ve nakîz konusunda çok incelikler vardır.[57] *Mihakkü'n-Nazar* ve *Mi'yâru'l-İlm* eserlerine başvurmadan bu incelikleri anlayamazsın!

Dedi ki: Zikrettiğin her misalle birlikte şeytanın mîzânlarını tanımaya dair içimde yeni bir itminan buluyorum. Lütfen bana cimri davranmayıp şeytanın mîzânlarına bir örnek daha ver!

Dedim ki: Mîzânların (terâzîlerin) problemi, bazen yanlış kurulan terkipten -mesela iki önermenin amûd ile bağı doğru olmamakla-, bazen de kefe'nin bizzat kendisinden ve üretildiği maddenin fesadından kaynaklanır. Çünkü kefe ya demir ya bakır ya da hayvan derisinden elde edilir. Eğer kar veya pamuktan elde edilirse onunla tartmak mümkün olmaz. Hakeza kılıç da, bazen şeklinin bozukluğu -mesela inceliğini ve keskinliğini kaybederek sopaya benzer bir hale gelmesi gibi-, bazen de üretildiği maddenin bozukluğu nedeniyle -mesela tahta veya çamurdan üretilmesi gibi- fesada uğrar.

İşte şeytanın mîzânı da aynen böyledir. Bozukluğu, bazen terkipten/kurulumundan kaynaklanır; daha önce verdiğim "Güneş-en büyük olma" ve "hak-vahdet" misallerinde olduğu gibi. Çünkü bunların şekilleri bozuk ve döndürülmüştür (aks); tıpkı kefeleri amûdun üzerine koyup böyle tartmaya çalışan biri gibi.

[20ª]

20

بحيلة على الضعفاء واشد منه واكبر منه ايهام العكس حتى ينتهي الى المحسوسات
حتى ان من راى جبلا اسود مبرقش اللون يرتاع منه لشبهه بالحية
وسبب معرفته ان كل حية فطويل مبرقش اللون فينسبق وهمه
الى عكسه العام ويحكم بان كل طويل مبرقش اللون فهو حية وكان
اللازم منه عكسا خاصا وهو ان بعض الطويل المبرقش حية
لا ان كله كذلك وفي العكس والنقيض دقايق لا تفهمها الا ارباب
محك النظر ومعيار العلم فقال اني لاجد لكل مثال تذكرته
طمانينة اخرى بمعرفة موازين الشيطان فلا تخل علي بمثال اخر
من موازين الشيطان قلت ان خلل الميزان تارة يكون من سوء
التركيب بان لا يكون تعلق الكفتين بالعمود تعلقا مستقيما وتارة
يكون من نفس الكفة وما دطبقتها التي منه اتخذت فانها ان اتخذت
من حديد او نحاس او جلد حيوان فلو اتخذ من الثلج او القطن لم يمكنه
الوزن به والسيف تارة يفسد لخلل شكله بان يكون على هيئة
العصا غير معترض ولا حاد وتارة يكون من فساد طينته
ومادته التي منها اتخذ بان يكون متخذا من خشب او طين فكذلك
ميزان الشيطان قد يكون فساده بفساد تركيبه كما ذكرته في
مثال الكبر للشمس والوحدة للحق فان صورتها مختلفة معكوسة

Bazen de bizzat maddenin bozuk olmasından kaynaklanır. Misal Allah'ın İblis'e: **"Ellerimle (kudretimle) yarattığıma secde etmene ne engel oldu? Kibirlendin mi? yoksa yücelerden biri mi oldun(!).**[58] sözüne, İblis'in cevap olarak şöyle demesi gibi: **"Ben Âdem'den daha hayırlıyım; zira beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın."**[59] İblis araya iki mîzân sokuşturdu. Secde etmeyişini "kendisinin daha hayırlı olmasıyla" gerekçelendirdi. Daha sonra bu gerekçesini, Âdem'in çamurdan, kendisinin de ateşten yaratılmasıyla temellendirdi. Misaldeki parçalar birleştirildiğinde terkibin/formun doğru olduğu görülür. Fakat onu oluşturan maddeler bozuktur.

Bu mîzânın kemal-i sureti (kıyas şekli) şöyledir:

– *Ben daha hayırlıyım.*
– *Daha hayırlı olan, (olmayana) secde etmez.*
– *O halde, ben de secde etmem.*

Bu kıyas'ın her iki aslı (öncül) da memnû'dur (müsellem değildir); zira kesin bilgi ifade etmezler. Hafi/gizli bilgiler, celi/açık bilgilerle ölçülüp tartılırlar. Oysa İblis'in verdiği bu bilgilerin ne doğruluğu açıktır ne de müsellem bilgilerdir. Zira şeytan'a "Senin Âdem'den daha hayırlı olduğunu kabul etmiyoruz" deriz. Bu, birinci aslı memnu kılar. İkinci aslın memnu olması ise şundandır: Biz "daha hayırlı olanın" secde etmesinin gerekli olmadığını kabul etmiyoruz. Çünkü 'gereklilik' ve 'hak ediş' "daha iyi olmakla" değil, (Allah'ın) emriyle belirlenir. Fakat İblis, ikinci asl'ın ifade ettiği şeyi, yani 'gereklilik'in 'daha hayırlı olmakla' değil, emirle belirleneceğini bir kenara bırakıp, [ilk önermede sözkonusu edilen] "kendisinin daha hayırlı olduğuna" dair delil getirmeye uğraşmış: "Zira ben ateşten yaratıldım". Bu, daha hayırlılığın, nesep (varoluş kaynağı) ile belirleneceğini iddia etmektir.

İblis'in serdettiği delilin kemal-i sureti şöyledir:

– *Daha hayırlı olana mensup olan, daha hayırlıdır.*
– *Ben daha hayırlı olana mensubum.*
– *O halde ben, daha hayırlıyım.*

Bu iki öncül (kefe) de fasittir. Zira biz, "daha hayırlı olana mensup olanın, daha hayırlı olduğuna"müsellem (doğru) kabul etmeyiz. Bilakis 'daha hayırlılık' neseple değil, kişinin nitelikleriyle belirlenir. Nitekim mesela (madde olarak) demir, camdan daha kıymetli olabilir. Ancak demirden üretilene oranla husn-u sanat ortaya koyarak,

كالذي يجعل الكفتين فوق العمود ويريد ان يزن به وتارة لفساد
المادة كقول ابليس انا خير منه خلقتني من نار وخلقته من طين في
جواب قوله تعالى ما منعك ان تسجد لما خلقت بيدي استكبرت
وقد ادرج ابليس في هذا ميزانين اذ علل منع السجود بكونه خيرا منه ثم
انه اثبت الخيرية بانه خلق من نار واذا صرح بجميع اجزاء حجته وجد ميزانه
مستقيم التركيب لكن فاسد المادة • وكمال صورته ان نقول انا خير
والخير لا يسجد فاذا انا لا اسجد • وكلا اصل هذا القياس ممنوع لانه
غير معلوم • والعلم الخفي لا يوزن بالمعلوم الجلي وما ذكر غير جلي ولا مسلم
اذ نقول له لا نسلم انك خير وهذا منع الاصل الاول والا خوانا
نسلم ان الخير لا يلزمه السجود لان اللزوم والاستحقاق بالامر
لا بالخيرية لكن ترك ابليس الدلالة على الاصل الثاني وهو ان اللزوم
والاستحقاق بالامر لا بالخيرية واشتغل باقامة الدليل على اني خير لانك
خلقت من نار وهذا دعوى الخيرية بالنسب وكمال صورة دليله
وميزانه ان يقول المنسوب الى الخير خير وانا منسوب الى الخير
فاذا انا خير وكلتا هاتين القضيتين ايضا فاسد لانا لا نسلم ان
المنسوب الى الخير خير بل الخيرية بصفات الذات لا بالنسب
فيجوز ان يكون الحديد خيرا من الزجاج ثم تتخذ من الزجاج بحسن الصنعة

cam maddesinden, daha kıymetli şeyler üretilebilir. Aynı şekilde, "Hz. İbrahim (a.s), Hz. Nuh'un oğlundan daha hayırlıdır" deriz. Oysa İbrahim, kâfir olan Azer'den; Nuh'un oğlu ise bir peygamberden olma idi.

İblis'in ikinci asl'ına (öncül) gelince: "Ben daha hayırlı olandan yaratıldım; zira ateş, çamurdan daha hayırlıdır". Bu da kabul edilemez. Zira çamur, su ve topraktan elde edilir. Nitekim şöyle denilebilir: *"canlılar ve bitkiler, su ve çamurun karışımından üretilir. Neşv-u nema bu ikisiyle gerçekleşir; ateş ise, bütün bunları yok edici bir müfsiddir"*. Dolayısıyla İblis'in "Ateş daha hayırlıdır" sözü de batıldır.

İblis'in bütün bu mîzânları, (bir bütün olarak) şeklen doğru olsa da (parçalar halinde incelendiğinde) madde olarak fasittir. Tıpkı ahşaptan yapılmış bir kılıç gibidir. Hatta **"…Engin çöldeki bir serap gibidir; susamış kimse onu su zanneder. Nihayet ona** (yaklaşıp, yanına) **vardığı zaman onu bir şey olarak bulmaz.** (Derken) **amelinin yanında Allah'ı bulur. O da hesabını ifa eder".**[60] Kıyamet gününde, mîzânlarının hakikatleri gün yüzüne çıkınca, ehl-i ta'lîm de kendilerini bu halde bulacaklardır. Bu da şeytanın sızdığı gediklerden biridir ve kapatılması gerekir.

Akıl yürütmelerde (**nazar**) kullanılacak madde kesin olarak bilinen öncüllerden oluşmalıdır. Yani ya hisle, ya tecrübeyle, ya tam tevâtürle, ya aksiyomla (evvelî), ya da bütün bunlar aracılığıyla elde edilen şeyle bilinen kesin bilgi olmalıdır.

Ancak hasma karşı delil serdetmede (**muhâcce**) ve tartışmalarda (**mücâdele**) kullanılacak madde ise, kendiliğinden açık olmasa bile, hasmın geçerliliğini kabul edip teslim olacağı önermelerden oluşmalıdır. Zira bu, onun aleyhine delile dönüşecektir. Kur'ân'ın bazı delillerinde durum aynen böyledir. Dolayısıyla öncüllerinde şüphelenebileceğin Kur'ân'ın bu tür delillerini inkâr etmemelisin; zira onlar, içindeki bilgileri itiraf etmiş kimselere sunulmuş delillerdir.

[21ª]

21

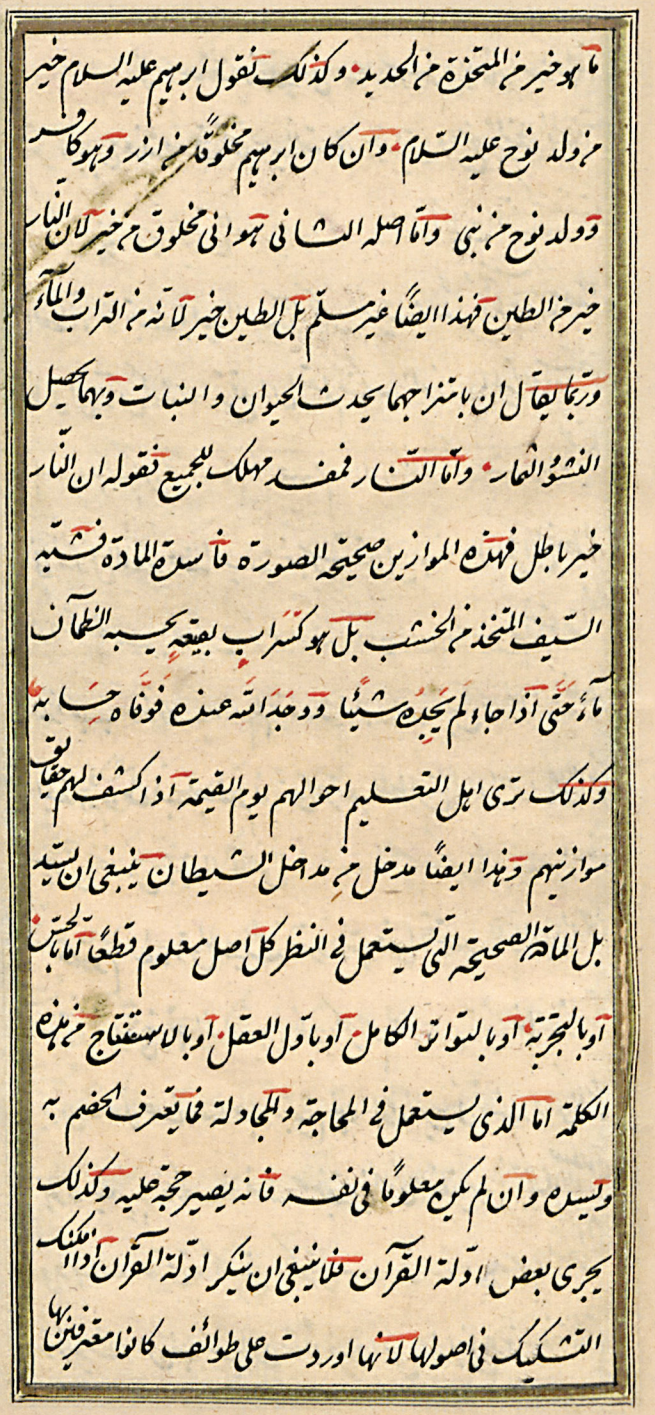

ما هو خير من المتخذ من الحديد. وكذلك نقول ابرهيم عليه السلام خير
من ولد نوح عليه السلام. وان كان ابرهيم مخلوقا من ازر وهو كافر
وولد نوح من نبي. واما اصله الثاني هو انى مخلوق من خير لان النار
خير من الطين فهذا ايضا غير مسلم بل الطين خير لانه من التراب والماء
وربما يقال ان باشتراجهما يحدث الحيوان والنبات وبهما يحصل
النشو والثمار. واما النار فقد مهلك للجميع فقوله ان النار
خير باطل فهذه الموازين صحيحة الصورة فاسدة المادة فشبه
السيف المتخذ من الخشب بل هو كسراب بقيعة يحسبه الظمآن
ماء حتى اذا جاءه لم يجده شيئا ووجد الله عنده فوفاه حسابه
وكذلك ترى اهل التعليم احوالهم يوم القيمة اذ اكشف لهم حقايق
موازينهم وهذا ايضا مدخل من مداخل الشيطان ينبغي ان يسد
بل المادة الصحيحة التي يستعمل في النظر كل اصل معلوم قطعا اما بالحس
او بالتجربة او بالتواتر الكامل او باول العقل او بالاستفتاح من هذه
الكلمة اما الذي يستعمل في المحاجة والمجادلة فما يعترف الخصم به
ويسلمه وان لم يكن معلوما في نفسه فانه يصير حجة عليه وكذلك
يجري بعض ادلة القرآن فلا ينبغي ان ينكر ادلة القرآن اذا امكنك
التشكيك في اصولها لانها اوردت على طوائف كانوا معترفين بها

[SEKİZİNCİ BÖLÜM]

Hz. Muhammed (a.s.) ve Ümmetinin Âlimleriyle Yetinmeye; Başka Bir "İmam"a İhtiyaç Duymamaya Dair

Hz. Muhammed'in (a.s.) Peygamberliğinin Doğruluğunu Bilmede, Mucizelere Oranla Daha Anlaşılır, Daha Güvenli Bir Yol: Ariflerin Yolu'na Dair

Dedi ki: Şifayı tam verdin, perdeyi kaldırdın ve yed-i beyzâ[61] ile geldin. Ancak bir saray yaparken bir şehri yıktın![62] Doğrusu ben şu ana kadar, senden mîzânla ölçmeyi öğreneceğimi, Kur'ân'la ve seninle yetinerek ma'sûm imâma ihtiyaç duymayacağımı ummuştum. Ancak şimdi, yanlışın sınırındaki bu incelikleri anlatınca, mîzânının yeterli olacağına dair umudumu yitirdim. Ölçmekle uğraşırsam, yanlış yapmayacağıma emin olamıyorum. Mezheplerde neden ihtilaf ettiklerini şimdi anlıyorum. Zira (mezhep sahipleri) senin kadar bu inceliklere nüfuz etmemiş; bu yüzden bazıları görüşlerinde hata, bazıları da isâbet etmişlerdir. O zaman, bütün bu inceliklerden kurtulmam için bana düşen en kestirme yol, imâma itimâd etmek olacaktır.

Dedim ki: Ey miskin! "sâdık imâm"a dair bilgin, zorunlu değildir. Bilakis ya anne-babanı taklittir ya da söz konusu bu mîzânlardan biriyle ölçülüp tartılmıştır. Zira evvelî olmayan her bilgi, zorunlu olarak, sahibince başvurulan bu mîzânlardan biriyle elde edilmiş demektir. Kişi bunun farkında olmasa da bu, böyledir. Söz gelimi sen, daha önce bahsedilen altın ve gümüş terazisinin sancasını (doğruluğunu), zihnindeki hissî ve tecrübî iki öncülün intizamı sayesinde bildin. Farkında olmasalar bile, diğer insanlarda da durum böyledir. Mesela katır olduğu için bir hayvanın hamile kalamayacağını bilen biri,

القول في الاستغناء بمحمد صلى الله عليه وسلم وبعلماء امته عن امام
آخر وبيان معرفة صدق محمد عليه السلام بطريق واضح من النظر في المعجزات
واوثق منه وهو طريق العارفين فقال لقد اكملت الشفاء وكشفت
الغطاء وأتيت باليد البيضاء لكن بنيت قصرا وهدمت مصرا
فاني الى الآن كنت اتوقع ان اتعلم منك الوزن بالميزان واستغني
بك وبالقرآن عن الامام المعصوم والآن فاذا ذكرت هذه الدقايق
في مداخل الغلط فقد ايست عن الاستقلال به فاني لا امن ان اغلط لو
لو اشتغلت بالوزن وقد عرفت الآن ان الناس لم اختلفوا في
المذاهب وذلك لانهم لم يتفطنوا لهذه الدقايق كما فطنت فغلط
بعضهم واصاب بعضهم فاذن اقرب الطرق لي ان اعول على الامام
حتى اتخلص من هذه الدقايق فقلت يا مسكين فمعرفتك بالامام
المعصوم الصادق ليست ضرورية فهي اما تقليد للوالدين او هي
موزونة بشيء من هذه الموازين فان كل علم ليس اوليا فبالضرورة
يكون حاصلا عند صاحبه بقيام هذه الموازين في نفسه وان كان
هو لا يشعر به فانك عرفت صنجة ميزان النقدين بانتظام الاصلين
في ذهنك البحري والحسي وكذلك سائر الناس وهم لا يشعرون به
ومن يعرف ان هذا الحيوان مثلا غير حامل لانه بغل عرف بانتظام

kaynağının farkında olmasa bile bu bilgiyi, zihninde var olan iki öncülün (hissî ve tecrübî) intizamı sayesinde öğrenmiştir. Âlemde insan için hâsıl olan bütün bilgiler de böyledir. Dolayısıyla sen, eğer "sâdık imâm"ın hatta Hz. Muhammed (a.s)'in ismet inancını, anne-babandan ve dostlarından taklit yoluyla almışsan, Yahudi ve Mecusilerden bir farkın olmaz; zira onlar da böyle yapmışlar. Ama eğer, bu mîzânlardan biriyle ölçerek almışsan, inceliklerin birinde yanılmış olabilirsin ki, böyle bir bilgiye güvenmemelisin!

Dedi ki: Doğru söyledin! Peki, hangi yolu takip etmeliyim? Hem ta'lîm (mezhebinin) hem de ölçünün yolunu kapattın!

Dedim ki: Heyhât! Kur'ân'a başvur! O sana yolu öğretir. Nitekim şöyle der: **"Şüphe yok ki takva sahibi kimselere şeytandan bir hayal-vesvese iliştiği zaman, iyice düşünürler (tezekkür) (gerçeği) görürler."**[63] (Bu durum karşısında) "Sefere çıkarlar, yola koyulurlar ve sonra hemen gerçeği görürler" demedi. Sen de bilirsin ki, ma'rifetler çoktur. Karşılaştığın her problemde, sana göre ma'sûm olan imâma gitmeye kalkışırsan, meşakkatin çok, bilgin az olur. Lakin senin yolun, ölçmenin keyfiyetini benden öğrenmen ve şartlarını yerine getirmendir. Bu aşamadan sonra bir problemle karşılaşırsan, onu bu mîzâna arz eder, hatalardan arınmış bir mantıkla düşünür ve şartlarını arı bir fikir ve tam bir ciddiyetle hatırlarsın; bir bakmışsın basiret sahibi olmuşsun. Bu, tıpkı bir bakkalla olan alacak-verecek meseleni veya bir miras meselesindeki bir payı hesaplarken hata mı yoksa isabet mi ettiğinde şüpheye düşmene benzer. Bu durumda "ma'sûm imâm"a başvurman uzun zaman alacaktır. Fakat bunun yerine matematik ilmini sağlamlaştırmalı ve onu tezekkür etmelisin! En ince detayında dahi hatanın kalmadığına kat'i suretle emin olana kadar dikkatini hesaba verip, üstünden tekrar tekrar geçmelisin.

[22ª]

22

اصلين وان كان لا يشعر بمصدر علمه وكذلك كل علم في العالم
يحصل للانسان فيكون كذلك فانت ان اخذت اعتقاد العصمة
في الامام الصادق بل في محمد صلوات الله عليه تقليدا من الوالدين
والرفقاء لم تتميز عن اليهود والمجوس فانهم كذلك فعلوا وان اخذت
من الوزن بشئ من هذه الموازين فلعلك غلطت في دقيقة من دقائقه
فينبغي ان لا تثق به فقال صدقت فاي شئ الطريق فلقد سدت فايش الطريق ؟
طرق التعليم والوزن جميعا فقلت بيهات راجع القرآن
فقد علمك الطريق اذ قال ان الذين اتقوا اذا مسهم طائف من
الشيطان تذكروا فاذا هم مبصرون ولم يقل سافروا فاذا هم مبصرون
فانت تعلم ان المعارف كثيرة فلو ابتدأت في كل مشكلة سفرا
الى الامام المعصوم بزعمك طال عناؤك وقل علمك ولكن طريقك
ان تتعلم من كيفية الوزن وتستوفي شروطه فان اشكل عليك شئ
عرضته على الميزان وتذكرت شروطه بفكر صافي وحدس آفي فاذا انت
مبصر هذا كانك ان حسبت ما للبقال عليك اولك عليه او وقعت
في مسئلة من مسائل الفرائض وشككت في الاصابة والخطاء فيطول
عليك ان تفزع الى الامام ولكن بحكم علم الحساب وتتذكره ولا تزال
تعاوده مرة بعد اخرى حتى تستيقن قطعا انك ما غلطت في دقيقة

Matematiği bilenler bunu bilir. Aynı şekilde mîzânı benim öğrettiğim şekilde bilenler de. Özetle: tezekkür, tefekkür ve ardı sıra yapılan tekrarlar, kişiyi, hata yapmadığına dair yakinî (bilgiye) ulaştırır. Eğer bu yolu izlemezsen asla iflah olmaz, durmadan "leyte: keşke" ve "'asâ: umulur ki" kelimelerini sarf edip duran kuşkucu biri olursun. Kim bilir, belki de imâmını taklit etmekte hata yapmışsın, hatta belki iman ettiğin Peygamberini taklitte bile… Çünkü Hz. Peygamber (s.a.)'in doğruluğu bilgisi, zorunlu (olarak elde edilen) değildir.

Dedi ki: Ta'lîmin hakk ve (hakiki) imâmın Hz. Peygamber (s.a.) olduğunu öğrenmeme yardımcı oldun. Mîzânı bilmeden, hiç kimsenin Hz. Peygamber'den bir şey öğrenmesinin mümkün olmadığını ve mîzânın da eksiksiz olarak yalnızca senden öğrenilebileceğini anladım. Ama sanki imâmet sadece sana özelmiş gibi bir iddiada bulundun. (Öyleyse) bir delilin (burhan) veya mucizen var mı? Nitekim benim imâmım ya bir mucize gösterir veya atalarından kendisine kadar müteakip olarak gelen bir nass ile delil getirir. Hani senin nassın, hani senin mucizen?

Dedim ki: İmâmeti sadece kendime özel kıldığım yönündeki iddian doğru değildir. Aksine bu ma'rifete benimle birlikte başkalarının da iştirak edebileceğini kabul ediyorum. [Ma'rifeti] benden öğrenebileceğin gibi başkasından da öğrenebilirsin. Ben kesinlikle ta'lîmi sadece kendi nefsime dayandırmıyorum.

"İmâmet iddiasında bulunduğum" meselesine gelince: şunu bil ki biz "el-imâm" ile, bazen Cebrâil vasıtasıyla Allah'tan bilgi alan kişiyi kastederiz -ki ben bunu kendim için iddia etmiyorum. Bazen de Allah'tan ve Cebrâil'den Peygamber vasıtasıyla bilgi alan kişiyi kastederiz. Ki

[22^{b}]

من وقا يقها وهذا يعرف من يعرف الحساب فكذلك من عرف الوزن
كما اعرفه فينتهي به التذكر والتفكر والمعاودة مرة بعد اخرى
الى اليقين الضروري بانه ما غلط فان لم تسلك هذا الطريق لم
تفلح قط وصرت تتشكك بلعل وعسى ولعلك قد غلطت
في تقليدك لامامك بل للنبي الذي آمنت به فان معرفة صدق
النبي ليس ضروريا فقال لقد ساعدتني على ان التعليم حق
وان الامام هو النبي عليه السلام واعترفت بان كل احد لا يمكنه
ان يأخذ العلم من النبي دون معرفة الميزان وانه لا يمكنه معرفة
تمام الميزان الا منك وكانك ادعيت الامامة لنفسك خاصة
في برهانك ومعجزتك فان امامي اما ان يقيم معجزة او يحتج بنقض
المعاقب من ابا به اليه فاين نصك واين معجزتك فقلت
اما قولك انك تدعي الامامة لنفسك خاصة فليس كذلك
فاني اجوز ان يشاركني غيري في هذه المعرفة فيمكنه ان يتعلم مني
كما يتعلم فلا اجعل التعليم وقفا على نفسي واما قولك تدعي الامامة
لنفسك فاعلم ان الامام قد يعني به الذي يتعلم من الله تعالى بواسطة
جبريل عليه السلام وهذا لا ادعي لنفسي وقد يعني به الذي يتعلم
من الله تعالى ومن جبريل بواسطة الرسول عليه السلام وبهذا المعنى

Hz. Ali (r.a)'ye "imâm" denmesi bu manadadır. Nitekim O, direk Cebrâil'den değil, Hz. Peygamber'den ilim aldı. Ben de ancak bu manada imâmet iddiasında bulunuyorum.

Buna dair delilim ise "nass"tan veya senin mucize diye inandığın şeyden daha açık ve daha anlaşılırdır. Şöyle ki: üç kişi Kur'ân'ı ezberlediğini iddia ediyor ve bunun üzerine sen "deliliniz nedir?" diye soruyorsun. Birincisi: "Delilim, kurrâların üstadı olan el-Kisâî'nin [ö. 189/805] onayından geçmemdir" dedi. "Çünkü el-Kisâî hocama, hocam da bana onay verdiğine göre, ben de el-Kisâî'nin onayından geçmiş sayılırım" diye bir akıl yürüttü. İkincisi: "Delilim, bu âsâyı yılana çevirmemdir" dedi ve gerçekten âsâyı yılana çevirdi. Üçüncüsü: "Delilim, Kur'ân'a bakmadan gözünün önünde O'nu ezbere okuyabilmemdir" dedi ve okudu. Şimdi, bu üç delilden hangisi daha açıktır? Vicdanın hangisine daha yatkın?

Dedi ki: "Tabi ki Kur'ân okuyan. Bu sonuncusu, delilin zirvesidir. Zira bu delil hakkında içime herhangi bir kuşku düşmüyor. Fakat hocasının ona ve el-Kisâî'nin hocasına onay vermesinde yanılgılar olması düşünebilir. Özellikle de uzayan silsilelerde" dedi. Âsâyı yılana çevirmesine gelince: bunu bir hile ve yanıltmaya başvurarak yapmış olabilir. Böyle olmasa da, hakkında nihai olarak, "şaşırtıcı bir olay" denir o kadar. Şaşırtıcı bir şey yapabilen birinin Kur'ân hâfızı olması gerekeceği de nereden çıkıyor!

Dedim ki: Bir diğer delilim de şudur ki, bu mîzânları bildiğim gibi, bunları öğrettim, anlaşılmasını sağladım ve bunlara dair kalbindeki şüpheyi giderdim. Dolayısıyla imâmetime inanman gerekiyor. Bu tıpkı bir üstattan Matematik öğrenmene benzer.

[23ª]

23

يسمّى علي رضي الله عنه امامًا فانه تعلم من الرسول لا من جبريل وانا
بهذا المعنى ادعي الامامة لنفسي واما برهاني عليه فاوضح من الشمس مما
لا تعتقده معجزة فان ائمة النفس لو ادعوا عندك انهم يحفظون القرآن
فقلت ما برهانكم فقال احدهم برهاني انه نص علي الكسائي استاذ
المقرئين او نص علي استاذي واستاذي نص علي فكان الكسائي
نص علي وقال الثاني برهاني ان اقلب هذا العصا حية وقلب العصا
حية وقال الثالث برهاني اني اقرأ جميع القرآن بين يديك من
غير مصحف وقرأ فليت شعري اي هذه البراهين اوضح وقلبك
بايها اشد تصديقا فقال بالذي قرأ القرآن فهو غاية البرهان
اذ لا يجادل فيه ريب اما نص استاذه علي ونص الكسائي
علي استاذه فيتصور ان يقع اغاليط لا سيما عند طول الاسناد
واما قلب العصا حية فلعله فعل ذلك بحيلة وتلبيس وان لم يكن
تلبيس فغايته انه فعل عجيب ومن اين يلزم ان كل من قدر علي فعل
عجيب ينبغي ان يكون حافظا للقرآن قلت برهاني ايضا كما عرفت
هذه الموازين فقد عرفت وفهمت وازلت الشك عن
قلبك في صحته فيلزمك الايمان بامامتي كما انك اذا تعلمت
الحساب وعلمك استاذ فانه اذا علمك الحساب جعل لك

Nasıl ki o sana Matematik öğrettiğinde sen hem matematik öğrenmiş hem de bunun yanı sıra zorunlu olarak bir şey daha öğrenmiş olursun: üstadının Matematikçi ve hesabı bilen biri olduğunu. Yani üstadının öğretmesinden [yola çıkarak] onun hem ilmini hem de Matematik bildiğine dair iddiasının doğruluğunu öğrenmiş oldun. İşte ben de, Hz. Muhammed ve Hz. Musa'nın nübüvvetlerine bu şekilde iman ettim. Ne ayın yarılması ne de âsânın yılana dönüşmesi sebebiyle değil. Çünkü böyle bir imana birçok şüphe bulaşır ve güvenilir olmaz. Nitekim âsânın yılana dönüşmesiyle iman eden biri, buzağının mölemesiyle de Sâmirî'de olduğu gibi kâfir olur. Çünkü his ve şehadet âleminde te'âruz gerçekten çok olur. Fakat ben, mîzânları Kur'ân'dan öğrendim. Daha sonra -*Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimde ifade ettiğim gibi- âhiret halleri, [kabir azabı], ehl-i fucûrün azabı ve ehl-i tâatin sevabı dâhil olmak üzere, ilâhiyata dair bütün bilgileri bu ölçülerle tarttım ve tamamının, Kur'ân ve Hadislere muvafık olduğunu gördüm. Böylece, Hz. Muhammed'in sâdık ve Kur'ân'ın hakk olduğuna yakinen iman etmiş oldum. Yani, tıpkı Hz. Ali'nin dediği gibi yaptım:

"Hakikat, kişilere bakarak öğrenilmez; sen önce öğren hakikati, tanırsın ehl-i hakikati."

Böylece Hz. Peygamberin doğruluğuna dair bilgim zorunlu (bir bilgi) oldu. Bu, tıpkı bir fıkıh meselesinde çok iyi münâzara yapan, sahih ve sarih bir fıkıh ortaya koyan yabancı birini gördüğünde onun bir fakih olduğunda şüphe etmemene benzer. Bu şekilde elde ettiğin kesin bilgi, şayet o yabancı yılanı âsâya dönüştürmüş olsa elde edeceğin bilgiden daha net ve daha açıktır. Çünkü âsâ-yılan meselesinde olayın iç yüzü ortaya çıkana kadar

علم الحساب وعلم آخر ضروري ان استاذك محاسب وعالم
بالحساب فقد علمت من تعليمه علمه وصحة دعواه ايضا بانه محاسب
فكذلك ايضا آمنت بتصدق محمد صلى الله عليه وسلم وصدق
موسى عليه السلام لا بسبق القمر ولا بقلب العصا حية فان ذلك
يتطرق اليه التباس كثيرة فقد لا يوثق به بل من يومن بقلب العصا
ثعبانا يكفر بخوار العجل كفر السامري فان التعارض في عالم
الحس والشهادة كثير جدا لكني تعلمت الموازين من القرآن
ثم وزنت بها جميع المعارف الالهية بل احوال المعاد وعذاب
القبر وعذاب اهل الفجور وثواب اهل الطاعة كما ذكرته في
كتاب جواهر القرآن فوجدت جميعها موافقا لما في القرآن ولما
في الاخبار فتيقنت ان محمدا صلى الله عليه وسلم صادق والقرآن
حق كما قال علي رضي الله عنه اذ قال لا تعرف الحق بالرجال اعرف
الحق تعرف اهله فكانت معرفتي بتصدق النبي عليه الصلوة والسلام
ضروريا كمعرفتك اذا رأيت رجلا غريبا ينظر في مسئلة
من مسائل الفقه ويحسن فيه ويأتي بالفقه الصحيح الصحيح فانك
لا تتمارى في انه فقيه ويقينك الحاصل به اوثق من يقين الجاهل
بفقهه لو قلب الف عصا ثعبانا لان ذلك قد يتطرق اليه احتمال

sihir, tılsım, [algıda] yanılma vb. ihtimaller söz konusudur. Dolayısıyla buradan zayıf bir iman durumu hâsıl olur ki o da avam ve kelâmcıların iman tarzıdır. Ama rububiyet penceresinden bakabilen müşâhede erbabının imanı, yukarıda anlattığımız gibi olur.

Dedi ki: Ben de Hz. Peygamberi tıpkı senin tanıdığın gibi tanımak istiyorum. Sen de ilâhi bilgi sisteminin tamamını bu mîzânla ölçmeden bunun mümkün olmayacağını söyledin. Ancak dini bilgilerin tamamının bu mîzânlarla ölçülebileceği bana pek de açık görünmüyor. Bunu nereden bileceğim?

Dedim ki: Heyhât! Bu mîzânla sadece dinî bilgilerin (*el-me'arifu'd-dîniyye*) ölçebileceğimi iddia etmiyorum. Aksine onunla Matematik, Mühendislik, Tıp, Fıkıh ve Kelâmı da ölçebilirim. Vaz'î değil, bütün hakîki ilimlerin yanlışını doğrusundan bu mîzânlarla ayırt edebilirim. Nasıl olmasın! O, en doğru terazidir (*el-kıstâsül-müstakîm*) ve şu âyette Kitap ve Kur'ân'ın refîki olan dosdoğru ölçüdür (*mîzân*): **"Biz elçilerimizi açık delillerle gönderdik. İnsanlar adaleti ikame etsinler diye onlarla birlikte Kitap ve mîzânı indirdik."**[64]

Buna muktedir olduğuma dair bilgin ise bir "nass" veya âsâyı yılana dönüştürmekle elde edilemez. Ancak tecrübe ve imtihan yoluyla sen onu bizzat keşfedince elde edilebilir. Tıpkı binicilik iddiasında bulunan birinin doğruluğunun, ancak ata binip onu meydanlarda dörtnala koşturmasıyla keşfedilebildiği gibi. Şimdi, bana dinî ilimlerden istediğini sor, ondaki hakkı örten perdeyi birer birer açayım ve onu bu mîzânla öyle bir tartayım ki

24

السحر والتلبيس والطلسم وغيره الى ان يكشف عنه ويحصل به
ايمان ضعيف كايمان العوام والمتكلمين فاما ايمان ارباب
المشاهدة الناظرين في شمس الربوبية كذلك يكون قال
انا ايضا اشتهي ان اعرف النبي كما عرفته وقد ذكرت ان
ذلك لا يعرف الا بان يوزن جميع المعارف الالهية بهذا الميزان
وما يتضح عندي ان جميع المعارف الدينية يمكن وزنها
بهذه الموازين فبم اعلم ذلك قلت بهيهات اني لا ادعي
ان بهذه المعارف الدينية فقط بل ان بها ايضا العلوم الحسابية
والهندسية والطبية والفقهية والكلامية وكل علم حقيقي غير
وضعي فاني اميز حقه عن باطله بهذه الموازين وكيف لا وهو
القسطاس المستقيم والميزان الذي هو رفيق الكتاب والقرآن
في قوله تعالى لقد ارسلنا رسلنا بالبينات وانزلنا معهم الكتاب
والميزان واما معرفتك بقدرتي على هذا فلا يحصل لا بنص ولا
بقلب العصا ثعبانا ولكن يحصل بان ستكشف ذلك تجربة
وامتحانا فدع الفوضية لا تنكشف صدقه حتى يركب فرسا
ويركض سيدانا فسألني عما شئت من العلوم الدينية لاكشف
لك الغطاء عن الحق فيه واحدا واحدا وازنه بهذا الميزان وزنا

bu mîzânın sahihliği ve onunla elde edilecek bilginin kesinliği konusunda zorunlu bilgi elde edesin. Zira tecrübe edilmeyen bilin(e)mez.

Dedi ki: Bütün hakikati ve ilâhî bilgilerin tamamını bütün insanlara öğretebilir misin? Aralarında vuku bulan ihtilafı kaldırabilir misin?

Dedim ki: Heyhât! Buna güç yetiremem. Senin "ma'sûm imâm"ın şimdiye kadar insanlar arasındaki ihtilafı kaldırıp kalplerdeki problemleri yok edebildi mi? Hatta peygamberler, ihtilafı ortadan kaldırmışlar mı? Kaldırabilmişler mi? İnsanların ihtilafı ezeli ve zorunlu bir ilâhî yasadır: **"Onlar -Rabbinin merhamet ettikleri müstesna- durmadan ihtilaf edecekler ki, Allah zaten bunun için onları yarattı."**[65] Allah'ın ezelde takdir ettiği bir yasaya nasıl karşı çıkabilirim! Senin imâmın bunu iddia edebilir mi? Eğer iddia ediyorsa dünya ihtilaflarla dolup taşarken neden şimdiye kadar bekledi? Ah keşke şunu bir anlayabilseydim: imâmların önderi Ali b. Ebi Talib (r.a), insanlar arasındaki ihtilafın kalkmasına mı, yoksa zaman ve çağlar var oldukça sürecek olan ihtilafların tesisine mi sebep oldu?

[DOKUZUNCU BÖLÜM]

Toplumun İhtilaf Karanlığından Kurtulma Yoluna Dair

Dedi ki: Toplumun bu ihtilaflardan kurtulması nasıl mümkün olacak?

Dedim ki: Eğer beni can kulağıyla dinleseler, aralarındaki ihtilafı Allah'ın kitabıyla kaldırabilirim. Lakin ne mümkün! Onlar ne peygamberleri ne de senin "imâm"ını can kulağıyla dinlemezken beni nasıl dinleyecekler! Hem

[24^{b}]

يحصل لك علم ضروري بأن الوزن صحيح وأن العلم المستفاد منه
مستيقن وما لم تجرب لا تعرف **فقال** وهل يمكنك أن تعرف
جميع الحقايق والمعارف الالهية جميع الخلق فترفع الاختلافات
الواقعة بينهم **قلت** بديهيات لا اقدر عليه وكذلك امامك المعصوم
الى الآن رفع الاختلافات بين الخلق وازال الشك عن القلوب
بل الانبياء حتى رفعوا الاختلاف وحتى قدروا عليه بل اختلاف
الخلق حكم ضروري ازلي ولا يزالون مختلفين الا من رحم ربك
ولذلك خلقهم فادعى ان اعارض قضاء الله الذي قضاه به في
الازل او يقدر امامك ان يدعي ذلك فان كان يدعيه
فلم ادخره الى الآن والدنيا طافحة بالاختلافات ولبيت شعري
رئيس الأئمة علي بن ابي طالب رضي الله عنه كان سبب رفع
الخلاف في الخلق او سبب تأسيس اختلافات لا تنقطع ابد
الدهر **القول** في طريق نجاة الخلق في ظلمات الاختلافات
فقال كيف نجاة الخلق من هذه الاختلافات **قلت** ان اصغوا
الى رفعت الاختلافات بينهم بكتاب الله تعالى ولكن المشكلة
في اصغائهم فانهم لم يصغوا باجمعهم الى الانبياء والى امامك
فكيف يصغون الي وكيف يجتمعون على الاصغاء وقد حكم عليهم

في الازل

ezelde onlar hakkında **"Durmadan ihtilaf edecekler ki, zaten Allah onları bu yüzden yarattı"** hükmü verilmişken, nasıl kulak vermekte anlaşacaklar ki. İhtilafın zaruriliği meselesini, on iki bölümlük *Cevâbu mufassali'l-hilâf* adlı kitaptan öğrenebilirsin.

Dedi ki: Bir an dinlediklerini farz et; nasıl yapardın?

Dedim ki: Onlara tek bir âyetle muamele ederdim: **"İnsanlar adaleti ikame etsinler diye onlarla (Peygamberler) birlikte Kitap ve mîzânı gönderdik. Ve insanlar için, içinde pek çok zarar ve yarar olan demiri indirdik"**[66]. Bu üçü indirildi; çünkü insanlar üç sınıftır. Kitap, mîzân ve demirin her biri, birer sınıfın ilacıdır.

Dedi ki: Onlar kim ve ilaçları nasıl olacak?

Dedim ki: İnsanlar üç çeşittir. Avam sınıfı: Esenlik sahibi ve ehli cennet olan saf kişiler. Havas sınıfı: Zekâ ve basiret sahibi kişiler. Ehli cedel: Bu iki sınıftan mütevellid olup fitne arzuları yüzünden Kur'ân'ın müteşâbihlerine tabi olan münakaşacı ağız dalaşçıları.

Havas sınıfına gelince: onlara doğru mîzânları ve bunlarla nasıl ölçeceklerini öğretmek suretiyle onları tedavi edeceğim. Böylece onlar arasındaki ihtilaflar kısa bir zamanda ortadan kalkar. Havas toplumunda üç şey bulunur. Birincisi: kavrayışlı bir karakter ve kuvvetli bir zeka. Bu, çalışarak elde edilemeyen, bahşedilmiş fıtrî ve tabii bir istidattır. İkincisi: Atalardan miras kalmış kulaktan duyma bir mezhebi taklitten ve taassuptan arıdırlar. Şu bir gerçek ki mukallid, can kulağıyla dinlemez; ahmak ise dinlese de anlamaz. Üçüncüsü: Benim, mîzânı bilenlerden olduğuma inanmasıdır. Zira hidâyet, ancak inandıktan sonra gerçekleşir.

25

في الازل بانهم لا يزالون مختلفين ولذلك خلقهم وكون الخلاف
بينهم ضروريا تعرفه من كتاب مفصل الخلاف وهو الفصل
الاثني عشر فقال ولو اصغوا اليك كيف كنت تفعل قلت
كنت اعالجهم بآية واحدة من كتاب الله تعالى او قال وانزلنا
معهم الكتاب والميزان ليقوم الناس بالقسط وانزلنا الحديد
وانما انزل هذه الثلث لان الناس ثلثة اصناف وكل واحد من الكتاب
والحديد والميزان علاج قوم قال فمن هم وكيف علاجهم قلت
الناس ثلثة اصناف عوام وهم اهل السلامة وهم البله الذين هم اهل
الجنة وخواص وهم اهل الذكاء والفطنة ويتولد منهما طائفة
هم اهل الجدل والشغب يتبعون ما تشابه من الكتاب ابتغاء
الفتنة اما الخواص فانى اعالجهم بان اعلمهم الموازين القسط
وكيفية الوزن بها فيرتفع الخلاف بينهم على قرب وهو لا قوم
اجتمع فيهم ثلث خصال احديها القريحة الناقدة والفطنة القوية
وهذه عطية فطرية وغريزة جبلية لا يمكن كسبها والثانية خلوة
باطنهم عن تقليد وتعصب لمذهب موروث وسماع فانه
المقلد لا يصغى والبليد وان اصغى فلا يفهم الثالثة ان يعتقد
في آني من اهل البصيرة بالميزان فلا هداية الا بعد الايمان وهم يؤمنون

Nitekim senin Matematik bildiğine inanmayan birinin, senden Matematik öğrenmesi imkânsızdır.

İkinci sınıfa, yani avam sınıfına gelince: Bunlar saf olup, hakikatleri kavrama yeteneğine sahip olmayan bireylerdir. Doğuştan gelen yetenekleri olsa bile onlarda davasını ispat etme güdüsü yoktur. Zanaat ve meslekleri, ilimle meşgul olmalarını alıkoymuştur. İçlerinde cedel güdüsü de yoktur, anlamaktan aciz oldukları halde ilme dalmak konusunda elini bol tutanların bilgiçlik taslamaları da… Bunlar ihtilaf etmez fakat ihtilaf eden imâmlar arasında tereddüde düşerler. Bu kişileri vaazu nasihatle (mev'ize) Allah'a davet ederim, basiret sahiplerini hikmetle, şer heveskârlarını da (cedel ehli) cidâl ile davet ettiğim gibi. Yüce Allah, bu üç sınıfı ilk başta okuduğum âyetinde toplamıştır [Nahl 16/125][67].

Bu insanlara, Hz. Peygamber'in, kendisine gelen ve "bana ilmin garipliklerini öğret" diyen bir bedeviye söylediği şeyi söylerim: Hz. Peygamber onun ehil olmadığını görmüş ve "ilmin başı hakkında, yani iman, takva ve âhirete hazırlık hakkında ne biliyorsun ki ilmin garipliklerini öğrenmek istiyorsun! Git ilmin başını hazmet, sonra gel sana ilmin garipliklerini öğreteyim!" buyurmuştu. Ammî kişiye şöyle derim: İhtilaflı meselelere dalmak, senin işin değil. Sakın! Bunlara dalman veya kulak kesilmen noktasında seni uyarıyorum. Aksi takdirde helak olursun. Ömrünü

بانك تعرف الحساب لا يمكنه ان يتعلم منك الصنف الثالث
البلهة وهم جميع العوام وهولا هم الذين ليس لهم فطنة لفهم
الحقايق وان كانت فيهم فطنة فطرية فليس لهم داعية
الطلب بل شغلهم الصناعات والحرف وليس لهم ايضاً
داعية الجدل بخلاف المتكايسين في الخوض في العلم
مع قصور الفهم عنه فهولاء لا يختلفون ولكن يحيرون بين
الائمة المختلفين فادعوا هولاء الى الله بالموعظة كما ادعوا
اهل البصيرة بالحكمة وادعوا اهل الشغب بالمجادلة وقد
جمع الله تعالى هذا الثلث في آية واحدة كما تلوته عليك
اولا وهو قوله تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمة والموعظة
الحسنة فقول لهم ما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لاعرابي
جاءه وقال علمني من غرائب العلم فعلم رسول الله صلى الله عليه وسلم
ليس اهلا لذلك فقال وماذا عملت في رأس العلم اي الايمان
والتقوى والاستعداد للاخرة اذهب فافهم رأس العلم
ثم ارجع الى لاعلمك من غرائبه فقول للعاصي ليس الخوض
في الاختلافات من شعشك فادرج فانك ان تخوض فيه
او تصغي اليه فتهلك فانك اذا صرفت عمرك في صناعة

الصياغة

kuyumculukla geçirmiş biriysen, dokumacı olamazsın. Sen de ömrünü ilim yolu dışında tüketmişsin, ilme dalmaya nasıl ehil olabilirsin? Sakın ha sakın kendini helak etme! Ammînin başından geçen her büyük günah, onun ilme dalıp farkında olmadan küfre girmesinden daha hafif kalır.

Ammî dese ki: Mağfirete ulaşmam için dine inanmam ve ona göre amel işlemem gerekir. Ancak insanlar dinlerde ihtilaf etmiş haldeler. Sımsıkı sarılıp dayanabileceğim hangi dini (konuları) emredersin?

Derim ki: Dinin temel unsurları (usûl) ve alt dalları (furû') vardır. Söz konusu ihtilaf bu ikisinde vuku bulur. Usul kısmına gelince: Kur'ân'da olanın dışında bir şeye inanman gerekmez. Yüce Allah, kullarından sıfat ve esmasını gizlemez. Allah'tan başka ilâh olmadığına, O'nun diri olduğuna (Hayy), her şeye gücü yettiğine (Kâdir), işiten (Semî'), gören (Basîr), Cebbâr, Mütekebbir, Kuddûs ve eşi benzeri olmadığına ve bunun gibi Kur'ân'da yer alan ve bütün imâmların bu noktada müttefik olduğu sıfatlara iman etmelisin. Dinin sıhhati için bunlar yeterlidir. Eğer bu noktada kafan karışırsa "*âmennâ bih, kullun min 'indi Rabbinâ*: Ona iman ettik, hepsi Rabbimizin katındandır"[68] de. Allah'ın sıfatlarını ispat ve nefy etme adına vârid olan her şeye son derece tazim ve takdis ile iman et! Yine O'nun başka şeye benzemediğine ve onun eşi ve benzeri olmadığına da... Artık bu raddeden sonra kîl-u kâle (falan böyle dedi, filan şöyle dedi vb.) yönelme. Çünkü sen ne bunlarla emroludun, ne de bunlar, anlayabileceğin şeylerdir.

Bütün bunlardan sonra ammî kişi bilgiçlik taslamaya başlayıp *"Tamam, Kur'ân'dan yola çıkarak Allah'ın Âlîm olduğunu öğrendim; Fakat zatıyla mı yoksa zatından ayrı zâit bir ilimle mi bildiğini bilemedim. Nitekim bu konuda*

[26ª]

26

الصياغة لم تكن من اهل الحياكة وقد صرفت عمرك الى غير العلم
فكيف تكون اهلاً للخوض فيه فاياك ثم اياك ان تهلك نفسك
فكل كبيرة تجرى على العامى اهون من ان يخوض فى العلم فيكفر
من حيث لا يدرى فان قال لابد من دين اعتقده واعمل به
لاصل به الى المعفرة والناس مختلفون فى الاديان فبأى دين
تأمرنى ان آخذ واعول عليه فاقول للدين اصول وفروع والاختلاف
انما تقع فيهما اما الاصول فليس عليك ان تعتقد الا ما فى
القرآن فان الله تعالى لم يسترعبا ده صفاته واسماءه
فعليك ان تعتقد ان لا آله الا الله وان الله حى عالم قادر
سميع بصير متكلم جبار متكبر قدوس ليس كمثله شئ الى جميع
ما ورد فى القرآن واتفق عليه الامة فذلك كافى فى صحة الدين
وان تشاء به عليك شئ فقل آمنا بالله كل من عند ربنا واعتقد
كل ما ورد فى اثبات الصفات ونفيها على غاية التعظيم والتقديس
مع نفى المماثلة واعتقد انه ليس كمثله شئ وبعد هذا لا تلتفت
الى القيل والقال فانك غير مأمور به ولا هو على حد طلبك
فان اخذ يتخذلق ويقول قد علمت من القرآن انه عالم ولكنى
لا اعلم انه عالم بالذات او بعلم زائد عليه وقد اختلف فيه

Eş'ariyye[69] *ve Mu'tezile*[70] *ihtilaf etmiştir"* der ise, o kişi artık avam sınıfından çıkmış demektir. Zira ammî kişinin kalbi, cedel şeytanı onu tahrik etmediği sürece bu gibi şeylere yönelmez. Rivâyette yer aldığı gibi: Yüce Allah, bir topluluğa cedel vermeden onları helak etmez. Artık bir ehl-i cedel olan bu kişiyi, tedavi etme yöntemini ileride anlatacağım.

Dinin usûl kısmına dair ammîye nasihatim budur. Yani onu Allah'ın kitabına havale ediyorum. Allah; kitap, mîzân ve demir inzal etti. Ammî sınıfı, kitaba havale edilmesi gereken sınıftır.

Dinin furû' kısmına gelince: üzerinde ittifak edilmiş (müttefakun 'aleyh) bütün meseleleri bitirmeden kalbini ihtilaflı meselelerle meşgul etme! Ümmet, âhiret azığının takva ve Allah korkusu olduğu; haram kazanç, haram mal, gıybet, laf dolaştırma, zina, hırsızlık ve ihanet gibi sakıncalı işlerin haram; ve bütün farzların yerine getirilmesinin vacip olduğu noktalarında görüş birliği içindedir. Bütün bunları yaptıktan sonra sana ihtilaftan kurtulma yolunu öğreteceğim. Eğer kişi bütün bunları yerine getirmeden ihtilaf mevzuları talebinde bulunuyorsa o artık ammî değil, ehli cedeldir. Hem, bir ammînin bunları sindirip, ihtilaflı konulara geçtiği ne zaman görülmüş? Dostlarını bir düşün! Bütün bu meseleleri sindirmişler de, ihtilaf bütün şekilleriyle gelip onların boğazına yapışmış öyle mi? Heyhât! Böyle kimselerin dalâlet içindeki eksik akıllarını, şu hastanın aklına benzetiyorum: adam, onu ölümün kıyısına getiren bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalığı tedavi edeceği hakkında bütün tabiplerin ittifak ettikleri bir ilaç var, ama o kalkıp tabiplere şöyle diyor: "*bazı ilaçların soğuk mu yoksa sıcak mı olduğu hakkında tabipler ihtilaf etmişler, belki bir gün böyle ilaçlara ihtiyaç duyabilirim,*

[26^{b}]

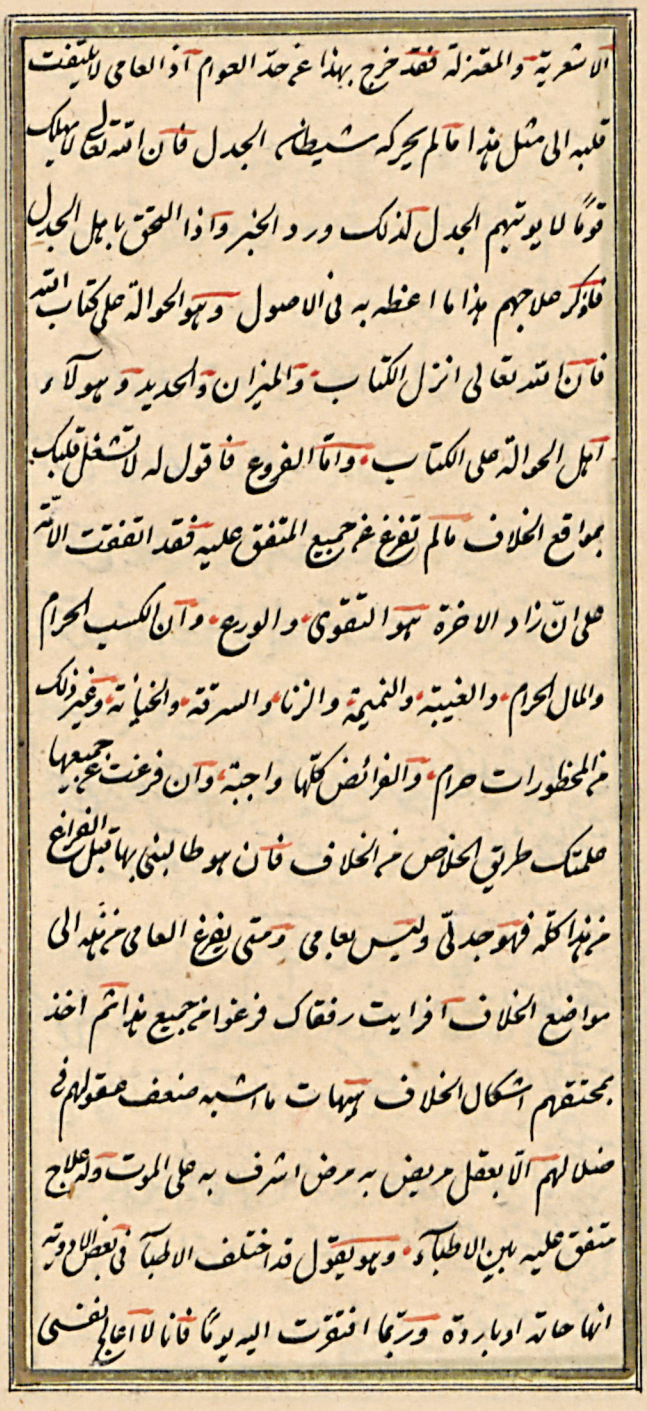

الاشعرية والمعتزلة فقد خرج بهذا عن حد العوام اذ العامي لا يلتفت
قلبه الى مثل هذا ما لم يحركه شيطان الجدل فان الله تعالى لا يهلك
قوما لا يوتبهم الجدل لذلك ورد الخبر واذا التحق باهل الجدل
فلنذكر علاجهم هذا ما اعظه به في الاصول وهو الحواله على كتاب الله
فان الله تعالى انزل الكتاب والميزان والحديد وهو آلة
اهل الحواله على الكتاب واما الفروع فاقول له لا تشغل قلبك
بمواقع الخلاف ما لم تفرغ عن جميع المتفق عليه فقد اتفقت الامة
على ان زاد الاخرة هو التقوى والورع وان الكسب الحرام
والمال الحرام والغيبة والنميمة والزنا والسرقة والخيانة وغير ذلك
من المحظورات حرام والفرائض كلها واجبة وان فرغت عن جميعها
علمتك طريق الخلاص من الخلاف فان هو طالبني بها قبل الفراغ
من هذا كله فهو جدلي وليس بعالم وحتى يفرغ العامي من هذه الى
مواضع الخلاف اذا رايت رفقاك فرغوا من جميع هذا ثم اخذ
بمحتقهم اشكال الخلاف تيهات ما اشبه ضعف عقولهم في
ضلالهم الا بعقل مريض به مرض اشرف به على الموت وله علاج
متفق عليه بين الاطباء وهو يقول قد اختلف الاطباء في بعض الادوية
انها حارة او باردة وربما افتقرت اليه يوما فانا لا اعالج نفسي

o yüzden beni söz konusu ihtilaftan kurtaracak birini bulana kadar tedavi olmayacağım."

Evet, olur da takvanın bütün boyutlarını sindirmiş, fakat *"kafamı kurcalayan ve cevabını bilmediğim bazı sorularım var: mess, lems, ağız dolusu kusma (kay') ve burundan kan gelme (ruâf) durumlarında abdest almalı mıyım? Ramazanda oruca gündüz mü yoksa gece mi niyet etmeliyim?"* diyen salih birini görürsem, *ona şöyle derim:* "Âhiret yolunda güvenle ilerlemeye devam etmek istiyorsan ihtiyât yolunu takip et! Cumhurun üzerinde ittifak ettiği şeye sarıl! Söz gelimi (abdesti bozup bozmadığı) tartışmalı olan durumlarda abdest almaya bak! Zira söz konusu durumda abdesti vacip görmeyen bir müctehid, mutlaka onu müstehâb görür. Aynı şekilde oruca gece niyetlen! Zira gece niyetlenmeyi vacip görmeyen bir müctehid mutlaka onu müstehâb görür".

Eğer derse ki: Durum şu ki her konuda ihtiyâtı dikkate almak bana ağır geliyor. Veya (dese ki) yapmak-yapmamak arasında deverân eden birtakım meselelerle karşı karşıya kalsam ne yapmalıyım? Mesela sabah namazında kunut (duası) okumalı mı, yoksa okumamalı mıyım? (Fatiha'da) besmeleyi cehren mi yoksa gizli mi çekmeliyim?

Derim ki: İşte şimdi içtihâd etme zamanı! Bu durumda sence hangi mezhep imâmı daha efdal ise, hangisinin görüşü kalbince daha isâbetli ise onu al. Bu şuna benzer: hasta olduğunu düşün ve şehirde birçok tabip var. Bazı tabiplere içtihâdınla gidersin, hevesine keyfine göre değil. Mezhep imâmları için de bu kadarcık içtihâd etmen yeterli olacaktır. Bu aşamadan sonra zann-ı galibine göre hangisi efdal ise ona tabi ol. Tâbi olduğun imâm, kararında Allah katında isâbet etmişse ona da sana da iki ecir vardır. Yok, Allah katında hata etmişse ona da sana da bir ecir vardır. Hz. Peygamber (a.s) bu yüzden şöyle buyurur: **"Kim içtihâd eder de isâbet etmişse ona iki ecir; hata etmişse bir ecir vardır."**[71] Allah-u Te'âla böyle konularda işi içtihâd ehline havale etmiştir: **"(Kendilerine güven veya korku hususunda bir haber geldiğinde onu hemen yayıverirler. Hâlbuki onu Peygambere ve aralarında yetkili kimselere götürselerdi) onlardan sonuç çıkarmaya gücü yetenler, onu anlarlardı."**[72] Hz. Peygamber (a.s), ehlinin içtihâd yapmasına rıza göstermiştir. Muaz'a sorar:

– Ne ile hükmedeceksin?

– Allah'ın kitabıyla

27

حتى اجد من يعلمني رفع الخلاف فيه نعم لو رأيت صالحًا قد فرغ من
حدود التقوى كلها وقال هو ذا يشكل علي مسائل فاني لا ادري
انوضأ من اللمس والمس والقيء والرعاف ام لا وانو الصوم بالليل
في رمضان او بالنهار الى غير ذلك فاقول له ان كنت تطلب الايمان
في طريق الآخرة فاسلك سبيل الاحتياط وخذ بما يتفق عليه الجميع
فتوضأ من كل ما فيه خلاف فان لم يوجبه يستحسنه وانو بالليل في
رمضان فان لم يوجبه يستحسنه فان قال هو ذا يثقل علي الاحتياط
اذ يعرض لي مسائل تدور بين النفي والاثبات فلا ادري اقنت
في الصبح ام لا واجهر بالبسملة ام لا فاقول له الآن اجتهد بنفسك مع
وانظر الى الائمة ايهم افضل عندك وصوابه اغلب على قلبك
كما لو كنت مريضًا في البلد وفيه اطباء فانك تراجع بعض الاطباء
باجتهادك لا بهواك وطبعك فيكفيك مثل هذا الاجتهاد ثم غلب
على ظنك انه الافضل فاتبعه وان اصاب فيما قال عند الله فلك
اجران وان اخطأ عند الله فلك اجر واحد ولذلك قال صلى الله
عليه وسلم من اجتهد فاصاب فله اجران ومن اجتهد واخطأ فله اجر
واحد ورد الله الامر الى اهل الاجتهاد وقال تعالى لعلمه الذين يستنبطونه
منهم وامر بتقضي الاجتهاد لاهله اذ قال لمعاذ بم تحكم قال بكتاب الله قال

– Aradığını orada bulamazsan?
– Rasûlüllah'ın sünnetiyle
– Orada da bulamazsan?
– Re'yimle içtihâd ederim.

Hz. Peygamber Muaz'a içtihâdı emretmeden, O (r.a), içtihâd yapacağını söylemiş ve Hz. Peygamber de müsaade ederek şöyle buyurmuştu: **"Allah'ın elçisinin elçisini Allah'ın elçisinin rızasına muvaffak kılan Allah'a hamd olsun."** Bu ifadeden, Hz. Peygamber (a.s)'in sadece Muaz'a değil, O'nun şahsında başkalarına da rıza gösterdiği anlaşılır. Bir bedevî gelip "*helektu ve ehlektu*/hem kendimi hem başkasını yaktım! Zira Ramazanın gündüzünde eşimle ilişkiye girdim" deyince, Hz. Peygamber: "bir köle azat et" buyurdu. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, bir Türk veya Hintli de aynı şeyi yaparsa aynı hüküm geçerlidir.

Zira insanlar Allah katında doğru olanı bulup işlemekle mükellef kılınmadılar, çünkü bu onların güç yetireceği bir şey değildir ve "lâ teklîfe bi-mâ lâ yutâk/güç yetirilmeyene mükellefiyet yoktur". Aksine, doğru olduğunu düşündükleri şeyleri ifa etmekle mükelleftirler. Mesela, kesinkes tâhir (temiz) olan bir elbiseyle değil, temiz olduğunu düşündükleri bir elbiseyle namaz kılmakla mükellef kılınmışlardır. Bu sebepledir ki, temiz olduğunu düşündükleri bir kıyafetle namaz kılıp, daha sonra onun necis olduğunu hatırladıklarında namazlarını kaza etmek zorunda değildirler. Zira Hz. Peygamber sandaletleriyle (na'l) namaz kıldığı bir esnada Cebrâîl (a.s) onlarda necâset olduğunu haber verince, Peygamber derhal onları çıkarmış, ancak namazını bozup yeniden kılmadığı gibi iâde de etmemiştir. Musâfirin/yolcunun durumu da böyledir. Yani kesin kıbleyi bulmakla değil, dağlar, yıldızlar ve güneşten hareketle kıble yönünü tahmin ederek namazı kılmakla mükelleftir. İçtihadında isâbet etmişse iki, etmemişse bir ecre nâil olur. Zekât verirken de böyledir. Yüzde yüz fakir olanı bulmakla değil, fakir olduğunu düşündüklerine zekât vermekle mükelleftirler. Zira işin iç yüzü kesin olarak bilinemez. Kadıların kararları da böyledir. Söz gelimi haddlerin uygulanmasında ve evliliklerin akdinde karar verirken yüzde yüz sâdık olan şahitleri talep etmekle değil, sâdık olduklarını düşündükleri şahitleri talep etmekle mükelleftirler. Şimdi, böyle durumlarda bile hata ihtimali bulunan zanla -şahitlerin sâdık oldukları zannıyla- karar verilebilirken, içtihâd sırasında neden delillerin şahitliği zannıyla amel etmek câiz olmasın?

[27^{b}]

ان لم تجد قال بسنة رسول الله فقال ان لم تجد فقال اجتهد رايي فقال
ذلك قبل ان امره به واذ نزله فيه فقال محمد صلى الله عليه وسلم الحمد لله الذي وفق
رسول رسول الله لما يرضاه رسول الله فعلم من ذلك انه مرضي به رضي
من رسول الله ومن معاذ وغيره كما قال الاعرابي اني هلكت واهلكت واقعت
اهلي في نهار رمضان فقال اعتق رقبة ففهم ان التركي والهندي ايضا
كوطء جامع للزمه الاعتاق وهذا لان الخلق ما كلفوا الصواب عند الله
تعالى فان ذلك غير مقدور ولا تكليف بما لا يطاق بل كلفوا ما يظنونه
صوابا كما لم يكلفوا الصلوة بثوب طاهر بل بثوب يظنون انه طاهر
فلو تذكروا النجاسة لم يلزمهم القضاء اذ نزع رسول الله صلى الله عليه
وسلم نعليه في اثناء الصلوة لما انباه جبرئيل عليه السلام ان عليه قذرا
ولم يعد الصلوة ولم يستانف وكذلك المسافر لم يكلف ان يصلي
الى القبلة بل الى جهة يظن انها القبلة بالاستدلال بالجبال والكواكب
والشمس فان اصاب فله اجران والا فله اجر واحد ولم يكلفوا
اداء الزكوة الى الفقير بل الى من ظنوا فقره لان ذلك لا يعرف باطنه
ولم يكلف القضاة في سفك الدماء واباحة الفروج طلب شهود يعلمون
صدقهم بل من يظن صدقهم واذا جاز سفك دم بظن يحتمل الخطاء
وهو ظن صدق الشهود فلم لا يجوز الصلوة بظن شهادة الادلة عند الاجتهاد

Ah keşke bilseydim dostların bu konuda ne düşünüyor! Acaba kıblenin cihetini bilmeyen birine "imâm"a gidip sorana kadar namazları tehir etmesini mi söyleyeceklerdi?

Veya ne yaparsan yap ama doğru kıbleyi bulmak zorundasın mı diyeceklerdi?

Veya içtihâd yapmayı bilmeyen birisine -zira yıldızlar, dağlar ve güneşten hareketle kıbleyi tahmin etmeyi bilmiyor- içtihâd yap mı diyeceklerdi?

Dedi ki: Şüphesiz içtihâd yapmasına izin vereceklerdi. Zira kişi doğru kıbleyi bulmak için elinden geleni yaptıktan sonra, yanlış cihete yönelip namaz kıldığı ortaya çıksa da günahkâr olmaz.

Dedim ki: (İçtihâd yaptıktan sonra) kıbleye sırtını bile dönüp namaz kılan biri mazur hatta me'cûr görülüyor da, diğer konularda içtihâd yapıp yanılan biri neden (en azından) mazur görülmesin? Bütün müçtehid ve mukallitler mazurdur. Bazıları Allah'ın katındaki doğruya isâbet ederler (ve iki ecre nail olurlar), bazıları da hata ederler ve isabet edenlere bir ecirde ortak olurlar. Bak dereceleri de birbirine yakındır. Dolayısıyla inatlaşma ve taassup etme hakkına sahip değiller. Özellikle de içtihadında isâbet eden kesin olarak taayyün etmezken… Bu, tıpkı kıblenin ciheti konusunda ihtilaf eden iki yolcunun durumuna benzer. Her birinin yapması gereken şey, kendi zann-ı gâlibine göre hareket edip namaz kılmaktır. Biri, diğerinin içtihadını inkar ve ona itiraz etmemelidir. Zira her birisi sadece zann-ı galibince amel etmekle mükelleftir. Allah katındaki doğru kıblenin hangisi olduğunu bilmeye gücü yetmez.

Muâz (r.a.) da Yemen'de hata yapmayacağı düşüncesiyle değil, hata yapsa bile mazur olduğuna inanarak içtihâd yapıyordu. Olması gereken de budur. Zira bir şeriatten (mezhepten, hukuktan) diğerine değişmesi tasavvur edilebilecek vaz'î şer'î hükümlerde bir şey kulluk/ahirete hazırlık sırrında olduğu zannedildikten sonra (veya: olmakla beraber) tam zıddına da yakın olabilir.

[28ª]

28

وليت شعري ماذا يقول رفقاؤك عن هذا القول أو أشكل عليه القبلة
يؤخر الصلوة حتى يسافر الى بلد الامام وليس له سنة أو يكلفه الاصابة
التي لا يطيقها أو يقول اجتهد واتبع من لا يمكنه الاجتهاد أو لا يعرف أدلة
القبلة وكيفية الاستدلال بالكواكب والرياح والجبال قال لا شك
في أنه يأذن له في الاجتهاد ثم لا يؤثمه اذ ينزل كنه مجهود وان اخطأ
وصلى الى غير القبلة قلت فاذا كان من جعل القبلة خلفه معذورا ماجورا
فلم يعذر ان يكون من اخطأ في سائر الاجتهادات معذورا المجتهدون
وعدوهم كلهم معذورون بعضهم يصيبون ما عند الله وبعضهم يأثمون
المصيبين في احد الاجرين فمناصبهم متقاربة وليس لهم ان يتعاندوا
وان يتعصب بعضهم مع بعض لاسيما والمصيب لا يتعين وكل واحد
منهم يظن انه مصيب كما لو اجتهد مسافران في القبلة فاختلفا في
الاجتهاد فحقها ان يصلي كل واحد منهما الى الجهة التي غلبت على ظنه وان يكف
انكاره واعتراضه على صاحبه لانه لم يكلف الا استفراغ موجب ظنه
اما استقبال عين القبلة عند الله تعالى فلا يقدر عليه ولذلك كان
معاذ في اليمن يجتهد لا على اعتقاد انه لا يتصور منه الخطأ لكن على اعتقاد
انه ان اخطأ كان معذورا وهذا لان الامور الوضعية الشرعية التي يتصور
ان يختلف بها الشرائع يقرب فيه الشيء من نقيضه بعد كونه منظورا في

Ama mezhepten mezhebe (şeriatten şeriate-hukuktan hukuka) değişmeyen hükümlerde ise ihtilaf yoktur. Bu konunun hakikatini *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimin "el-A'mâlu'z-zâhira/zahirî ameller" başlığının onuncu bölümünde anlattığım "esrâru ittibâi's-sünnet/sünnete ittibânın sırları" kısmından öğrenebilirsin.

Üçüncü sınıfa gelince: Onlar ehl-i cedeldir. Onları hakka-hakikate talattufla davet ediyorum. Talattufla derken şunu kastediyorum: taassup göstermeyecek, kaba davranmayacak, nezâketle ve en güzeliyle onlarla tartışacağım. Zaten Yüce Allah peygamberine de bunu emretmiştir.

En güzel olanla tartışmanın (el-mucâdele bi'l-ahsen) anlamı şudur: tartıştığım kişice (cedelî) müsellem olan öncülleri alıp, -*el-İktisâd* adlı eserimde yaptığım gibi- tahkik edilmiş bir mîzân aracılığıyla onlardan hakkı istintâc edeceğim. Bu onu ikna etmezse -zira daha fazlasını bilmek isteyebilir- onu mîzânların bilgisine doğru çıkaracağım. Yine ikna olmazsa -kıt anlayışlı olabilir, taassup ve inatta ısrarcı olabilir- onu artık demirle (hadîd) tedavi edeceğim. Zira Allah, hadid ve mîzânı Kitabın (Kur'ân) karîni kıldı. Bununla amaçladığı şey, adaleti ancak bu üçü sayesinde ayakta tutabileceklerini mahlûkata anlatmaktı. Avam kitleye Kitap (Kur'ân); havassa mîzân; fitne çıkarmayı ve (kafalarına göre) tevil etmeyi amaçlayarak, Kitab'ın müteşâbihlerinin ardına düşenlere de[73] be's-i şedîdle nitelenen hadid… Bu kimseler bilmezler ki tevil işi Allah'ın ve ilimde derinleşebilenlerin (râsihûn) işidir, onların ve ehl-i cedelin değil.

Ehl-i cedel derken şunları kastediyorum: ilmî bir anlayışa sahip olup bu sayede avam sınıfından terakki etmiş kişiler.

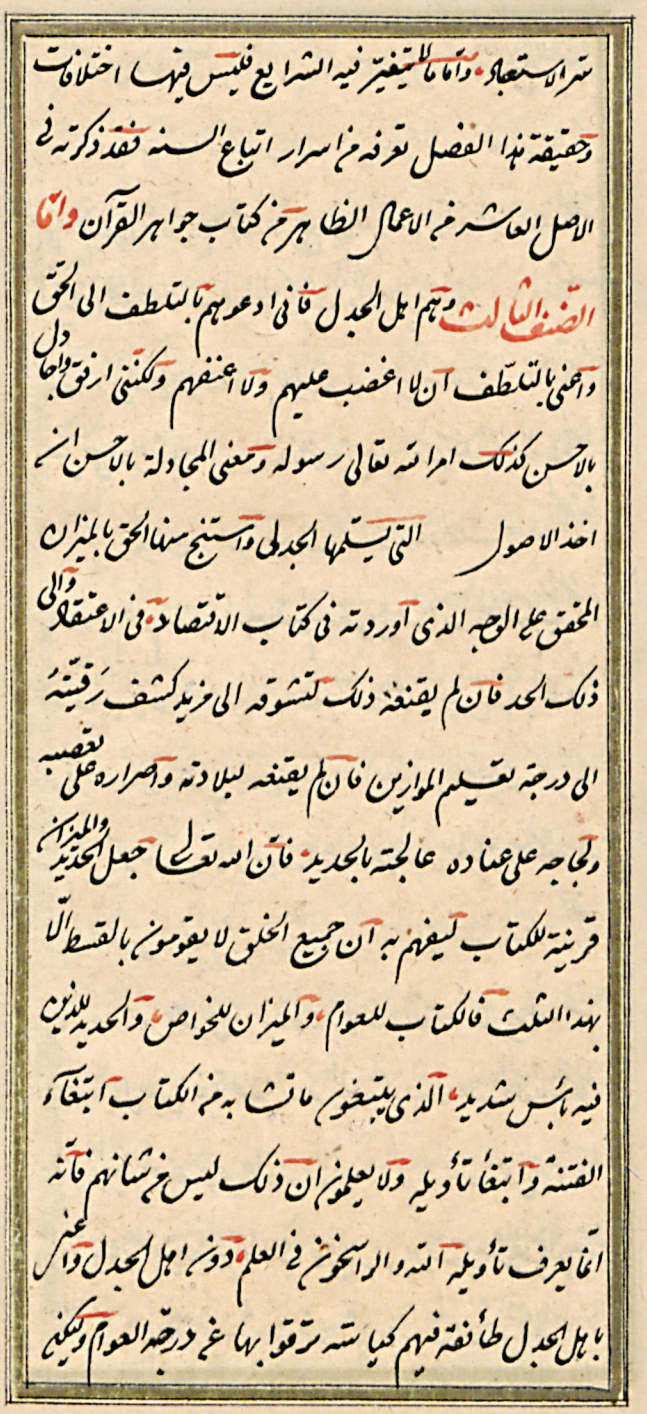

سر الاستعداد. وأما ما لا تتغير فيه الشرايع فليس فيها اختلافات
وحقيقة هذا الفصل تعرفه من اسرار اتباع السنة فقد ذكرته في
الاصل العاشر من الاعمال الظاهرة من كتاب جواهر القرآن واما
الصنف الثالث وهم اهل الجدل فاني ادعوهم بالتلطف الى الحق
واعني بالتلطف ان لا اغضب عليهم ولا اعنفهم ولكنني ارفق واجادل
بالاحسن كذلك امرانه تعالى رسوله ومعنى المجادلة بالاحسن انه
اخذ الاصول التي يسلمها الجدلي واستنتج منها الحق بالميزان
المحقق على الوجه الذي اوردته في كتاب الاقتصاد في الاعتقاد والى
ذلك الحد فان لم يقنعه ذلك تشوقه الى مزيد كشف رقيته
الى درجة تعليم الموازين فان لم يقنعه لبلادته واصراره على تعصبه
ولجاجه على عناده عالجته بالحديد فان الله تعالى جعل الحديد والميزان
قرينة للكتاب ليفهم به ان جميع الخلق لا يقومون بالقسط الا
بهذه الثلثة فالكتاب للعوام والميزان للخواص والحديد للذين
فيه بأس شديد الذي يبتغون ما تشابه منه الكتاب ابتغاء
الفتنة وابتغاء تأويله ولا يعلمون ان ذلك ليس من شأنهم فانه
انما يعرف تأويله الله والراسخون في العلم دون اهل الجدل والغمر
باهل الجدل طائفة فيهم كياسة ترقوا بها عن درجة العوام ويكفيهم

[٢٢٨]

فليتأمل

Lakin sahip oldukları ilmî anlayış (kiyâset) nâkıstır, yahut anlayışları yaratılış olarak kâmil olsa da sahipleri içlerinde hakkı-hakikati idrâk etmelerine engel olan kötülük, inat, taassup ve taklit gibi duygular taşırlar. Bu sıfatlar, onların **"hakkı anlamalarına engel birer perde ve kulaklarında ağırlık"**[74] olur. Onları helak eden şey, sadece nâkıs anlayışlarıdır. Hiç şüphe yok ki, nâkıs bir anlayış ve ebter bir kavrayış, ahmaklıktan çok daha kötüdür.

Rivâyette cennet ehlinin ekseriyetle ebleh/saf kişiler olacağı, İlliyyîn'in de akıl sahiplerine (zevi'l-elbâb[75]) verileceği yer alır. Bu iki grubun arasından, **"kendilerine gelen herhangi bir delîl (sultân) olmaksızın Allah'ın âyetleri hakkında tartışan kimseler"**[76] çıkar ki, onlar da ateş ashabıdır.

Allah, bazen Kur'ân'la alıkoymadığını "sultan"la (delillerle, ya da, yöneticilerle) alıkoyar. Bu kişilerin cedelden "seyf ve sinânla" (kılıç ve mızrakla) alıkonması gerekiyor. Tıpkı Hz. Ömer'in yaptığı gibi: iki müteşâbih âyet hakkında soru soran bir adamı yadırgamış ve onu cezalandırmıştır. Yine İmâm Mâlik'e (r.a.) Allah'ın arşa istivâsı sorulunca "İstivâ haktır; ona iman vâciptir; keyfiyeti meçhuldür ve bu konuda soru sormak da bidattir" diyerek cidâlin kapısını kapatmıştır. Tüm selef ulemâ da aynısını yapmıştır. Şüphesiz cedelin kapısını aralamakta insanlara büyük zararlar vardır.

İşte, insanları hakka-hakikate davette ve dalâletin karanlığından çıkarıp hakkın aydınlığına kavuşturmada metodum budur. Yani ehl-i havassı davetteki metodum hikmetledir ve hikmet de mîzânı öğrenmekle elde edilir. Hatta kişi doğru/adil mîzânı öğrenirse, sadece bir ilmi değil, birçok ilmi öğrenmiş olacaktır.

[29ª]

29

كياستهم ناقصة وكانت في الفطرة كاملة تكشف عن باطنهم خبث
وعناد او تعصب وتقليد فذلك يمنعهم عن ادراك الحق ويكون هذه
الصفات اكنة على قلوبهم ان يفقهوه وفي اذانهم وقر ولم يهلكهم
الا كياستهم الناقصة فان الفطنة البتراء والكياسة الناقصة شر
من البلاهة بكثير وفي الخبر ان اكثر اهل الجنة البله وان عليين لذوي
الالباب ويخرج من جملة الفريقين الذين يجادلون في آيات الله
بغير سلطان اتاهم فاولئك هم اصحاب النار ويزع الله بالسلطان
ما لا يزع بالقرآن وهو لا ينبغي ان يمنعوا عن الجدال بالسيف والسنان
كما فعل عمر رضي الله عنه اذ سأله رجل عن آيتين متشابهتين في
القرآن فضربه بالدرة وكما قال مالك رضي الله عنه لما سئل عن
الاستواء على العرش فقال الاستواء حق والايمان به واجب
والكيفية مجهولة والسؤال عنه بدعة فختم بذلك باب الجدل
وكذلك فعله السلف كلهم وفي فتح باب الجدل ضرر عظيم على
عباد الله تعالى فهذا هو مذهبي في دعوة الناس الى الحق واخراجهم
من الظلمات الى النور يعني من ظلمات الضلال الى نور الحق وذلك
اني دعوت الخواص بالحكمة وذلك بتعليم الميزان حتى اذا تعلم الميزان
القسطاس لم يقتصر به على علم واحد بل على علوم كثيرة فانه مع

Nitekim elinde bir mîzân/ölçü olan kişi, onunla sonsuz maddenin ölçüsünü bilebilir. Aynı şekilde "el-kıstasu'l-müstakîm"e sahip olan birinin maiyyetinde hikmet var demektir. Öyle bir hikmet ki, kimde bulunursa sadece bir hayrı değil sonsuz hayrı elde etmiş olur.[77] Kur'ân, eğer mevâzîne/doğruya ulaşma ölçülerine şâmil olmasaydı, "Nûr" olarak isimlendirilmezdi. Zira nûr, hem bizzat kişinin hem de başkasının doğruları görmesini ifade eder ve mîzânın bir sıfatıdır. Eğer Kur'ân mevâzine şâmil olmasaydı, **"…yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki kitab-ı mübînde olmasın"**[78] sözü yerini bulmazdı. Şüphesiz bütün ilimler Kur'ân'da sarahaten değil, bil-kuvve yer alır. Zira O'nda sonsuz hikmetin kapılarını aralayan hakikat mevâzini/terazileri vardır. İşte ehl-i havassı bunlarla hakikate davet ediyorum.

Ehl-i avam kitleyi de güzel öğütlerle davet ediyorum, onları Kur'ân'a havale edip O'nda yer alan sıfâtullah ile yetiniyorum.

Ehl-i cedeli ise, en güzeliyle tartışarak davet ediyorum. Eğer reddederse, onunla muhatap olmaktan vazgeçip, ondan gelecek şerri engellemek üzere onu, sultanın/yöneticilerin caydırıcılığına ve söz konusu mîzânla beraber nazil olan hadîde havale ediyorum.

Ah dostum! Keşke "imâm"ının bu üç sınıf insanı hakikate çağırmada hangi metoda başvuracağını bilebilseydim. Avama -Rasûlüllah'ın (davet metoduna) aykırı davranarak- anlamayacakları şeyleri zorla öğretmeye mi çalışırdı? Veya sadece bir takım deliller serdederek ehl-i cedelin beyinlerinde yer etmiş olan 'tartışmak' (cidâl) olgusunu söküp almaya mı çalışırdı? Oysa Kur'ân'da kâfirlere karşı o kadar delil bulunmasına rağmen, Hz. Peygamber bile bunu başaramadı. Ne de kudretli bir imâmın varmış! Baksana! Allah ve Rasûlünden daha kudretli (!).

ميزان فانه يعرف به مقادير اعيان لانهايته لها كذلك
معه القسطاس المستقيم فمعه الحكمة التي مزاولتها لم يؤت خيرا
واحدا بل اوتي خيرا كثيرا لانهايته له ولولا اشتمال القرآن على الموازين
لما صح تسمية القرآن نورا لان النور فائض بنفسه ويعين به غيره
وهو نعت الميزان ولما صدق قوله ولا رطب ولا يابس الا في
كتاب مبين فان جميع العلوم غير موجودة في القرآن بالتصريح
ولكن موجودة فيه بالقوة لما فيه من الموازين القسط التي بها يفتح
ابواب الحكمة التي لانهاية لها فبهذا ادعوا الخواص ودعوت
العلوم العوام بالموعظة الحسنة بالاحالة على الكتاب والاقتصاد
على ما فيه من صفات الله تعالى ودعوت اهل الجدل بالمجادلة
بالتي هي احسن فانا ابي اعرضت عن مخاطبته وكفيت شره
بلباس السلطان والحديد المنزل مع الميزان فلبيت شعري الآن
يا رفيقي بماذا يعالج امامك هؤلاء الاصناف الثلثة العلم للعوام
فيكلفهم ما لا يفهمون ويخالف رسول الله صلى الله عليه وسلم اذ يخرج
الجدال من دماغ المجادلين بالمحاجة ولم يقدر على ذلك رسول الله
صلى الله عليه وسلم مع كثرة محاجة الله في القرآن مع الكفار فما
اعظم قدرة امامك اذ صار اقدر من رسول الله صلى الله عليه وسلم

Veya basiret ehlini (yani ehl-i havassı) kendisini taklit etmeye mi davet ederdi? Oysa onlar bırak imâmını, Peygamber (a.s)'in sözlerini dahi taklit etmeyi kabul etmemiş kişilerdir. Bir asanın yılana dönüşmesini (iman etmek için) yeterli görmemiş ve şöyle demişlerdir: "*Bu, tuhaf bir olaydır. Lakin tuhaf olsa da bir olay, kâilin doğru söylediğini gerekli kılar mı? Oysa dünyada, sihirden tut tılsımlara kadar akılları şaşkına çevirecek türlü tuhaflıklar var. Hem, insanın mucizeyi sihir ve tılsımdan ayırt edebilmesi için sihir ve tılsımın hepsini ve bütün çeşitlerini bilmesi gerekir. Hz. Musa'nın (karşısındaki) sihirbazlar gibi… Onlar sihirbazların önde gelenleriydi. Buna kim güç yetirebilir ki?"* Basiret ehli, olaylara değil, muhatabın sözüne bakarak onun sâdık olduğunu öğrenmek isterler. Bu, tıpkı Matematik ilmine talip birinin, (hocasının yaptığı) işlemin bizzat kendisine bakarak, hocasının "ben matematikçiyim" sözüne inanmasına benzer.

İşte, akıl ve basiret sahibi insanların ikna olabileceği kesin bilgi bunlardan ibarettir. Akıl ve basiret sahibi kimseler, bunların dışındaki bilgilerle asla ikna olmazlar. Ve eğer onlar, Hz. Peygamber (a.s)'in ve Kur'ân'ın doğruluğunu bu metodla öğrenirlerse, Kur'ân'ın mevâzînini/ölçülerini sana anlattığım gibi anlayıp, O'ndan – *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı kitabımda anlattığım üzere- mîzânlarla birlikte bütün ilimlerin anahtarlarını alabilirlerse, senin "imâm"ına neden ihtiyaç duysunlar ki? Ondan öğrenecekleri ne var? Keşke bilseydim, "ma'sûm imâm"ından şimdiye kadar sen ne öğrendin? Ve o, dindeki hangi müşkili çözdü, ya da hangi anlaşılması zor meseleyi açıklığa kavuşturdu? Hani Yüce Allah şöyle buyurmuştu: **"İşte Allah'ın yarattıkları! Haydi, gösterin bakayım O'nu bırakıp taptıklarınızın yarattıklarını!"**[79]

[30ª]

30

اوديعوا اهل البصيرة الى تقليد وهم لا يقبلون قول رسول الله
صلى الله عليه وسلم بالتقليد ولا يقنعون بقلب العصا ثعبانا بل
يقولون هو فعل عجيب ولكن من اين يلزم منه صدق قائله وفي
العالم من غرائب السحر والطلسمات ما يتحير فيه العقول
ولا يقوى على تمييز المعجزة عن السحر والطلسم الا من عرف جميعها
وجملة انواعها ليعلم ان المعجزة خارجة منها كما عرف ذلك سحرة
فرعون اذ كانوا من ائمة السحرة ومن الذين يقوى على ذلك بل
يريدون ان يعلموا صدقه من قوله كما يعلم متعلم الحساب من نفس
الحساب صدق استاذه في قوله اني محاسب فهذه المعرفة
اليقينية التي تقنع بها اولوا الالباب واهل البصائر ولا يقنعون
بغيرها البتة وهم اذا عرفوا بمثل هذا المنهاج صدق الرسول
وصدق القرآن وفهموا موازين القرآن كما ذكرناه تهلك واخذوا
منه مفاتيح العلوم كلها مع الموازين كما ذكرته في كتاب جواهر
القرآن فمن اين يحتاجون الى امامك وما الذي يتعلمون منه ويثبت
شعري ما الذي تعلمت الا الان من امامك المعصوم وما الذي
حل من اشكالات الدين وعن ماذا كشف عن غوامضه فاخبرني
تعالى هذا خلق الله فاروني ماذا خلق الذين من دونه لكن هذا

İşte ilimleri ölçme-tartmada (mevâzin) benim metodum budur. Sen söyle bakalım! İlimlerin anlaşılması zor kısmından şimdiye kadar ne öğrendin "imâm"ından?

[Beyt: این خلعتِ تو ز او ما را بنما از ما بشدی بدو شدی اری صنما][80]

[Bizden çıkıp gittin ve onunla (onun nezdinde) bala dönüştün ey put gibi güzel sevgili;

Onun sana vermiş olduğu bu hil'atı[81] *bize de göster.]*

Sofraya davetteki maksat, hiçbir şey yemeden-içmeden mahza davet etmek olmamalıdır. Görüyorum ki insanları imâma davet ediyorsunuz. Ancak size icâbet edenlerin eski cehâletlerine devam ettiklerini görüyorum. Söz konusu imâm, icabet edenlerin hiçbir düğümünü çözmediği gibi, çoğu zaman çözümlenmiş meselelere yeni düğümler atıyor. Dolayısıyla icâbetleri, ilmî anlamda hiçbir yarar sağlamadığı gibi, tuğyan ve cehâletleri daha bir artıyor.

Dedi ki: Dostlarımla uzun zamanlar sohbet ettim; ancak onlardan hiçbir şey öğren(e)medim. Tek dedikleri şey, "ta'lîm mezhebine sımsıkı sarıl! Re'y ve kıyastan zinhar sakın! Zira onlar çelişki ve ihtilaftan ibarettir." oldu.

Dedim ki: Ta'lîme davet edip daha sonra ta'lîmle uğraşmamaları ne tuhaf! Onlara deki: "Beni ta'lîme çağırdınız, geldim. Hadi bana bildiklerinizi öğretin!"

Dedi ki: Bana daha fazla bir şey katabileceklerini sanmıyorum.

Dedim ki: Ben de ta'lîmden ve imâmdan ve re'y ve kıyasın butlânından yanayım; Fakat buna ilâve olarak -tabi eğer taklidi terk edebilirsen- ilimlerin garâibini ve Kur'ân'ın esrarını öğretmeyi vadediyorum. Sana bütün ilimlerin anahtarlarını Kur'ân'dan çıkarıyorum, tıpkı ondan bütün ilimlerin mevâzînini/ölçülerini çıkardığım gibi -ki ilimlerin ondan nasıl neşv-u nevâ bulduğuna *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserimde işaret ettim. Ancak ben Hz. Muhammed (sallallâhu 'aleyhi ve sellem) dışında herhangi bir imâma;

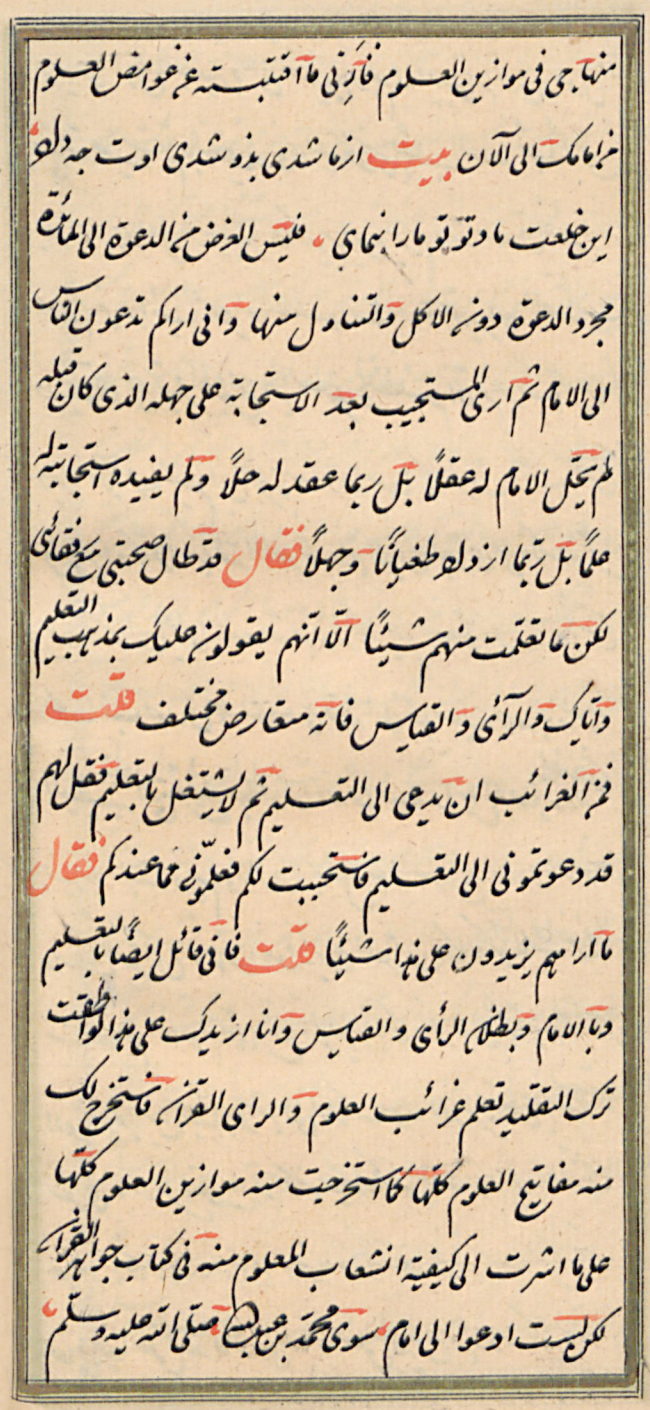

منها جی فی موازین العلوم فاذکرنی ما اقتبسته عن غوامض العلوم
من امامک الی الآن بیت ازما شدی بدو شدی اوت جه دلو
این خلعت ما دتو تو مارا نمای ۔ فلیس الغرض من الدعوة الی المائدة
مجرد الدعوة دون الاکل والتناول منها وانی اراکم تدعون الناس
الی الامام ثم اری المستجیب بعد الاستجابة علی جهله الذی کان قبله
لم یحصل الامام له عقلاً بل ربما عقد له حلاً ولم یفیده استجابته له
علماً بل ربما ازداد طغیاناً وجهلاً فقال قد طال صحبتی مع فقهائی
لکن ما تعلمت منهم شیئاً الا انهم یقولون علیک بمذهب التعلیم
وایاک والرأی والقیاس فانه معارض مختلف قلت
فمن الغرائب ان تدعی الی التعلیم ثم لا تشتغل بالتعلیم فقل لهم
قد دعوتمونی الی التعلیم فاستجبت لکم فعلموا مما عندکم فقال
ما اراهم یزیدون علی هذا شیئاً قلت فانی قائل ایضاً بالتعلیم
وبالامام وبطلان الرأی والقیاس وانا ازیدک علی هذا لو اطلقت
ترک التقلید تعلم غرائب العلوم والرای القرآنی فاستخرج لک
منه مفاتیح العلوم کلها کما استخرجت منه موازین العلوم کلها
علی ما اشرت الی کیفیة انشعاب المعلوم منه فی کتاب جواهر القرآن
لکن لست ادعوا الی امام سوی محمد بن عبد الله صلی الله علیه وسلم

Kur'ân dışında herhangi bir kitaba dâvet etmiyorum. Ben, bütün ilimlerin esrarını Kur'ân'dan çıkarıyorum. Buna dair delilim de, lisanım ve beyânımdır. Bundan şüphe edersen beni tecrübe ve imtihan etmelisin Şimdi, fikrini söyle bakalım! Beni, kendisinden ta'lîm edilmeye, senin o arkadaşlarından daha layık görüyor musun, görmüyor musun?

[ONUNCU BÖLÜM]

Re'y ve Kıyasın Tasviri ve Bunların Geçersizliğine Dair

Dedi ki: Arkadaşlarla ilişkiyi kesip senden öğrenme konusuna gelince: daha önce sana anlattığım gibi, annemin ölünce yaptığı vasiyet beni bundan engelliyor. Ancak re'y ve kıyasın bozukluk yönünü açıklamanı çok istiyorum. Zira sanırım aklımı zayıf görüyor, kafamın karışık olduğunu düşünüyorsun. Re'y ve kıyasa *mîzân* adını veriyor ve buna uygun âyetler okuyorsun bana. Oysa ben, mîzân dediğin şeyin aslında senin dostlarının savunduğu kıyasın ta kendisi olduğunu düşünüyorum.

Dedim ki: Heyhât! Re'y ile kıyastan benim ne kastettiğimi ve onların ne kastettiğini hemen sana açıklıyorum.

Re'ye gelince: Mu'tezile'nin "Kullar için '*aslah*'[82] olana riâyet etmesi Yüce Allah'a vaciptir" sözü buna örnektir. Mu'tezile'den bu sözün tahkiki talep edildiği zaman, hiçbir dayanak göster(e)miyorlar. Bu sadece, yaratanı yaratılana mukayese etmek ve O'nun hikmetini onların hikmetine teşbih etmek yoluyla akıllarınca güzel buldukları (istihsân) bir re'ydir.[83] Mahza akılların güzel gördüğü şeyler (müstahsenâtu'l-'ukûl), re'yin ta kendisidir ki, buna itimad edilmesini doğru bulmuyorum. Re'y, öyle neticeler doğurur ki Kur'ân mîzânları onların bozukluğuna şahitlik yapar. Mesela yukardaki söz gibi. Nitekim bunu alıp "telâzum" ölçüsü ile tartacak olursam şöyle derim:

– *Eğer "aslah"a riâyet Allah'a vacip olsaydı, bunu yapardı.*

– *Yapmadığı bilinmektedir.*

– *O halde "aslah"a riâyet, Allah'a vacip değildir.*

Vacip olsaydı mutlaka yapardı, zira Allah vacibi terk etmez.

Denilse ki: "'Aslah' vacip olsaydı,

[31ª]

٣١

والى كتاب سوى كتاب الله القرآن ومنه استخرج جميع اسرار العلوم
وبرهانى على ذلك لسانى وبيانى وعليك ان شككت تجربتى و
امتحانى فقد انى اولى بان يتعلم منى من رفقائك ام لا القول
فى تصوير القياس والرأى واظهار بطلانهما فقال اما
الانقطاع عن الرفقاء والتعلم منك فربما يمنعنى منه ما حكيت
لك من وصيته والدتى حين كانت تموت ولكن اشتهى ان تكشف
عن وجه فساد الرأى والقياس فانى اظنك تستضعف عقلى
وتلبس على فتسمى القياس ميزانا وتعلوا على وفق ذلك على قرانا واظن
انه القياس بعينه الذى تدعيه اصلى بك قلت بيهات فهما
انا اشرح لك ما اريد وما اراده بالرأى والقياس اما الرأى
فمثاله قول المعتزلة يجب على الله تعالى رعاية الاصلح لعباده
واذا طولبوا بتحقيقه لم يرجعوا الى شئ الا انه رأى استحسنوه بعقولهم
من مقايسة الخالق على الخلق وتشبيه حكمته بحكمتهم ومستحسنات العقول
هى الرأى الذى لا ارى التعويل عليها فانه يفتح نتائج تشهد موازين
القرآن لفسادها كهذه المقالة فانى اذا وزنتها بميزان التلازم
بان قلت لو كان الاصلح واجبا على الله لفعله ومعلوم انه لم يفعله
فدل انه غير واجب فانه لا يترك الواجب فان قبل سلمنا انه

Allah mutlaka yapardı" sözüne teslim olduk, ama Allah'ın "aslah"ı yapmadığına teslim olmuyoruz (müsellem kabul etmiyoruz).

Derim ki:

– *Eğer "aslah"ı yapsaydı, kullarını cennette yaratır, orada bırakırdı.* (Zira kullar için en iyi olanı budur)

– *Böyle yapmadığı bilinmektedir.*

– *O halde, Allah "aslah"ı yapmış değildir.*

Bu da aynı şekilde "telâzum mîzânı"ndan elde edilmiş bir neticedir.

Bu aşamada hasım kişi, ya inkâr edip "Allah'ın, kullarını cennette bırakmasıı 'aslah' olan değildir" der ve böylece yalanı ortaya çıkmış olur. Veya şöyle der:

> "Kullar için en iyi (aslah) olanı, onların cennetten çıkarılıp, belalar yurdu olan dünyaya konmaları ve hatalara maruz bırakılmaları, daha sonra, hataların yüzünden perdenin kaldırıldığı o gün (kıyamet günü) -Sahih hadis'te geçtiği üzere- Yüce Allah'ın Hz. Âdem'e (a.s.): "**Ey Âdem! Cehennem heyetini çıkar!"** demesi, Âdem de: **"Ne kadar?"** dediğinde **"Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu!"**[84] demesidir.

Bu iddiaya göre, Allah'ın insanları cennetten çıkarıp dünyaya yerleştirmesi, onları cennette yaratıp orada bırakmasından daha iyidir (aslah). Çünkü aksi durumda bütün bu nimetler, insanların çabasıyla ve hak ettikleri için elde edilmemiş olurlardı ki, böylece onlara olan minnet daha da büyür. Ve minnet ağır bir yüktür. Oysa duyup (kendi iradeleriyle) itaat etseler, kazandıkları nimetler, minnetsiz bir ücret ve yaptıklarına karşılık olmuş olur.

Böyle bir hikâyeye cevap vermek bir tarafa hem onu duymaktan senin kulaklarını hem de dillendirmekten kendi dilimi tenzih ederim. Onun hakkında bir düşün! Re'yin verdiği neticenin çirkinliklerini göreceksin. Biliyorsun ki, Yüce Allah, öldükleri vakit çocukları cennette itaatkar yetişkinlerin konumundan daha aşağı bir konumda tutar. O zaman bu çocuklar "Ey Rabbimiz, sen aslah olanı yapmayı bizden esirgemezsin; bizim için aslah olan, yetişkinlerin derecesine bizi ulaştırmandı" dediklerinde Allah da -Mu'tezile'ye göre- onlara şöyle diyecek: "Sizi nasıl onların derecesine ulaştırayım! Onlar büyüdüler, yoruldular ve emirlerime itaat ettiler. Oysa siz çocukken öldünüz!"

Çocuklar: "Bizi sen öldürdün. Dünyada uzun zaman kalıp ahiretin ulvî derecelerini kazanmaktan mahrum bıraktın bizi.

[31^{b}]

لو كان واجبا لفعله ولكن لنسلم انه لم يفعل فاقول لو فعل
الاصلح لخلقهم في الجنة وتركهم فيها فان ذلك اصلح لهم ومعلوم انه
لم يفعل ذلك الاصلح وهذا ايضا نتيجة من ميزان التلازم والان انخصم بين
ان ينكر ويقول تركهم في الجنة فيشاهد كذبه او يقول كان الاصلح
لهم ان يخرجوا الى الدنيا دار البلايا ويعرضهم للخطايا ثم يقول لادم
عليه السلام يوم يكشف عن الخفايا اخرج يا آدم نصيب النار فيقول
كم يقول من كل الف تسع مائة وتسع وتسعون كما وردت في الخبر
الصحيح فنزعم ان ذلك يكون اصلح من خلقهم في الجنة وتركهم فيها
لان نعيمها اذ ذلك لم يكن لسعيهم واستحقاقهم فتعظم المنة عليهم
والمنة ثقيلة واذا سمعوا واطاعوا كان ما اخذوه جزاء واجبا لا منة
وانا ارفه سمعك وسأني في غير حكاية مثل هذا الكلام وانزهها عنه
فضلا عن الجواب عنه فانظر فيه لترى قبائح نتيجة الراي كيف تهجم
وانت تعلم ان الله ينزل الصبيان اذا ماتوا في منزلة من الجنة دون
منازل التابعين المطيعين فاذا قالوا الهنا انت لا تنجلي بالاصلح لنا
والاصلح لنا ان تبلغنا درجتهم فيقول الله تعالى عند المعتزلة كيف
ابلغكم درجتهم وقد بلغوا وتعبوا وتابوا واطاعوا وانتم متم صبيانا
فيقولون انت امتنا فحرمتنا طول المقام في الدنيا ومعالي الدرجات

في النسخة

Dolayısıyla bizim için aslah olan şey, bizi (çocuk yaşta) öldürmemendi. Bizi neden öldürdün?" diyecek.

Allah da - Mu'tezile'ye göre- şöyle diyecek: "Ben yetişkin olduğunuz takdirde küfre düşeceğinizi ve ebedi cehennem ateşine müstahak olacağınızı (ilm-i ezelîm ile) biliyordum. Bu yüzden sizin için aslah olan, çocuk yaşta ölmeniz idi."

Tam da bu sırada, yetişkin kâfirler ateşin katmanları içinde çığlık atarcasına seslenecek ve şöyle diyecekler: "Sen, yetişkin olduğumuz takdirde bizim kâfir olacağımızı bilmiyor muydun? Neden çocukken bizi öldürmedin? Biz çocukların derecesinin onda birine bile razıyız!"

İşte o zaman Mu'tezilî'nin Yüce Allah adına kâfirlere verebileceği bir cevabı kalmaz. Bu durumda kâfirler, Allah'a karşı serdettikleri delilde -hâşâ- üstün gelmiş olurlar ki, Allah, zalimlerin sözlerinden münezzeh, çok yüce ve büyüktür!

Evet, aslah olanın yapılmasında bir sır vardır ve bu da Allah'ın kaderdeki sırrının bilinmesinde aranır. Ancak Mu'tezilî olaya bu asıldan bakmıyor. Sahip olduğu Kelâm sermayesiyle de buradaki sırra muttali olamıyor. Bu yüzden konuya gelişigüzel dalıyor ve ona çapraşık gelen görüşler arasında bocalayıp duruyor. Benim yanımda geçersiz re'y örneği işte budur.

Kıyas ise: Bir konuda bir şeyi başka bir şeye kıyas ederek hüküm ortaya koymaktır. Mücessime'nin "Şüphesiz Allah, cisimdir" sözü kıyasa örnektir. Soruyoruz: neden (Allah cisimdir dediniz)? Diyorlar ki: "Zira Allah, faildir, sanatkârdır. Allah'ı (birer cisim olan) diğer sanatkâr ve faillere kıyas ettik ve O'nun da cisim olduğunu öğrendik". İşte bu, batıl bir kıyastır. Zira şöyle deriz: "Neden bir fail, sırf fail olduğu için cisim olsun ki!" Kur'ân'ın mîzânıyla ölçümlendiğinde, böyle bir şey ortaya konamaz. Çünkü bu, "te'âdül" ölçülerinden olan "mîzân-ı ekber"e tekâbül eder. Şekli şöyledir:

– *Bütün failler, cisimdir.* (Birinci öncül)
– *Bâri olan Allah; faildir, kâdirdir.* (İkinci öncül)
– *O halde Allah, cisimdir.* (Sonuç)

[32ª]

32

في الآخرة فكان الاصلح لنا ان لا تميتنا فلم أمتنا فيقول الله تعالى
اني علمت انكم لو بلغتم لكفرتم واستحققتم النار خالدا فعلمت ان
الاصلح لكم الموت في الصبى وعند هذا نادى الكفار البالغون
من دركات النار يصطرخون ويقولون اما علمت انا اذا بلغنا
كفرنا فهلا أمتنا في الصبى فانا راضون بعشر عشر درجات
الصبيان وعند هذا لا يبقى للمعتزلي جواب يجيب به عن الله تعالى
فيكون الحجة للكفار على الله تعالى عن قول الظالمين نعم لفعل الاصلح
سر يستمد من معرفة سر الله في القدر لكن المعتزلي لا ينظر في
ذلك الاصل فانه لا يطلع ببضاعة الكلام على ذلك السر فعنه
هذا يخبط فيه خبط عشوا واضطربت عليه الآراء فهذا مثال الرأي
الباطل عندي واما مثال القياس فهو اثبات الحكم في شيء بقياسه
على غيره كقول المجسمة ان الله تعالى وتقدس جسم فقلنا
لم قالوا لانه فاعل صانع فكان جسما قياسا على سائر الصناع
والفاعلين وهذا هو القياس الباطل لانا نقول لم قلتم ان الفاعل
كان جسما لانه فاعل وذلك لا يقدر على اظهاره فهما وزان
بميزان القرآن فانه ميزانه هو الميزان الاكبر وموازين العقول
وصورة وزنه ان يقال كل فاعل جسم والباري فاعل فاذن هو جسم

[٣٢]

Şöyle deriz: evet, Bârî olan Allah'ın *fâil* olduğuna teslim oluyoruz. Lakin birinci öncüle teslim olmayız. Bütün faillerin *cisim* olduğunu nerden çıkardınız? (diye sorduğumuz zaman), ellerinde istikrâ (tümevarım) veya kısmet-i münteşireden (dağınık bölüştürme) başka bir delil kalmaz. Bu ikisinde de delil olmaya elverişli bir şey yoktur.

Tümevarıma gelince: (Bu akıl yürütmeye göre hareket eden) Mücessime şöyle der:

> "Marangoz, terzi, ayakkabıcı, hacamatçı, dokumacısına vs… kadar bütün failleri araştırdım ve hepsinin cisimler olduğunu gördüm. Buradan hareketle bütün faillerin cisim olduğunu öğrendim."

Ona denir ki: Demek bütün failleri araştırdın, herhangi bir fail gözünden kaçmadı mı? Eğer "hepsini değil, bir kısmını araştırdım" derse, bundan küllî (tümel) bir hükme ulaşmak, lazım gelmez. Yok, eğer "hepsini araştırdım" derse, buna teslim olmayız. Zira bütün failler onun saydıklarından ibaret değildir. Hem nasıl bir araştırma yapmış acaba? Bütün bu faillerin arasında yerin ve göklerin failini (yaratıcısını) de araştırmış mı? Eğer araştırmamış ise, bütün failleri (küll) değil, bir kısmını (ba'z) araştırmış demektir. Yok, eğer araştırdıysa O'nu cisim olarak mı bulmuş? "Evet…" derse, ona denir ki: "Eğer buna yaptığın kıyasın mukaddimesinde ulaştıysan, bunu nasıl aynı şeye delil olacak bir asıl (öncül) kıldın? Zaten bulduğun şeye bulduğun şeyin kendisini delil kılmışsın ki, bu yanlıştır.

Aksine onun araştırması şu kişinin araştırmasına benzer ki gidip at, deve, fil, haşerat, kuşlar... gibi bir takım canlılar üzerinde araştırma yapar. Hepsinin ayaklı olduğunu görür. Fakat bu arada yılan, solucan... gibi canlıları görmemiştir. Sadece ayaklı canlıları gören bu adam, "Bütün canlılar ayakla yürürler" hükmüne varır. Veya araştırmasında, bütün hayvanların çiğneme esnasında alt çenesini kullandığını görür;

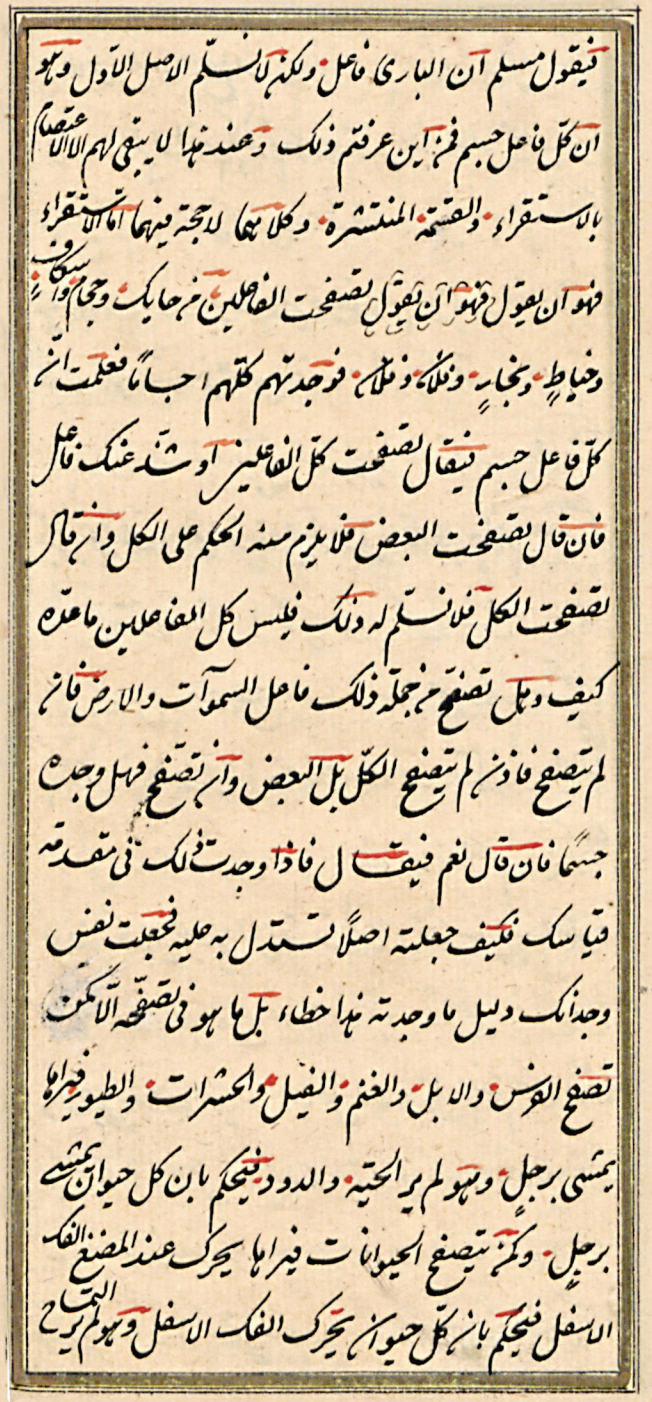

فيقول مسلم ان الباري فاعل ولكنا لا نسلم الاصل الاول وهو
ان كل فاعل جسم فمن اين عرفتم ذلك وعند هذا لا يبقى لهم الا الاعتصام
بالاستقراء والقسمة المنتشرة وكلاهما لا حجة فيهما اما الاستقراء
فهو ان يقول فهو ان يقول تصفحت الفاعلين من حايك وحجام وسباك
وخياط ونجار وفلاح وفلان فوجدتهم كلهم اجساما فعلمت انه
كل فاعل جسم فيقال تصفحت كل الفاعلين او شذ عنك فاعل
فان قال تصفحت البعض فلا يلزم منه الحكم على الكل وان قال
تصفحت الكل فلا نسلم له ذلك فليس كل الفاعلين ما علمت
كيف وهل تصفح من جملة ذلك فاعل السموات والارض فانه
لم يتصفح فاذن لم تتصفح الكل بل البعض وان تصفح فهل وجد
جسما فان قال نعم فيقال فاذا وجدت ذلك في مقدمة
قياسك فكيف جعلته اصلا تستدل به على غيره فجعلت نفس
وجدانك دليل ما وجدته هذا خطاء بل ما هو في تصفحه الا كمن
تصفح الفرس والابل والغنم والفيل والحشرات والطيور فيراها
يمشي برجل وهو لم ير الحية والدود فيحكم بان كل حيوان يمشي
برجل وكمن تصفح الحيوانات فيراها يحرك عند المضغ الفك
الاسفل فيحكم بان كل حيوان يحرك الفك الاسفل وهو لم ير التمساح

ancak üst çenesiyle çiğneyen timsahı görmeden şu hükme varır: "Bütün hayvanlar alt çenesiyle çiğner". Çünkü caizdir ki aynı cinsteki bin üye tek bir hüküm üzere bulunsun da bir tek üye onlara muhalif olsun. Bu, yakînî bilgideki kesinliği ifade etmediği için zikredilen kıyas, batıl bir kıyas olur.

Kısmet-i münteşire (dağınık bölüştürme) metoduna gelince: söz gelimi Mücessime şöyle der: "Ben faillerin sıfatlarını inceledim. Failler cisim idiler. Cisim olmaları ya fail olmaları, ya varlık olmaları, ya da şöyle veya böyle olmaları nedeniyledir." Daha sonra bu kişi, bütün kısımları iptal eder ve şöyle der: "İşte bu akıl yürütmeden onların, fail oldukları için cisim oldukları sonucu çıkar." İşte şeytanın, sayesinde bütün kıyaslamalarını yaptığı kısmet-i münteşire metodu budur ki, böyle bir akıl yürütmenin geçersizliğini anlatmıştık.

Dedi ki: Sanırım diğer kısımlar (akıl yürütmeler) geçersiz olunca, kendisinin savunduğu akıl yürütme taayyün etti. Ben bunun güçlü bir burhan (kıyas) olduğunu düşünüyorum. Nitekim kelâmcıların ekserisi akidelerini buna dayandırmışlardır. Söz gelimi, Bârî olan Allah'ın görülmesi (rüyetullah) meselesinde kelâmcılar şöyle diyorlar: "Allah, görülendir; zira âlem görülür. (Sebebi şudur ki) "Allah görülendir; zira beyaz renge sahiptir" demek batıldır, çünkü siyah da görülür. "Allah görülendir; zira cevherdir" demek de batıldır, çünkü araz da görülür. "Allah görülendir; zira arazdır" demek de batıldır, çünkü cevher de görülür. (Allah'ın görülmesine dair öne sürülen) bütün bu deliller batıl olduğuna göre, geriye tek bir şey kaldı: "Allah görülendir; zira O, mevcuttur". Bana, fesadında şüphe etmeyeceğim şekilde bunun geçersizliğini açıkça ortaya koymanı istiyorum.

Dedim ki: Geçersiz bir kıyastan netice olarak elde edilmiş doğru bir (önermeyi) misal verecek ve bundaki perdeyi kaldıracağım. Diyorum ki: "Âlem hâdistir" sözü doğrudur. Ancak "Âlem hadistir; zira musavverdir.

[33ª]

33

فانه يحرك فكه الاعلى وهذا لانه يجوز ان يكون الف شخص من جنس
واحد على حكم ويخالف الالف واحد فهذا لا يفيد برد اليقين
فهو القياس • واما اعتصامها بالقسمة المنتشرة فكقوله سبرت
اوصاف الفاعلين فكانوا اجسامًا فاما ان كانوا اجسامًا
لكونهم فاعلين او لكونهم موجودين او كيت وكيت ثم يبطل
جميع الاقسام فيقول فيلزم من هذا انهم اجسام لكونهم فاعلين
وهذه هذه القسمة المنتشرة التي بها يزن الشيطان مقاييسه وقد
ذكرنا بطلانها فقال اظن انه اذا بطل سائر الاقسام تعين
القسم الذي اراده واري هذا برهانًا قويًا عليه لتعويل اكثر المتكلمين
في عقايدهم فانهم يقولون في مسئلة الرؤية المبارة مرئي لان
العالم مرئي وباطل ان يقال انه مرئي لانه ذو بياض لان الاسود
يرى وباطل ان يكون لكونه جوهرًا لان العرض يرى وباطل
ان يكون لكونه عرضًا لان الجوهر مرئي بقي ان يرى لكونه موجودًا
فاريد ان تكشف لي غرضك في هذا الميزان كشفًا ظاهرًا لا اشكال
فيه قلت فانا اورد لك مثالًا حقًا لتستنبط منه قياس باطل
واكشف الغطاء فيه فاقول قولنا ان العالم حادث حق ولكن
قول القائل انه حادث لانه مصور قياسًا على البيت والدار انتبه

Bunu da ev ve diğer musavver (sûretli, şekilli) yapılara kıyas ederek (elde ettik)" şeklindeki söz, âlemin hâdis (sonradan) olmasıyla ilgili kesin bilgi (ilim) ifade etmeyen, bâtıl bir sözdür. Zira bunun gerçek mîzânı şöyle denilmesidir:

– *Bütün musavverler, hâdistir.*

– *Âlem de musavverdir.*

– *O halde, âlem hâdistir.* (Zorunlu sonuç)

İkinci asıl (öncül) müsellemdir, ancak (ilk öncüldeki) "Bütün musavverler hâdistir" sözüne hasım teslim olmaz [yani biz teslim olmayız]. Bu durumda (iddia sahibi) istikra metoduna başvurur ve şöyle der:

> "Ev, bardak, gömlek, şu, bu gibi tüm musavverleri istikra metoduyla inceledim ve hepsinin hâdis olduğunu gördüm."

Böyle bir metodun geçersizliğini daha önce öğrendin. Hasım bazen de "sebr" yöntemine başvurur ve şöyle der:

> "Ev, hâdistir; zira evin vasıflarını sebr yöntemiyle saydık: bunlar da onun cisim olması, bizâtihi kâim olması, mevcut olması ve musavver olmasıdır. Burada dört adet vasıf var. Evin hâdis olmasına dair öne sürülen onun "cisim oluşu, bizâtihi kâim oluşu ve mevcut oluşu" gerekçeleri (illet) bâtıldır. Dolayısıyla geriye tek bir gerekçe kaldı: dördüncü gerekçe, yani "musavver olması".

Ona denir ki: Böyle bir yöntem, birçok açıdan batıldır; ancak ben sana dört noktayı söyleyeyim.

Birincisi: (Evin hâdis olmasını açıklamak üzere öne sürdüğün) ilk üç illetin batıl olduğunu kabul etsek bile bu, talep ettiğin söz konusu gerekçeyi (evin musavver olması) sâbit kılmaz. Zira malum hükmün, ne tümel ne de müteaddi (geçişli) olmayan bir illet-i kâsıra ile muallel olması (dar bir nedenle nedenli olması) muhtemeldir. Mesela (evin hâdis olmasının illeti, musavver olması değil) mahza 'ev' olması olabilir. Eğer ev dışında başka bir şeyin de muhdes olduğu sabit ise, bunun da illeti, o şeyin hâdis oluşunun zâhir olduğu durumda, muhtemelen kâsır manadır. Çünkü [hâdis olmanın illeti olarak] türünün bütün efradını cami olan ancak başka (türdekine) şâmil olmayan, has (tikel), bir vasfın takdir edilmesi mümkündür.

İkincisi: Söylediğin şey, ancak *istiksâ*ya (konuya ilişkin bütün detayları enine-boyuna inceleme) dayalı bir deneme (sebr) yapılıp tamamlanırsa doğru olur. Öyle ki, (asıl'da yer alan kısımlardan) tek bir kısmın bile denemenin dışında kalması tasavvur edilmemesi gerekir. Zira deneme, hâsır olmaz ve nefy ile isbât arasında dönüp durmazsa, bir kısmın onun dışında kalması düşünebilir. Hâsır (sınırlı) bir istiksâ yapmak, pek kolay bir iş değildir.

[33^{b}]

المصورة قول باطل لا يفيد العلم بحدوث العالم اذ يقال بمثله
الحق ان يقال كل مصور حادث والعالم مصور فينتج انه حادث
والاصل الاخير مسلم لكن قولك ان كل مصور حادث لا نسلمه
الخصوم وعندنا يعدل الى الاستقراء وتقول استقرينا
كل مصور فوجدناه حادثا كالبيت والقدح والقميص كما بينا
وقد عرفت فساد هذا وقد نرجع الى السبر وتقول البيت
حادث فنسبره اوصافه وهو جسم وهو قائم بنفسه وموجود
ومصور فهذا اربع صفات وقد يبطل تعليله بكونه جسما وقائما
بنفسه وموجودا فثبت انه معلل بكونه مصورا وهو الرابع فنقابله
هذا باطل من وجوه كثيرة اذكر منها اربعة الاول انه سلم لك
بطلان الثلث ثم لا يثبت بطلان العلة التي طلبتها فلعل الحكم معلل بعلة قاصرة
غير عامة ولا متعدية لكونه بنيا مثلا فان ثبت غير البيت بالقياس
محدثا فتعلل الحكم معلل بالمعنى القاصر على ما ظهر لكونه حادثا او لكونه
تقديرا وصف خاص بجميع الجميع ولا يتعدى الثاني انا لم نسلم
هذا اذا تم السبر على الاستقصاء بحيث لا يتصور ان يشذ
قسم واذا لم يكن حاصرا وبين النفي والاثبات دائرا لتصور
ان يشذ عنه قسم وليس الاستقصاء الحاصر امرا هينا والغالب

Kelâmcılar ve fıkıhçılar çoğunlukla buna ihtimâm göstermez ve "Eğer yapılan taksimin dışında kalan bir kısım varsa, onu sen ibrâz et!" derler. Çoğu zaman karşı taraf da, "Ben ibrâz etmek zorunda değilim" der ve böylece tartışma uzar gider. Söz konusu kıyası yapan kişi (kâyis) şöyle diyerek delil getirmeye çalışabilir (!):

> "Eğer verilen hükme aykırı bir kısım olsaydı, hem biz hem sen, mutlaka bunu bilirdik. Aykırı bir bilgimizin olmaması, başka bir kısmın olmadığına delâlet eder. Zira -mesela- meclisimizde fil görmeyişimiz, burada bir filin olmadığına delâlet eder."

Bu miskin bilmiyor ki mecliste olduğu halde görmeyip sonradan fark ettiğimiz tek bir fil bile bilmiyoruz. Oysa ortada durdukları halde (önceleri) idrak etmekten hepimizin aciz olduğu ama sonradan farkına vardığımız nice manalar biliyoruz. Dolayısıyla, ortaya konan hükme aykırı olup an itibariyle fark etmediğimiz bir kısım olabilir. Hatta olur ki, ömrümüz boyunca bu kısmı fark edemeyebiliriz.

Üçüncüsü: Hâsır bir araştırmanın yapıldığını kabul etsek bile, söz konusu üç illeti devre dışı bırakmakla, dördüncü illetin sübutu gerekmez. Bilakis dört illetten elde edilen bileşenler (terkîbât) 10'dan hatta 20'den fazla olabilir. Nitekim illet, sayılan dörtten (cisim, musavver, bizâtihi kâim ve mevcut) sadece biri olabilir. İkisi veya üçü birden de olabilir. Hem sonra ikisi ve üçü taayyün de etmez. Bilakis evin hadis oluşundaki illetin, evin mevcut + ev; veya mevcut + musavver; veya ev + bizâtihi kâim; veya ev + cisim; veya cisim + bizâtihi kâim; veya cisim + mevcut; veya mevcut + bizâtihi kâim olması olduğu düşünülebilir. Bunlar sadece ikili bileşenlerin bir kısmıdır. Bunların üzerine üçlü bileşenleri de sen kıyaslayıver!

Bil ki: hükümler, birçok sebebin bir araya gelmesi üzerine tevakkuf eder. Dolayısıyla -mesela- bir şey, gören kişinin mahza gözleri var diye görülmez;

34

انه لا يهتم به المتكلمون والفقهاء بل يقولون ان كان فيه قسم
آخر فابرزه وربما قال الآخر لا يلزمني ابرازه وطال اللجاج فيه
وربما استدل القايس وقال لو كان فيه قسم آخر لعرفناه
ولعرفته فعدم معرفتنا يدل على نفي قسم آخر اذ عدم رؤيتنا
الفيل في مجلسنا يدل على نفي الفيل ولا يدري هذا المسكين انا
لم نعهد فيلاً حاضراً قط لم نره ثم رأيناه وكم رأينا معاني حاضرة
وعجزنا جميعاً عن ادراكها ثم تنبهنا لها بعد مدة فلعل فيه قسماً
شذ عنا الينا نتنبه له الآن وربما لم نتنبه لطول عمرنا

الثالث انا وان سلمنا الحصر فلا يلزم من ابطال ثلثة ثبوت رابع
او التركيبات التي تحصل من اربع تزيد على عشرة وعشرين او يحتمل
ان يكون العلة احاد هذه الاربعة او اثنان منها او ثلثة ثم لا تعاين
الاثنان ولا الثلثة بل يتصور ان يكون العلة كونه موجوداً وجسماً
او موجوداً وقائماً بنفسه او جسماً وموجوداً او قائماً بنفسه او جسماً
وموجوداً اولا موجوداً او بيناً او بيناً ومتصوراً او بيناً وقائماً بنفسه
او جسماً وموجوداً او قائماً بنفسه فهذه تركيبات الاثنين وقس
على هذا التركيبات من الثلث واعلم ان الاحكام تتوقف على
على وجود اسباب كثيرة مجتمعة فليس يرى الشيء لكون الاثر واجباً

zira bu kişi, gözleri olduğu halde, o şeyi gece görmez. Veya görülen şey, mahza güneş ışığı var diye görülmez; zira güneş olduğu halde, âmâ o şeyi görmez. Mahza göz + güneş ışığı var diye de görülmez; zira ikisi olduğu halde, hava görülmez. Dolayısıyla bir şeyin görülmesinin sebebi, bunların yanı sıra görülen şeyin renkli olması vd. şeylerin bütünü nedeniyledir. Dünyadaki varlıkların hükmü budur. Ahiretteki görmenin hükmü ise başka bir konudur.

Dördüncüsü: Konuya ilişkin bütün detayların enine-boyuna incelendiğini (istiksâ), illetin sadece zikri geçen dört şeyle sınırlı olduğunu (hasr) kabul etsek ve mürekkeb illetleri de bir kenara bıraksak bile, üç illetin ispatı,[85] hükmün dördüncüsüne mutlak anlamda taalluk etmesini zorunlu kılmayıp, bilakis dördüncüsünde hasredildiğini zorunlu kılar. Ve dördüncüsü iki kısma ayrılabilir, hüküm de, bunlardan sadece bir tanesine taalluk edebilir. Baksana! Evvela her bir illeti kısımlara ayırıp [evin hâdis olmasının illeti onun] "cisim veya mevcut veya bizâtihi kâim veya -mesela- kare şeklinde veya yuvarlak şekilde musavver (şekilli) olmasıdır" deyip, daha sonra ilk üç niteliği devre dışı bırakırsa (iptal), hüküm, mutlak *şekl*e değil, özel bir *şekl*e taalluk edebilir.

Bu gibi inceliklerden bihaber olmalarından dolayı kelâmcılar, (meselelere) gelişi güzel dalıyor ve böylece nizâ noktaları çoğalıyor. Zira re'y ve kıyasa sarılıyorlar ki, bu, yakîndeki kesinliği ifade etmez. Lakin bunlar (re'y ve kıyas) zannî fıkhî kıyaslara ve avamın kalplerini doğrunun tarafına meylettirmeye uygundur Gerçek olan şu ki, bu kişilerin düşüncesi, ücra köşelerdeki ihtimallere uzanamıyor. Bilakis itikatları, zayıf bir takım sebeplerle karara bağlanmıştır. Baş ağrısı çeken şu avama bak: başkası ona şöyle der: "Gülsuyunu kullan! Zira benim de başım ağrıyordu; gülsuyunu kullandım ve faydasını gördüm." Bu kişi sanki şöyle diyor: "Seninki de bir baş ağrısıdır, öyleyse gül suyu bu ağrıya da iyi gelir, benimkine iyi geldiği gibi (kıyas)." Hastanın kalbi de bu söze meyleder (ve gidip gül suyunu kullanır).

[34^{b}]

اولا يرى بالليل ولا استنارة المرآى بالشمس اولا يرى الاعمى
ولا لها جميعًا اولا يرى الهواء ولكن بجملة ذلك مع كون المرآى
متكونا واصورًا احق هذا حكم الوجود واما حكم الرؤية فى الآخرة
فحديث آخر الرابع انه ان سُلّم الاستقصاء وسُلّم الحصر فى اربعة
وتركنا التركيب فاثبات سُلّمه لا يوجب تعلق الحكم بالرابع مطلقًا
بل باختصاص الحكم فى الرابع ولعل الرابع ينقسم قسمين والحكم
يتعلق باحدهما ارائيت لو قسم اولًا وقال اما كونه جسمًا او موجودًا
اوقائمًا بنفسه او مصورًا مربعة او مصورًا بصورة مدورة
ثم ابطل الاقسام السُلّمة لم يتعلق الحكم بالصورة مطلقًا بل ربما
اختص بصورة مخصوصة وبسبب الغفلة عن مثل هذه الدقايق
يخبط المتكلمون وكثر نزاعهم اذ تمسكوا بالرأى والقياس وذلك
لا يفيد برد اليقين بل يصلح لقيسة الفقهية الظنية ولا مالة
قلوب العوام الى صوب الصواب والحق فانه لا يمتد فكرهم
الى الاحتمالات البعيدة بل يجزم اعتقادهم باسباب ضعيفة
اما ترى العامى الذى به صداع يقول له غيره استعمل ماء الورد
او كان لى صداع فاستعملته فانتفعت به كان يقول هذا صداع
فينفعه ماء الورد قياسًا على صداعى فيميل قلب المريض الى استعماله

[٣٤ب]

ويقول

Ona şöyle demeyi düşünmez: "Önce gülsuyunun bütün baş ağrılarına -soğuk, hararet, mide bulantısı… gibi sebeplerin hangisinden kaynaklanıyorsa kaynaklansın- iyi geldiğini bir ispat et. Ve benim baş ağrım, seninki gibi mi; mizacım senin mizacın gibi mi; yaşım senin yaşın gibi mi; yapım senin yapın gibi mi; diğer hallerim senin hallerin gibi mi? Bunları da ispat et; zira bütün bu etkenlerle tedavi şekli değişir!" İşte bu gibi şeyleri sormak, avamın işi değildir. Zira bu gibi şeyleri araştırmaya meraklı değiller. Kelâmcıların da işi değildir; zira -avam kitlenin aksine- araştırma merakları olsa da, yakînin kesinliğine götüren yolları bir türlü bulamıyorlar. Araştırarak doğruya ulaşmak, sadece bunun bilgisini Ahmed (aleyhisselam)'dan almış bir topluluğun karakteristik özelliğidir (şinşine). Onlar, Kur'ân'ın ışığında Allah'ın nûruyla hidâyeti bulmuş kişilerdir. Kur'ân'dan aldılar âdil bir mîzânı ve "el-kıstâsü'l-müstakîm"i/dosdoğru ölçüyle tartmayı. Böylece Allah için, adaleti ayakta tutan kişiler haline geldiler.

Dedi ki: İşte şimdi doğru düşünce kaynakları ve ilk ışıkları bana görünmeye başladı. "Doğruyu bulma konusunda sana öğretilen bilgiden bana da öğretmen için seni izleyebilir miyim?"[86]

Dedim ki: Heyhât! "Benimle birlikteliğe sabredemezsin! Hem (iç yüzünü) kavrayamadığın şeylere nasıl sabredeceksin?"

Dedi ki: "İnşallah beni sabırlı biri olarak göreceksin; senin hiçbir emrine karşı gelmeyeceğim!"

Dedim ki: Annenin ve dostlarının sana yaptıkları nasihati dikkate alacağını söylediğini unuttuğumu mu sandın? Senin taklit damarlarından biri, mutlaka atacaktır. Bu yüzden ne sen dostluğuma uygunsun ne de ben dostluğuna! Hadi şimdi git, beni bırak! "İşte bu, birbirimizden ayrılmamız demektir." [Kehf, 18/78] Ben seni doğrultmayı bırakıp kendimi doğrultmakla meşgul olacağım.

[35ª]

35

ولا يقول له اثبت اولا ان ماء الورد يصلح لكل صداع كائن
من البرودة او من الحرارة او من الكتلة المعدة وانواع الصداع كثيرة
واثبت ان صداعي كصداعك ومزاجي كمزاجك وبدني كبدنك
وصناعتي كصناعتك واحوالي كاحوالك فان جميع ذلك يختلف
العلاج فان طلب تحقيق هذه الامور ليس من شان العوام
لانهم لا يتشوقون اليها ولا من شان المتكلمين لانهم وان تشوقوا
اليها على خلاف العوام فلا يهتدون الى الطرق المفضية برد
اليقين وانما هي من شنشنة قوم عرفوها من النبي صلى الله عليه وسلم
وهم قوم اهتدوا بنور الله تعالى في ضياء القرآن واخذوا منه
الميزان القسط والقسطاس المستقيم فاصبحوا قوامين لله بالقسط
فقال الآن يلوح الى مخايل الحق وتباشيره من كلامك فهل تأذن
لي ان اتبعك في ان تعلمني مما علمت رشدا قلت نعم هيهات انك
لن تستطيع معي صبرا وكيف تصبر على ما لم تحط به خبرا ستجدني
ان شاء الله صابرا ولا اعصي لك امرا قلت تظن اني نسيت انك
اتعاظك بنصيحة رفقائك ووالدتك وما دام ينبض عليك
عرق من عروق التقليد فلا تصلح لصحبتي ولا اصلح لصحبتك فاذهب
عني فهذا فراق بيني وبينك فاني مشغول بتقويم نفسي عن تقويمك

Seni eğitmeyi bırakıp, Kur'ân'dan öğrenmeye devam edeceğim. Bundan böyle ne sen beni gör, neden ben seni! Yanlış bir anlayışı düzeltmek ve soğukken demiri dövmek[87] için daha fazla ayırabilecek vaktim yok. "Size nasihat ettim; ama siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz!"[88] Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; Salat, peygamberlerin efendisine, seçkin ailesine ve tüm inananlara olsun!

Kardeşlerim! İşte refikim ile hikâyem bundan ibarettir. Eğrisiyle-doğrusuyla size anlattım. Hayret verici noktaları yakalamanız ve konuşmaların satır aralarında "ta'lîm mezhebi"ni doğrultmaktan daha değerli olguların farkına varmanız için anlattım. Amacım onları doğrultmak değil, bilakis "kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" kabilindendir. Samimi insanlardan istirhamımdır: bu konuşmaları mütalaâ sırasında görüşlerde ortaya koyduğum düğüm ve çözümler için; (bilinen isimleri) tağyîr ve tebdîle tabi tutarak koyduğum yeni isimler için; ve manalarda ihtirâ' (icat) ettiğim tahyîl ve temsiller için özrümü kabul etsinler. Benim için her birinin altında doğru bir amaç ve basiret sahiplerine aşikâr olan sarih bir sır yatmaktadır. Bu metodu değiştirmekten ve bu manaları bu giysilerden (koyduğum terim ve ıstılahlardan) sıyırmaktan zinhar sakının! *Ma'kûl*'ün *menkûl*'e nasıl isnâd edilip tartılacağını sizlere öğrettim. Böylece kalpler, kabul etmeye daha çabuk yanaşırlar. Sizleri uyarıyorum: zinhar *ma'kûl*'ü asıl kabul edip, *menkûl*'ü ona tabî ve redîf (yedek) kılmayın! Zira bu çok çirkin ve menfur bir şeydir. Nitekim Allah çirkini terk etmenizi ve en güzel olanla tartışmanızı emretti. Allah'ın emirlerine muhalefet etmekten sakının! Aksi halde helak olur, helak edersiniz; sapıtır ve saptırırsınız!

Bu öğütlerim ne denli faydalı olabilir ki!

[35^{b}]

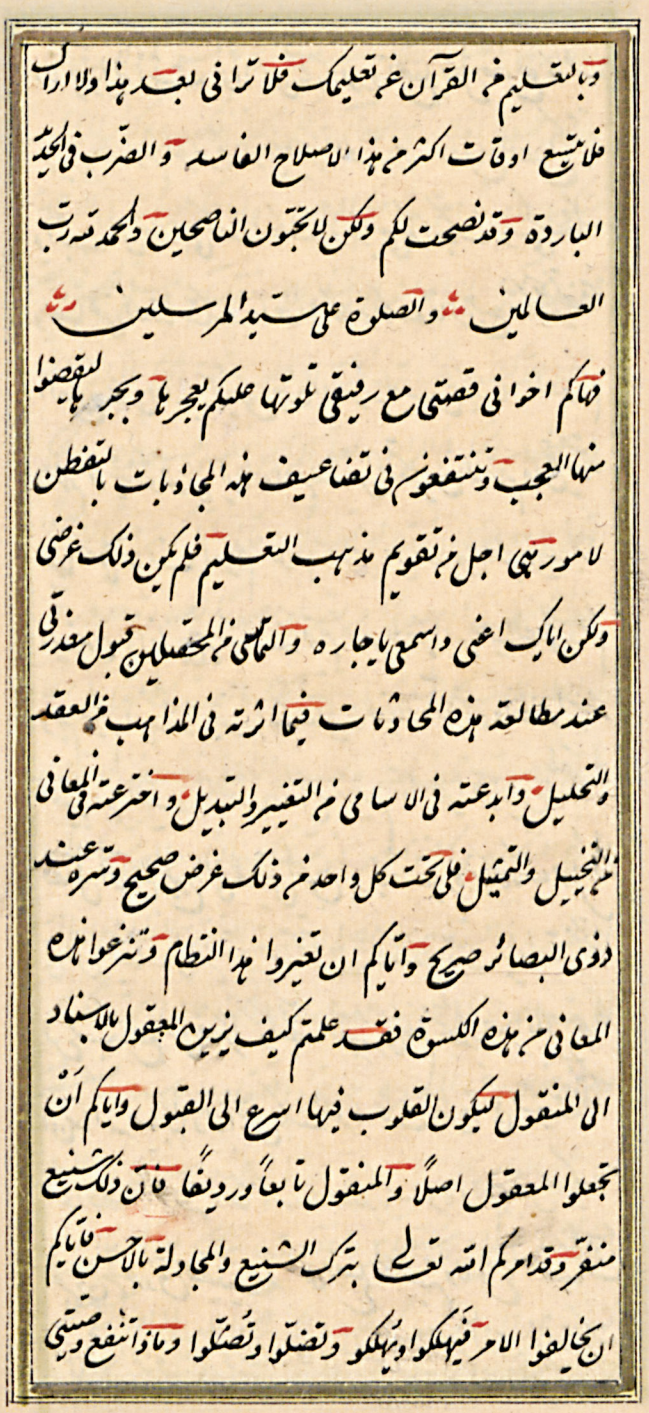

وبالتعليم من القرآن غير تعليمك فلا ترانى بعد هذا ولا اراك
فلا تتبع اوقات اكثر من هذا الاصلاح الفاسد والضرب فى الحديد
البارد وقد نصحت لكم ولكن لا تحبون الناصحين والحمد لله رب
العالمين ۞ والصلوة على سيد المرسلين ۞
فهاكم اخوانى قصتى مع رفيقى تلوتها عليكم بحجرها وبحبرها لتقضوا
منها العجب وتنتفعوا فى تضاعيف هذه المجاوبات بالتفطن
لامور شتى اجل من تقويم مذهب التعليم فلم يكن ذلك غرضى
ولكن اما يك اعنى واسمعى ياجاره والمتامل من المحصلين قبول معذرتى
عند مطالعة هذه المحاورات فيما اثرته فى المذاهب من العقد
والتحليل وابدعته فى الاسامى من التغيير والتبديل واخترعته فى المعانى
من التخييل والتمثيل فلى تحت كل واحد من ذلك غرض صحيح وسره عند
ذوى البصائر صحيح واياكم ان تغيروا هذا النظام وتنزعوا هذه
المعانى من هذه الكسوة فقد علمتم كيف يزين المعقول بالاسناد
الى المنقول ليكون القلوب فيها اسرع الى القبول واياكم ان
تجعلوا المعقول اصلا والمنقول تابعا وردينا فان ذلك شنيع
منفر وقد امركم الله تعالى بترك الشنيع والمجادلة بالاحسن فاياكم
ان تخالفوا الامر فيهلكوا ويهلكوا وتضلوا وتضلوا وماذا تنفع وصيتى

Hakkın-hakikatin izleri dahi silinmiş; setler kırılmış; şenâat her yere sirayet etmiş ve şehirlerde eğlence haline gelmiştir. Kimi topluluklar bu Kur'ân'ı mehcûr bırakmış, nebevî ta'lîmleri de "dağılmış zerrecikler" [Furkân, 25/23] haline getirmişlerdir. Bütün bunlar, cahillerin fuzûlîliklerinden ve dine yardım etmede âriflerin derecesine ulaşma iddialarından kaynaklanıyor. "Ancak çoğu kişi, bilgisizce arzu ve hevesleriyle saptırırlar. Şüphe yok ki, Rabbin haddi aşanları en iyi bilendir."[89]

"el-Kıstâsü'l-Müstakîm"
adlı eser burada bitti.
Evvel-Âhir, Zâhir-Bâtın
olan Allah'a hamd olsun!
Efendimiz Hz. Muhammed
ve O'nun âl ve ashâbına
salât ve selâm
olsun!

36

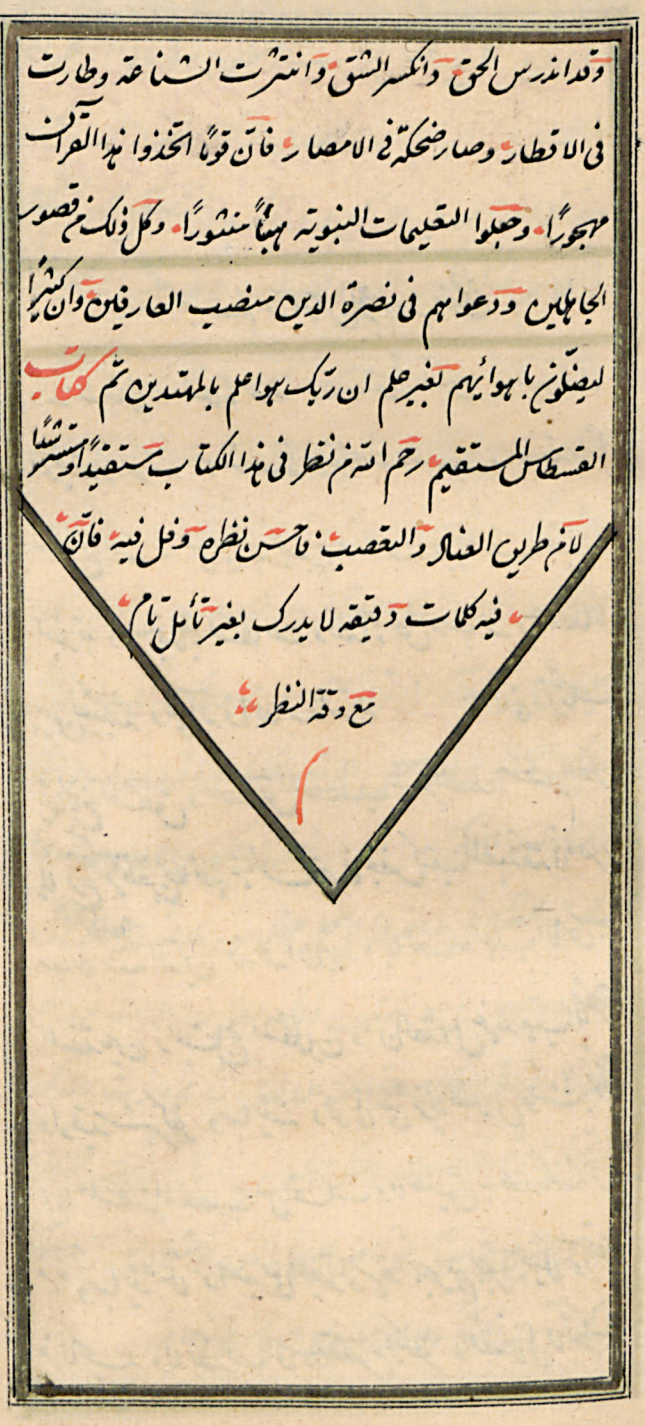
وقد اندرس الحق وانكسر الشق وانتشرت الشناعة وطارت
في الاقطار وصار ضحكة في الامصار فان قومًا اتخذوا هذا القرآن
مهجورًا وجعلوا التعليمات النبوية هباءً منثورًا وكل ذلك من قصور
الجاهلين ودعواهم في نصرة الدين منصب العارفين وان كثيرًا
ليضلون باهوائهم بغير علم ان ربك هو اعلم بالمهتدين ثم كتاب
القسطاس المستقيم رحم الله من نظر في هذا الكتاب مستفيدًا او مستبشرًا
لا من طرين الغلو والتعصب فاحسن نظره وتأمل فيه فان
فيه كلمات دقيقة لا يدرك بغير تأمل تام
مع دقة النظر

NOTLAR

1 Bu eserde "mîzân" ifadesi, akıl yürütme, bilgileri ölçme aracı ve en önemlisi 'kıyas' anlamında kullanılır. Müellif, bilinçli bir şekilde 'kıyas' kelimesini kullanmaktan kaçınır. Biz de bu sebeple, "mîzân" ifadesini olduğu gibi bırakarak çevirmedik. Ancak yer yer, parantez içerisinde ifadenin tekâbul ettiği karşılığı belirttik. (Çev.)

2 Ehl-i ta'lîm için giriş kısmına bakınız.

3 Firavun'a karşı mücadelesinde Hz. Musa'ya muzâhir olacak mucizeye (parlayan el) işaret olmalıdır. (Çev.)

4 Nahl, 16/125.

5 Bakara, 2/285.

6 Bakara, 2/285.

7 Bakara, 2/285.

8 İsrâ, 17/35; Şuarâ, 26/182.

9 Rahmân, 55/1-9.

10 Hadîd, 57/25.

11 Mantık ilminde muallim-i evvel Aristoteles, muallim-i sânî ise Fârâbî olarak kabul edilir. (Çev.)

12 "Hissî": duyusal. Yani havass-ı hamseye/beş duyuya dayalı. Burada spesifik olarak gözlem kastediliyor. (Çev.)

13 Sözlükte "bir işin veya olayın sonucunu tahmin etme, ölçüp biçme; doğruluğundan emin olmadığı beyanlarda bulunma; hızlı ilerleyiş, çabuk kavrayış" gibi anlamlara gelen hads (Fr. intuition), mantık ve felsefe literatüründe sezgisel bir tarzda işleyen zihin faaliyetini, buna bağlı olarak elde edilen bilgi türünü ifade eder ve en yaygın biçimiyle "zihnin, birlikte meydana gelmeleri sebebiyle ilkelerden (mebâdî) sonuçlara (metâlib) vasıtasız olarak hızla intikal etmesi" diye tarif edilir (*et-Ta'rîfât*, "Ĥads" md; Tehânevî, I, 300-301).

14 "Sanca" (سنجة, صنجة) tartılacak nesnenin ağırlığını ölçmek için terazinin öbür kefesine konan ağırlığa/kütleye denir, ki eskiden "çeki taşı" denirdi. Okka, batman, kırat, dirhem vs. farklı ağırlıklara tekabül eden *çeki*lerdir. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*'nde şöyle denir: " سَـنْجَةُ الميـزان [sencetu'l-mîzân] (sîn'in fethiyle) Çeki taşına denir ki terazi kefesine mikdâr-ı mevzûnâtı bilmek için vaz' olunur. Gerçi ona صَنْجَةٌ [sancet] dahi denir, lâkin sîn lügati ondan efsahtır. Ma'lûm ola ki ona Fârisîde dahi sence derler, tartmak ma'nâsına olan sencîden kelimesinden me'hûzdur, yâhûd senge mu'arrebidir. Pes vech-i mezkûr üzere terazinin kefesine vaz' olunan dirhem ve okka ve batmân makûlesinin mecmû'una ıtlâk olunur." (Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît. Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi.* Haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, c.1, s.996). (Çev.)

15 "Miskâl", *Kâmûs Tercümesi*'nde şöyle tanımlanmıştır: "اَلْمِثْـقَالُ [el-miskâl] (مِحْـرَابٌ [mihrâb] vezninde) Bir şeyin kendi mislinden vezn ve mîzânına denir ki murâd onun ağırlığında olan nesnedir, meselâ bir miskâl gümüş ki bir

dînâr ağırlığından olan gümüş demektir; yukâlu: مِثْقَالُ الشَّيْءِ أَيْ مِيزَانُهُ مِنْ مِثْلِهِ fe-kavluhu ta'âlâ: مِثْقَالَ ذَرَّةٍ (مِثْقَالَ ذَرَّةٍ أَيْ زِنَةَ ذَرَّةٍ) Cem'i مَثَاقِيلُ [mesâkîl]dir. Ve مِثْقَالُ الذَّهَبِ [miskâlu'z-zeheb] ki bir dirhem ve bir dirhemin subu'u olacaktır, "مَكُّوكٌ" mâddesinde tafsîl olundu." *Kamusu'l-Muhît Tercümesi*, "Miskâl" c.5, s.4376. Ayrıca bkz."Mekkûk" maddesi, s.4293. (Çev.)

16 Lafzen "bakla". (Çev.)

17 Mîzân-ı Te'âdül (Yüklemli/İktirânî Kıyas): Buna Adalet-Müsavat Ölçüsü de denir. Gazzâlî, mîzân-ı te'âdülü klasik mantıktaki yüklemli kıyasın karşılığı, mîzân-ı teadülün üç şeklini de yüklemli kıyasın üç şeklinin karşılığı olarak ele almaktadır. Şöyle ki, mîzân-ı te'âdülün üç şekli olan;
a- Mîzân-ı ekber; yüklemli kıyasın birinci şeklinin,
b- Mîzân-ı evsat; yüklemli kıyasın ikinci şeklinin,
c- Mîzân-ı asgar; yüklemli kıyasın üçüncü şeklinin karşılığıdır. (Çev.)

18 Bu isimlendirme klasik mantıkta bitişik şartlı kıyasa karşılık gelmektedir. Bu kıyas şeklinin öncüllerinden biri bitişik şartlı diğeri ise yüklemli önermeden oluşur. (Çev.)

19 Gazzâlî, bu ifadeyi ayrık şartlı kıyaslar için kullanmaktadır. Bu kıyas, büyük öncülü ayrık şartlı önermeden oluşan kıyastır. Bkz. Refik Acem, *el-Mantık inde'l Gazzâlî,* Beyrut 1989, s. 159-160. (Çev.)

20 Buradaki "ta'rîf", "tanım, hadd" anlamında bir terim olmayıp sadece masdar olarak "bilgi verme, ma'rifet sağlama" anlamındadır. (Çev.)

21 Tâhâ, 20/114.

22 Bakara 2/258.

23 Bakara, 2/258.

24 Müellif ileriki sayfalarda terimlerini Kur'ân'dan bizzat seçtiğini belirtiyor. Öncül yerine "asıl" ifadesini seçmiş. Biz de ifadeyi olduğu gibi bırakarak yer yer, parantez içerisinde tekâbül ettiği karşılığı belirttik. (Çev.)

25 Yazmadaki metin şöyle çevrilebilir: "Çünkü mîzân onun miktarını bildirmişse bu onun altın olması nedeniyle değil, belki miktara sahip olması nedeniyledir." (Çev.)

26 "Bütün parçadan büyüktür"; "2+2=4"; vb. haber, duyu veya müşâhedeye ihtiyaç duymadan bilinen, doğruluğu tartışılmaz önermelere "evveliyyât" denir. (Çev.)

27 Bu, gramatik olarak değil, mana itibariyle böyledir. Mevsûf ise "Bu" lafzıdır (veya onun işaret ettiği dış dünyadaki mücessem hayvandır). Çünkü ma'nen her mübtedâ mevsûf ve her haber de sıfattır. (Çev.)

28 Tercümeye esas alınan metinde (الأوّل), ancak doğrusu (الأوّليّ) olsa gerektir. (Çev.)

29 En'âm, 6/83.

30 En'âm, 6/76.

31 Mâide, 5/18.

32 Mâide, 5/18.

33 Cumâ, 62/6-7.

34 Felsefecilere göre "ma'lûl": Başka bir şey'den -kendi başına ya da bir diğer şeyin eklenmesiyle- sudûr eden şey'dir. (Muhakkik)
35 Mantıkçılara göre "araz": Başka bir şey sayesinde ayakta duran şey'dir. Beyazlık, uzunluk, kısalık vb. şeyler gibi. (Muhakkik)
36 En'âm, 6/91.
37 En'âm, 6/91.
38 Söz gelimi, 'tek şey': insan; 'iki nitelik': canlı ve cisim olsun. "İnsan, canlı ve cisimdir" önermesinden hareketle "Bazı cisimler, canlıdır" veya "Bazı canlılar, cisimdir" gibi sonuçlar elde etmek. (Çev.)
39 En'âm, 6/78.
40 Telâzum: İki şeyin karşılıklı olarak birbirini gerektirmesidir. (Muhakkikin notu). Mîzân-ı telâzum kavramı klasik mantıktaki bitişik şartlı kıyasların karşılığı olarak kullanılmaktadır. (Çev.)
41 Enbiyâ, 21/22.
42 İsrâ, 17/42.
43 Enbiyâ, 21/99.
44 Bu mîzân, şekil olarak telâzum mîzânının tam tersidir. Kelâmcılar buna "sebr ve taksîm", mantıkçılar da ayrık/munfasıl şartlı demektedirler. (Muhakkikin notu)
45 "Münhasır": Önermelerdeki vasıfların sayısının biliniyor olmasıdır."Zeyd, ya uyuyandır ya da uyanıktır" gibi. Zeyd, bu vasıfların birinden halî olamaz. Münteşir ise; vasıfların sayısının bilinmemesidir. "Zeyd ya ayaktadır ya da oturandır" gibi. Zeyd bu iki vasfın dışında da bir durumda olabilir. Mesela rükûda, secdede veya uzanmış olabilir. (Muhakkikin notu)
46 Enbiyâ, 21/22.
47 Bkz. *Cevâhiru'l-Kur'ân*, sayfa 40. (Muhakkikin notu)
48 Kâf, 50/22.
49 Hicr Sûresi'nin 18. âyetine atıf yapılmaktadır.
50 "*fe 'ale'l-habîri sekatte*" bir Arap deyimidir. Türkçedeki karşılığı: "İyi olacak hastanın doktor ayağına gelir" atasözü veya "Tam da işin adamına denk geldin" deyimi olabilir. (Çev.)
51 Dâmegân: Rey ve Nişapur arasında yer alan bir kenttir. (Muhakkik).
52 Sebe' Sûresi'nin 3. âyetine atıf yapılmaktadır. (Çev.)
53 Bîcû neşrinde: "Bana şeytanın mîzânını ve ehl-i ta'lîmin bu mîzânla nasıl ölçtüğünü..." Bu ilave yazmada ya da Şelhat'ın tahkikinde bulunmamaktadır. Sonraki bölümün başlık kısmında ise durum tam tersidir, aynı ifade yazmada ve Şelhat neşrinde varken Bîcû neşrinde yer almamaktadır.
54 Hacc, 22/52.
55 En'âm, 6/78.
56 Yani "İnsan, canlıdır, cisimdir" önermesinden "Bazı cisimler canlıdır" veya "Bazı canlılar cisimdir" şeklinde tikel ve doğru sonuçlar zorunlu olarak doğarken, "Bütün cisimler canlıdır" veya "Bütün canlılar cisimdir" şeklinde tümel sonuçlar yanlış veya zorunlu olmayan neticelerdir. Bkz. Dördüncü Bölüm. (Çev.)

57 **Nakîz/Çelişki**: Aralarında konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, güç, fiil, parça, bütün ve şart birliği bulunan, özü gereği biri doğru, diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk-olumsuzluk farkıdır. "Bütün canlılar insandır; Hiçbir canlı insan değildir" gibi. **Aks/Döndürme** ise: Bir önermenin olumluluğu ya da olumsuzluğu, doğruluğu ya da yanlışlığı, olduğu gibi bırakılarak konusunun yükleme, yükleminin de konuya dönüştürülmesidir. "Bütün canlılar insandır; Bütün insanlar canlıdır" gibi. (Çev.)
58 A'râf, 7/12.
59 Sâd, 38/76.
60 Nûr, 24/39.
61 Yed-i beyzâ/Beyaz el: Mârufla başlamayı; Yed-i Hadrâ/Yeşil el: Mârufla denkliği; Yed-i sevdâ/Siyah el ise: Mârufla minnet etmeyi ifade eder. (Muhakkik)
62 Bir Arap atasözüdür. Orijinali şöyledir: "Beneyte karsan ve hedemte mısran". Türkçe'de "Kaş yaparken göz çıkarmak" veya metindeki yed-i beyzâ metaforundan hareketle, yolunda giden bir durumu berbat etmek anlamında kullanılan "Bir çuval inciri berbat etmek" deyimlerine tekabül edebilir. (Çev.)
63 A'râf, 7/201.
64 Hadîd 57/25.
65 Hûd 11/118.
66 Hadîd 57/25.
67 Bu âyet birinci bölümün başında geçmişti: **Rabbinin yoluna** (İslâm'a) **hikmetle ve [2a] güzel öğütlerle davet et! Onlarla en güzeliyle mücadele et!"** (Nahl 16/125) (Çev.)
68 Âl-i İmrân, 3/7.
69 Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye mensup bir kelâm fırkası olup, görüşlerinde Mu'tezile'ye muhalefet ederler.
70 Vâsıl b. Âtâ'nın başında olduğu bir grupla Hasan el-Basrî'nin ders halkasından ayrılan ve kaderi inkâr eden bir kelâm fırkasıdır. Bazı akidevî konularda ehl-i sünnete muhalefet ederler. (Muhakkik)
71 Buhârî, "İ'tisâm", 21.
72 Nisâ, 4/83.
73 Âl-i İmrân, 3/7. Âyete telmihtir. "…Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih âyetlerinin ardına düşerler…" (Çev.)
74 En'âm, 6/25; İsrâ, 21/46; Kehf, 18/57.
75 Gerçeği kavrayan, hakka-hakikate teslim olan, kişisel zaaf ve beklentiler sebebiyle görmezlikten gelmeyen kişiler. (Çev.)
76 Mü'min, 40/35 ve 56.
77 Bakara 2/269. âyetine atıf. Belagatte buna "iktibas sanatı" denir. (Çev.)
78 En'âm, 6/59.
79 Lokman, 31/11.
80 Bîcû ve Şelhat neşirlerinde bulunmayan bu beyit, incelediğimiz yazma nüshalardan Carullah Efendi 1428 dışındaki tüm nüshalarda bulunur. Bkz Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa 1026, vr. 30b:2; Ayasofya 1816, vr.

108a:25; Esad Efendi 1718, vr. 56a:9; Hekimoğlu 846, vr. 55a:3. Her bir yazmada farklı biçimde kaydedilen beytin yukarda verdiğimiz şekli, anlatım biçimine ve içeriğine uygunluk bakımından doğru olduğunu düşündüğümüz şekildir. Başka bir şekli şöyledir:

از ما بشدی بدو شدی اری چه را
این خلعتِ یار نوت ما را بنما

Bizden çıkıp gittin ve onunla (onun nezdinde) bala dönüştün neden?
Senin yeni sevgilinin sana vermiş olduğu hilatı bize de göster.

Bir başkasında ikinci mısra şu şekildedir:

این خلعتِ ما و تو، تو ما را بنما

Bu benim ve senin hilatını sen bize göster.

81 Hil'at: şahların sevdiği kişilere ya da vezir gibi bürokratlara taltif amacıyla hediye olarak verdiği kaftana denir. Ama burada mecâzi anlamda kullanılmıştır. Sevgilinin gittiği yerde (şahıs nezdinde) kazandığı itibar, makam ve mevkiden kinayedir. (Çev.)

82 "Aslah" prensibi, Mu'tezile ekolünün ısrarla savunduğu konulardan biridir. "Allah'ın kul için en iyi ve faydalı olanı yaratması" anlamına gelir. (Çev.)

83 Sözlükte bir şeyi iyi ve güzel görmek anlamına gelen istihsân bir fıkıh usulü terimi olup, müctehidin bir meselede, özel bir delil sebebiyle, o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçip başka bir çözümü benimsemesi; ya da iki farklı kıyas imkânı bulunduğunda, ilk bakışta dikkat çekmeyen kıyası (hafî), -illet birliği açısından daha güçlü bulduğu için- celî kıyasa tercih etmesidir. (Çev.)

84 Buharî'nin rivâyet ettiği hadisin bir kısmı. Buhârî, "Tefsir" (Hacc), 1, r. 4741; Müslim, "Îmân", r. 222.

85 Hem Bîcû neşrinde hem de yazmada bu şekildedir; ancak bu müstensih hatası değilse bile müellifin kaleminin zühulü eseri olmalıdır. Nitekim paragrafın sonundan da açıkça anlaşılacağı üzere, kastedilen "ispat" değil, "iptal"dir. Şelhat neşri "iptal"i tercih etmiş ve ilgili dipnotta, elindeki nüshaların ikisinde böyle olduğuna, bir üçüncü nüshada ise "ispat" olduğuna işaret edilmiştir.

86 Bu ve sonraki birkaç diyalogda Hz. Musa ile "salih kul" arasında geçen diyaloglara atıf yapılıyor. Bkz. İsrâ, 17/6-69. Belâgat ilminde buna "iktibas sanatı" denir. (Çev.)

87 "Demir sıcakken dövülür" atasözüne atıf. (Çev.)

88 Arâf, 7/79. âyetine atıf. Hz. Sâlih'in kavmine söylediğini söylüyor. (Çev.)

89 Burada, En'âm Sûresi 119. âyetin kısımları iktibas edilmiş, ancak hem Bîcû neşrinde hem de yazmada âyetin son kelimesi (هو أعلم بالمهتدين) şekline sokulmuş. Oysa âyetin sonu (هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِينَ) şeklindedir. Nüshalardaki yazım bariz bir müstensih hatasıdır. Çünkü anlam olarak da âyetin lafzı buraya daha uygun. Şelhat neşrinde ise âyetin metni doğru yazılmış, dipnotta da diğer nüshalardaki (بالمهتدين) ifadesinin hata olması gerektiği belirtilmiştir. (Çev.)

***el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi No. 127**'de kayıtlı bulunan ve Gazzâlî'nin vefatından 38 sene sonra Nişabur Nizâmiye Medresesinde 544/1149 yılında yazılan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

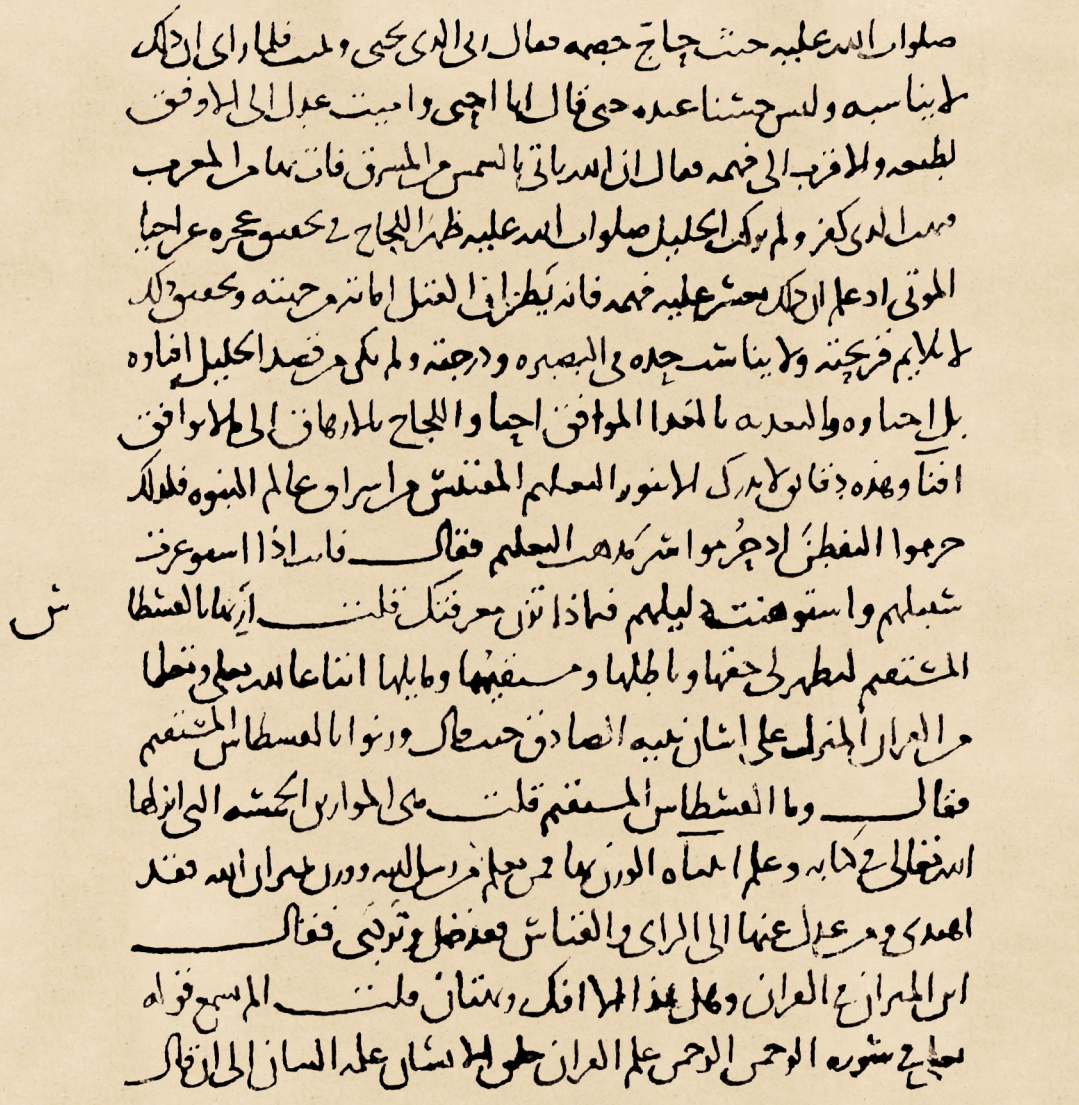

بسم الله الرحمن الرحيم

احمد الله تعالى اولا واصلى على رسوله المصطفى ثانيا واقول لاخوانى اهل فنكم
مرعيرنى سمحه لاحدثه شئ من اشارى وبعد استعلنى رفيق ورفقا اهل التعليم
وعارضنى بالسوال والجدال بحاضره من يجدى باليد البيضا والحجه الغرا وقال
اراك تدعى كمال المعرفه فبأى ميزان عرفت حقيقة المعرفه اعنى ان الراى والقياس
وذلك وغايه التعارض والالتباس ولاجله ثار الخلاف بين الناس ام ميزان
التعليم فلو ملك اساع الامام المعلم وما اراك تحرص على طلبه فقلت اما
ميزان الراى والقياس فحاش لله ان اعتصم به وذلك ميزان الشيطان ومن زعم
من اصحابى ان ذلك ميزان المعرفه فاسال الله تعالى ان يكفى شره عن الدين فانه للدين
صديق جاهل ومتوسم بعيد وعاقل ولو ارق سعادة اهل التعليم لتعلم اولا الجدال
من القرآن حيث قال تعالى ادع الى سبيل ربك بالحكمه والموعظه الحسنه وجادلهم
بالتى هى احسن وعلم ان المدعو الى السبيل الحكمه قوم وبالموعظه قوم وبالمجادله قوم
وان الحكمه ان غذى بها اهل الموعظه اضرت بهم كاضرار الطفل الرضيع المعتاد
لحم الطير وان المجادله ان استعملت مع اهل الحكمه اشمأزوا عنها كاشمئزاز طبع الرطب
الغوى من الارضاع على الاضحى وان استعمل الجدال مع اهل الجدال سلما بالطريق
الاحسن كما علم من القرآن كان كمن غذى البدوى بخبز البر ومولم بالف الا التمر
او المدنى بالتمر ومولم بالف الا البر ولبسه كاسله اشوه حسنه فى ارمم الكمل

سلق

كتاب

الجام العوام عن علم الكلام

تصنيف امام الائمة محمد الغزالي

الغزالي قدس الله روحه

اللهم اني اسالك بما ضمن به العرش من جلالك ان تسبل
علي من سرادقات مجدك سترا وان تجعل حوالي من حفظك
سورا ولا تؤ لني احدا غيرك واصرف عني شر خلقك واشغل
اعدائي عني بانفسهم بحق جلال جمال كمال بهاء سناء ضياء
نور وجهك يا الله يا الله يا كافي كل شيء اكفني شر كل شيء ولا
تسالني عن شيء يا من لا ينام ولا يموت ولا يغفل احفظني عمن ينام
ويموت ويغفل واجعلني من بين ايديهم سدا ومن خلفهم سدا
رحمك يا ارحم الراحمين

تعالى يترك السميع والمجادلة بالحشو فاياكم ان تخالفوا الامر فتهلكوا
وتهلكوا وتضلوا وتضلوا وماذا اسمع وصيتي وهذا درس الجهل وانكشر
البغي وانتشر الشناعة وطارت في الاقطار وصارت ضحكة في الامصار
فان قوما اتخذوا هذا القرآن مهجورا وجعلوا التعليمات النبوية هباء
منثورا وكل ذلك بفضول الحاملين ودعاويهم في نصرة الدين مع قصد الحاد في
ولكن اكثرهم الجاهلون ما هو ابهم بغير علم وان ربك هو اعلم بالمهتدين ٥

تم كتاب العسطاس المستقيم والحمد لله رب العالمين ٩٠ ص

في المدرسة الظاهرية عمرها الله بيوم الاحد تاسع
السادس والعشرين من شهر الله الحرام الذي من سنة اربع واربعين

عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال ما رايت كاليوم في الخير والشر قط
رايت الخير فلم ار منظرا قط افظع منه اوحى الي انكم تفتنون في القبور
مثل او قريب من فتنة الدجال ياتيكم ملك فيقول ما كان يدريك ما يقول في هذا الرجل
اما المؤمن او الموقن فيقول هذا محمد رسول الله جاءنا بالبينات فآمنا واتبعنا
فيقال له نم صالحا كنا نعلم انك مؤمن او موقن واما المنافق او المرتاب
فيقول هاه لا ادري سمعت الناس يقولون شيئا فقلته فيقال له لا دريت ولا
تليت فيضرب بمطرقة يسمع صوته من بين غير الثقلين حديث صحيح

كتاب

DİZİN

A

Abbâsî 41
Adalet-Müsâvât 22
amûdu'l-mîzân 38, 104
Arapça 41
Aristoteles 14, 40, 185
asıl 38, 54, 68, 70, 84, 102, 168, 172, 180, 186
aslah 37, 162, 164, 166
avam 30, 35, 36, 134, 140, 144, 152, 156, 178
ayrık şartlı kıyas 39

B

Bağdat 5, 13
bâtıl 30, 32
Bâtınî 14, 15
bâtinîler 32
Beytü'l-Hikme 41
birinci nemat 39
birinci öncül 24, 28, 31, 38, 39, 90, 104
Bitişik Şartlı Kıyas 28
burhân 24, 68
Burhân 21
büyük öncül 29

C-Ç

Cafer es-Sâdık 15
Cebrâil 21, 22, 30, 31, 35, 40, 50, 56, 128, 130
cedel 20, 35, 36, 138, 140, 144, 152
Cürcan 13
Cüveynî 13

D

davet 13, 20, 36, 46, 50, 140, 152, 156, 158, 160, 188
Da'vet-i Cedîde Bâtınîleri 15
demir 30, 36, 118, 120, 144

E

Ebû Hâmid er-Râzkânî 13
Ebu'l-Hasan el-Belensî 13
Ebu'l-Hüseyin el-Mervezî 13
Ebû Nasr el-İsmâilî 13
Ebû Sehl el-Mervezî 13
Ebû Yusuf en-Nessâc 13
Ehl-i avam 36, 156
Ehl-i Beyt 15
ehl-i cedel 36, 144, 152
Ehl-i cedel 152, 156
ehl-i fücûr 21
ehl-i havas 154, 156, 158
Ehl-i havas 36
ehl-i ta'lîm 20, 39
Ehl-i ta'lîm 32
esas 16, 17, 18

F

fâil 37, 38, 72, 168
fakîh 40, 90, 98
Farsça 17, 41
felsefe 13, 16
fıkıh 14, 28, 29, 132, 174
Fıkıh 134
fitne 30, 35, 138, 152, 188
fizik 13, 14

G

Gazzâlî 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40
Grekçe 41

H

Hadîd 21, 30, 35, 48, 185, 188
hâdis 25, 70, 96, 172, 176
hakikat 16, 32, 64, 112, 156
Harun Reşid 41
Hasan Sabbâh 15

Haşşâşiyye 15
havas 17, 30, 35, 36
hidayet 21, 27, 36, 48
hikmet 7, 20, 36, 154, 156
hilâfet 16
his 25, 27, 62, 82, 104, 106, 132
hukuk 13
Hz. Ali 15, 35, 130, 132
Hz. Hüseyin 15
Hz. İbrahim 20, 22, 23, 30, 31, 46, 56, 60, 62, 64, 68, 74, 76, 80, 98, 110, 112, 122
Hz. İsa 22, 40, 98
Hz. Muhammed 12, 15, 22, 26, 29, 30, 34, 40, 56, 98, 124, 126, 132
Hz Musa 22

I-İ

İbn Arabî 18
ikinci nazım 25
ikinci nemat 39
ikinci öncül 24, 25, 28, 31, 34, 104
imâm 15, 34, 35, 44, 50, 124, 126, 128, 130, 136, 146, 150, 156, 158, 160
imâmet 35, 128, 130
İmâmü'l-Haremeyn 13
İran 13
ircâ 27
İsmâiliyye 15
istihsân 37, 162, 189

K

kefe 38, 39, 52, 54, 60, 100, 102, 104, 118, 120
kelâm 13, 14, 28, 188
kesret 32, 112
klasik 22, 28, 40, 41, 80, 186, 187
Kur'ân 14, 15, 16, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 40, 44, 48, 50, 56, 58, 60, 62, 74, 78, 82, 84, 92, 98, 104, 106, 108, 122, 124, 126, 130, 132, 134, 138, 142, 152, 154, 156, 158, 160, 162, 166, 178, 180, 182, 186, 187

L

Latince 41

M

mahkûm 40, 100
mahkûmun aleyh 39
Mahmud Bîcû 16
mantık 13, 14, 25, 185
Ma'rifet 20, 58
mâsum 15, 16, 20
Melâhide 15
melekût 30, 104, 106
Me'mun 41
metafizik 13, 14
mevâzinü'l akliyyât 30
mevsûf 24, 25, 64, 66, 102, 104, 186
mîzân 17, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 44, 48, 50, 54, 56, 58, 60, 74, 76, 80, 82, 86, 88, 90, 92, 98, 102, 104, 108, 110, 114, 120, 134, 138, 144, 152, 156, 162, 166, 185, 186, 187
Mîzân-ı Asgar 11, 12, 26, 82
mîzân-ı ekber 22, 27, 37, 56, 60, 86, 166
Mîzân-ı evsat 27, 28, 74, 82, 86, 186
mîzân-ı te'âdül 31, 56
mîzân-ı te'ânüd 21, 29, 31
mîzân-ı telâzum 21, 28, 31
Muallim-i evvel 21, 50
Muallim-i sâlis 21, 50
Muallim-i sânî 21
Muhammed el-Bâkır 15
mukaddem 29, 39, 90, 96
mukaddime 38
Mu'tezile 37, 162, 164, 166, 188, 189
Mücessime 37, 38, 166, 168, 170
münazara 13, 24
müşâhede 24, 56, 72, 134
müteşâbih 30, 154

N

Nemrud 20, 23, 24, 60, 62, 64
Nişabur 13
Nizâmülmülk 13

O-Ö

Orta terim 22
Ölçü 23, 25, 26

P

Pisagor 16

R

Rahmân 21, 30, 44, 48, 185
re'y 20, 21, 37, 44, 46, 48, 54, 114, 116, 160, 162, 166, 176

S-Ş

Seb'iyye 15
sebr ve taksîm 29, 187
Selçuklu 4, 13
sûfi 40, 98
Süryanice 41

T

tâat ehli 21
tâlî 29, 38, 39, 90, 96
ta'lîm 15, 19, 21, 32, 36, 44, 48, 50, 56, 74, 88, 92, 112, 114, 116, 122, 126, 160, 180, 185
Ta'lîmiyye 15
te'âdül 21, 31, 37, 56, 60, 96, 110, 166
te'ânüd 21, 29, 31, 39, 56, 96, 98, 114
Te'ânüd Ölçüsü 11, 29
telâzum 21, 28, 29, 31, 37, 39, 56, 60, 96, 102, 162, 164, 187
telâzum metodu 29
telâzum ölçüsü 39
temenni 5, 26, 31, 78, 110
tikel 25, 27, 28, 33, 76, 82, 86, 88, 110, 112, 116, 118, 172, 187
Tus 13
tümel 25, 27, 28, 33, 38, 76, 82, 86, 88, 116, 118, 168, 172, 187

U-Ü

ulûhiyyet 23
usul 14
usûl-i fıkıh 13
usûl-i hadis 13
üçüncü nemat 39

V

vahdet 32, 33, 112, 114, 116, 118
vahiy 27, 82
Viktor Şelhat 16

Y

yüklemli kıyas 22, 110

Z

Zeynelâbidîn 15